

TÁRSADALMI EVOLUCZIÓ

ÍRTA

KIDD BENJAMIN.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, LXIV. KÖTET
1905—1907. CYCLUS

TÁRSADALMI EVOLUCZIÓ

ÍRTA

KIDD BENJAMIN.

AZ 1905-DIK ÉVI ILLETMÉNY NEGYEDIK KÖTETE.

TÁRSADALMI EVOLUCZIÓ

✱

ÍRTA
KIDD BENJAMIN

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA
GEÖCZE SAROLTA

ÁTNÉZTE
TARNAI JÁNOS.

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1905.

448754

MAGY. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

A FORDÍTÓ ELŐSZAVA.

Kidd¹ *Social Evolution*-jának fordítását veszi az olvasó, mely mű íróját egy csapásra a legelső angol sociologiai írók sorába emelte és nevét az egész művelt világon ismertté tette. E mű 1894-ben jelent meg és azóta csak Angliában 32 ezer példányban kelt el; azonkívül minden európai nyelvre lefordították. Az ily siker oly münél, melynek stílje tömör s a puritánságig egyszerű; mely nem úszik az árral, s mely nem az olvasó képzeletére és szenvedélyeire, hanem tisztán belátására hivatkozik, csak kiváló belső jelességek eredménye lehet. E jelességek: óriási szemhatár s az annak megfelelő mélység; az éleslátás és eredetiség s a teljes elfogulatlanság és tudományos tárgyilagosság; végül a modern biologia elveinek és módszerének az emberi társadalomra való alkalmazása. Tudtunkkal az egész emberiség társadalmi fejlődésének nagy problémáját a maga egészében így, a darwini tudomány magaslatáról és az emberi léleknek ily mély ismeretével még nem fejtette ki senki. Akár elfogadjuk tételét (mely szerint az emberiség társadalmi fej-

¹ Benjamin, szül. 1858. szept. 9-én Angliában. Mint független ember, társadalmi tanulmányainak élt, majd egy időre államhivatalt vállalt s itt szerzett bepillantást a gyarmatügyekbe. Jelenleg Délafrikában folytatja társadalmi tanulmányait.

lődésében a vallás és az általa kifejlesztett altruizmus volt a főtényező s mely szerint a kiválasztás törvénye az emberi társadalomra is érvényes és azt nem a verseny megszüntetése — tehát a socialista ideál — hanem annak hathatósabbá válása felé hajtja), akár nem: eszmélkedésre ösztönöz. S a kiddy gondolkör megismertetése ma, mikor a kelő század idealizmusa a kihunyt század materializmusával világszerte tusára kelt, s mikor a sociális kérdések mindenütt előtérbe nyomultak, kiválóan időszerű nálunk is; azonkívül elmélete a magunk társadalmi fejlődésének is nem egy hézagát világítja meg.

Még egy-két szót a fordításról.

Igyekeztem, hogy az magyaros legyen, de mégis a szerző eszejárásához simuljon. Ha a kettő egyesítése nem mindig sikerült, az olvasó elnézését kérem.

Kidd a modern társadalmak művelődési állapotának jelzésére (mint maga mondja: jobbnak híján) a *Western civilisation* (szó szerint: nyugati polgárosodás) szót használja, nem annyira a szó anyagi, mint inkább erkölcsi értelmében. Ezért tartottam helyesebbnek a *nyugati művelődés* kifejezést, mely szerző gondolatát hűbben adja vissza a civilizáció szónál, melyhez nálunk a köztudatban nagyon is sok anyagi elem (villamvilágítás, automobil-járat, lift, stb.) tapad.

A *reason* szót mindvégig *józan ész*-nek fordítottam; minthogy e szónk a *reason*-nek Kidd által használt értelemárnyalatát¹ teljesen fedi.

Továbbá ily kisterjedelmű munkánál czélszerűbbnek látszott a szerző kimerítő betűrendes tárgymuta-

¹ Lásd szerző jegyzetét a III. nagy kiadás 68. lapján a *reason* és *rational* szók értelmezéséről. Ezt a fenti okból feleslegesnek tartottam közölni.

tója helyett az egyes fejezetek tartalmának részletezését és rövid név- és tárgymutatót csatolni a kötethez.

Végül még annyit, hogy e fordításban a III. nagy kiadás 1902-iki levonatát (a 20-dik ezerből) adja; de helyesnek véltem a szerzőnek a II. kis kiadás 12-dik ezréhez irt előszavát is közölni, mint a mely a könyv alapgondolatát tömören kifejezi s így az olvasót annak iránya felől eleve tájékoztatja.

És ezzel útnak bocsátjuk Kidd művét. Vajha oly termékenyítőleg hatna a magyar gondolkozásra is, mint az angolra!

Budapest, 1905. november.

SZERZŐ ELŐSZAVA.

Az emberi gondolkozás történetének egyik legnevezetesebb szaka az, melyen a XIX. század második felében mentünk át. Darwin *A Fajok Eredete* közrebocsátásával egész forradalmat indított meg, mely az evolúziós tudomány alkalmazásával folytatódva, egyre terjedt, míg nem egész nyugati művelődésünk értelmi életét átalakította. Az új tudás egymásután elevenítette fel, alakította és alkotta újjá az alsóbbrendű tudományokat. Természetes, hogy a társadalmi tudományok legkésőbb érezték meg hatását; de most már, miután e mozgalom hozzájuk is elhatott, a bennük végbemenő változás még alapvetőbbnek ígérkezik. Remélhető, hogy a történelem, a közgazdaság, a politikai tudomány s a mi nem legkevésbé fontos: magának a tudománynak viselkedése az emberiség vallásos életével és vallási tüneményeivel szemben, mélyreható változáson fog átmenni. Szóval, az élet egész alaprajza más világításban tűnik föl előttünk; és kezdjük érteni, hogy az egyetlen fenséges egésznek alkot, melynek minden részében törvény és rendszeres haladás uralkodik.

Ezen újjáalkotási időszakban mi sem nevezetesebb, mint a majdnem észrevétlenül végbemenő változás az újabb nemzedék lelkében korunk nagy társadalmi és

vallási problémáit illetőleg. Oly korban éltünk, mikor az emberi gondolkodásnak úgyszólván alapjai épültek újra. Sokak szemében, kik eleinte csupán a régi határkövek elmozdításából eredő zavart látták, e kor pusztán a megdöbbenés s a változó reménykedés ideje volt. De kik később jöttek, azok már fölemelő és ihlető fogalmat szereztek a mű jellegéről, melyet megalkotni úgy lehet, a nagyobb tudás van hivatva. Hogy az erkölcsi törvény az emberi társadalom haladásának változatlan törvénye — ez a tanulság látszik mindenbe beírva lenni. Soha theologiai iskola nem próbálta e tanítást oly közvetlenül s oly nyomatékkal elfogadtatni, a milyennel azt jövőre megtenni az evolucziós tudomány nyilván jogosult lesz. Abban a néma és erélyes vetélkedésben, melyben az emberi nem minden nemzete kénytelen folyvást részt venni, a tartós siker, úgy látszik, mindig bizonyos ethikai és erkölcsi feltételekhez van kötve, mik a társadalmi erő magas színvonalának kedveznek; és csakis ama feltételekhez.

Annak, a ki komolyan tanulmányozza azt az átmeneti kort, melyen nyugati művelődésünk jelenleg áthalad, okvetlen arra a következtetésre kell jutnia, hogy rohamosan közeledünk egy oly időhöz, mikor oly társadalmi és politikai feladatokkal kerülünk szembe, melyek komolyságra és horderőre minden eddigit felülmulnak. E feladatok a művelődésünk körébe tartozó nemzetek egyikének sem sajátosságai. De megoldásuk módszere a nyugati népek mindenikének társadalmi erejét keményebb próbára fogja tenni, mint a melyet az valaha kiállott. A kik, bár homályosan, el tudják képzelni, mily óriási szerepre vannak az angolul beszélő népek a világ közvetlen

jövőjében valószínűleg hivatva, érezni fogják, mily nagy előny rejlik ama szigorú, változhatatlan feltételek világosabb megértésében, mik által egy nemzet egyedül válik képessé arra, hogy a világ szinpadán sokaig játszszerék előkelő szerepet. E feltételek a modern tudomány módszerével megállapíthatók: egyik a rátermettségg, másik az igazlelkűség. Soha faj a multban nem állt oly kedvező alkalom előtt, mint a mely e népeknek a XX. században kínálkozik. Lesz-e erejük hozzá? Ha nem, akkor a világ bizony szegényebbé fog válni, művelődésünk fénye pedig elhomályosul. A kik közülünk azt hiszik, hogy lesz, azok érzik, miszerint az előttünk álló munkában mindannak, a mi a népek tökéletesedésének vagy hanyatlásának nagy, állandó okait jobban megérteni segít, erősítőleg és összefüzőleg kell hatnia.

TARTALOM.

	Lap
A fordító előszava	V—VII
A szerző előszava	VIII—X
I. FEJEZET.	
Széttekintés	1—28
II. FEJEZET.	
Az emberi haladás feltétele	29—59
III. FEJEZET.	
A haladás feltételeit a józan ész nem hagyja jóvá	60—81
IV. FEJEZET.	
Az emberi történelem fővonása	82—97
V. FEJEZET.	
A vallás működése a társadalom evolúciójában	98—129
VI. FEJEZET.	
A nyugati művelődés	121—148
VII. FEJEZET.	
A nyugati művelődés (folytatás)	149—102
VIII. FEJEZET.	
A modern socializmus	193—244
IX. FEJEZET.	
Az emberi evolúció eredetileg nem értelmi	245—290
X. FEJEZET.	
Befejező megjegyzések	291—331

I. FÜGGELÉK.

Válasz a bírálatokra	332—350
--------------------------------	---------

II. FÜGGELÉK.

Az angol népesség különféle osztályainak házassági kora	351—356
--	---------

III. FÜGGELÉK.

A déli Egyesült-Államok fehér és színes népessége 1890-ben	357—362
---	---------

IV. FÜGGELÉK.

Leroy-Beaulieu P. A művelődés hatása a népesedési mozgalomra	363—372
A fejezetek részletes tartalma	373—381
Név- és Tárgymutató	382—387

ELSŐ FEJEZET.

Széttekintés.

Úgy látszik, a gondolkozók világszerte ösztönszerűleg érzik, hogy a nyugati művelődés egyik szakasza vége felé jár s hogy új korszak előtt állunk. Ám a mai idő egyik legsajátságosabb vonása, hogy a tudományos tekintély képviselői a jövőndő haladás irányát világosan megjelölni egyáltalán nem tudják. A tudománynak a társadalommal foglalkozó minden ágában mindenfelé nyilvánvaló a változás, átmenet és bizonytalanság. Be kell ismernünk, hogy a tudománynak mult századbeli minden irányban való nagy haladása daczára igazi társadalomtudomány még most sincs. A mi idevágó ismeret különféle más tudományok közt szétszórta van is, többé-kevésbbé kialakulatlan állapotban található; és valószínű — bármennyire habozunk is elismerni — hogy azok az általánosítások, melyek csak imént leginkább táplálták azt a felfogást, mintha korunk bonyolult társadalmi jelenségei egységes okra volnának visszavezethetők, nem az orthodox közgazdasági iskolától eredtek, hanem inkább a társadalmi forradalmárok amaz iskolájától, melynek legkimagaslóbb alakja Marx Károly. Szóvivőinek nyilatkozatairól ítélve, a tudomány, melynek nagy diadala a XIX. században abból állt, hogy az

élet evolúcióját egész fel az emberi társadalomig, lépésről-lépésre kinyomozta, a körülünk létező társadalom problémáival szemben ime némán áll. Annak további evolúciójával, úgy látszik, nincs tisztában.

Angliában igen nevezetes példáját látjuk a tudomány viselkedésének az esetben, ha felvilágosítást és segítséget ama mindennél fontosabb feladatokra nézve kérnek tőle, melyekkel a társadalom birkózik. Korunk egyik monumentális munkája, Spencer Herbert *Synthetikus filozófiája*, melybe még a múlt század első felében belefogott, de melyet ma sem fejezett be. Bámulatos kísérlet az, nem csupán a tudás összefoglalására, de az emberi társadalom fejlődésének az evolúciós tudomány nyelvén való magyarázására is. Miként helyesen elismerik, a tudomány alsóbbrendű ágaiban végzett minden munkát csak előlegnek kell tekintenünk e fejlődés földerítésére. A szerző mégis nyilván oly kevésbé volt képes korunk társadalmi kérdéseit gyakorlatilag megvilágítani, hogy vizsgálódásait és következtetéseit, a szerint, a mint egyik vagy másik párt hivatkozik rájuk, homlokegyenest ellenkező vélemények támogatására hozza fel az individualisták és collectivisták két nagy tábora, melyekbe a társadalom lassankint szervezkedik.

Az angol Spencer Herberttől, ki a kor socialisztikus irányzatát maga se szívesen, sőt aggódva látja s kinek nézeteit így tulajdon követői közül némelyek osztják, némelyek vitatják, a német Schäffléig, ki szerint a jövő a tisztult socializmusé, a vélemények minden lehető és meglepő változata feltalálható. A tudomány negatív és gyámoltalan állapotát az angol Huxley példázza, ki némely újabb közleményében a mai küzdő felek — az individualisták és collectivis-

ták — célját képtelenségnek, illetőleg lehetetlenségnek igyekszik feltüntetni. Ám ez az igyekezete nem előkészület akar lenni valamely világos útmutatáshoz arra nézve, mi volna az adott körülmények közt kötelességünk. E kirohanás után saját hite a jövőben elhomályosul és olvasóit útnak ereszti a nélkül, hogy vezető elv gyanánt bármiben való hitet és reménységet adna velük.¹

De hogy a kor nagy változásokkal terhes, arról az utolsó megfigyelőnek is meg kell győződve lennie. Maga Huxley is, negatív következtetései ellenére, majdnem oly nyíltan kimondja elégedetlenségét a dolgok meglévő rendjével, akár valami nihilista. Csak minap mondotta, hogy „még a legjobb modern művelődés sem mutathatja fel az emberiség oly állapotát, mely akár méltó eszményt testesítne meg, akár csak az állandóság előnyét bírná. Nem habozom azt a véleményt kimondani, hogy ha az emberiség nagyobb részének állapotában nem remélhető jelentékeny javulás; ha igaz, hogy a tudomány gyarapodása s annak következtében a természet fölött való nagyobb hatalom, valamint az ebből eredő gazdagság, az inséget, a néptömegeknek velejáró testi és erkölcsi lealacsonyulásával együtt; csökkenteni és szűkebb körre szorítani nem fogja: kívánatos bevégzés gyanánt üdvözlénem valami jóságos üstökös megjelenését, a mely az egészet elsöpörné.“² Az e fajta érzés által sugalmazott gondolatok tömege kavarja fel most Európa társadal-

¹ Lásd töle: „Kormányzás: anarchia vagy uralkodás“, a *Nineteenth Century* 1890. máj. számában. Szintűgy töle: „Társadalmi bajok s ártalmasabb orvosság“, 13—51. lap és „Evolúció és ethika“.

² „Kormányzás: anarchia vagy uralkodás.“

mát fenékgig, s mi sem biztosabb, mint hogy ezekkel számolni fog kelleni. Ez érzésnek néhány éve de Laveleye adott kifejezést. Szerinte a XIX. század üzenete az emberekhez így szólt: „Ne légy többé rabszolgája a nemesnek és zsarnoknak, a ki elnyom; szabad vagy és szuverén.“ De a mi korunk kérdése ez: „Nagy dolog szabadnak és szuverénnek lenni; de hogy van az, hogy a szuverén sokszor éhen hal? — hogy lehet az, hogy a kiket a hatalom forrásának tartanak, sokszor kemény munka árán sem bírják életszükségletüket megszerezni?“¹ George Henrik fején találja a szöveget, a midőn azt kérdi: vajjon ilyen körülmények közt hová visz haladásunk? Mert „nevelni oly embereket, kik szegénységre vannak kárhoztatva, annyi, mint: megbokrosítani őket; politikai intézményeket, melyek mellett az emberek elméletileg egyenlők, a legrikítóbb társadalmi egyenlőtlenségre alapítani, annyi, mintha gúlát csúcsára állítanánk“.²

E vitában idáig legnagyobb részt azok vettek, kik a társadalom jelenlegi állapotának végét szeretnék vetni. Kik a változást nem óhajtják, többre becsülik a cselekvést az okoskodásnál. De a nép nagy része, valószínűleg a legnagyobb, meg nem győzve az okoskodás által, többé-kevésbé bizalmatlan az ajánlott módszerekkel szemben s érzi, hogy valamilyen változás kikerülhetetlen. A jövő események alakításában valószínűleg ezeké lesz a főszerep. De ez idő szerint ezek még csendesen várnak. Senki sem jelöli ki előttük a helyes ösvényt. A tudományos

¹ Laveleye Emil: „Communismus“, *Contemporary Review*, 1890. május.

² George H.: „Haladás és szegénység“ — Bevezetés.

tekintélyektől hiába várják kötelességük megjelölését. Hitetlenek, mert ez idő szerint társadalomtudomány még nincs. A tudomány sok oly szóvivője, a ki társadalmi kérdésekkel foglalkozik, úgy beszél s úgy tesz, mintha a társadalom iránt való kötelességét abban vélné kimeríteni, ha azt vallásos hitétől megfosztja. Nem mintha saját hitüket ajánlhatnák helyébe; nyilván maguknak sincs fogalmuk ama kérdések nagyságáról, mikkel a világ birkózik, a hogy tud. A most folyó társadalmi evoluczió természetéről nyilván magának a tudománynak sincs világos fogalma. Nyugati művelődésünk jelenségeinek megmagyarázására komoly kísérletet nem is tett. *Fejlődése és élettörvényei valódi ismeretének híjával vagyunk, azokat az elveket pedig, melyeken a körültünk végbemenő társadalmi evoluczió folyamata alapszik, nem ismerjük.*¹

Sokan úgy vélik, mintha a francia forradalom szelleme, mely a XVIII. század végén a nyugtalan-ságnak oly egyetemes érzetét keltette, újra felszabadult volna, s a történelemben páratlanul álló haladás korszaka után mintha visszatértünk volna ama társadalmi eszmények vitatásához, melyek az emberek lelkét a fölemelkedés akkori korszakában izgatták. Azonban nincs helytelenebb, mint a száz év előtti társadalomnak a maival való összehasonlítását. A multtal igen kevés vonásunk közös. A jövő fel-

¹ E részben a mult századnak leghasznosabb sociologiai munkája csak rombolt. Megállapítható, mondotta nemrég Stephen Leslie, „hogy nincs igazán tudományos sociológiánk; ami van, csak empirikus megfigyelések halmaza, melyek semmisebbek, hogysen szoros logikai következtetéseket lehetne vonni belőlük.“ Elnöki megnyitó a Társadalmi és Politikai Nevelési Liga évi közgyűlésén, 1892. márcz.

adatait illetőleg kivezető fonálért ahhoz hiába folyamodunk. A száz év előtt kezdődött s Angliában és a szárazföldön a XIX. századon végig folytatódott nagy politikai forradalom csaknem véget ért. Miután a középosztálynak sikerült magát felszabadítania, oda kényszerült, hogy viszont ő szabadítsa fel az alsó néposztályokat; s a kötelező népoktatás s az általános szavazatjog birtokában, s ama rendszabályok hosszú sorával, a melyeknek célja a nép politikai felszabadítását minél jobban biztosítani, ez a forradalom minden tekintetben teljes.

Tényleg a társadalmi evolúció új korszakába léptünk, melyben az emberiség más cél felé halad; s azok a politikai pártok, melyek még most is a politikai egyenlőség programjának maradványaival állnak a nép elé, kezdik belátni, hogy álláspontjukat a világ gyorsan túlhaladja.

De a változás más irányban is nagymérvű volt. Az alkalmazott tudomány a világot a múlt század eleje óta átalakította. A haladó nemzetek közt az annak nyomában járó ipari föllendülés hulláma a társadalom régi határköveit lassan, de feltartóztathatlanul alámossa és oly világot készít elő számunkra, melyben a régiből, úgy anyagi és politikai, mint társadalmi szempontból, mi sem marad, s melyben a múlt tapasztalata nem lehet megbízható kalauz. A gyakorlati tudomány csodálatos kifejlődése s az általa véghezvitt ipari forradalom, a gőz és elektromosság óriási alkalmazása a gépeknél, a vasút, telegráf és a gyors közlekedés egyéb eszközeinek roppant kiterjedése, a kereskedelemnek soha el nem képzelt kifejlődése a mai kor csodái. Ám nyilván csak foglaloí a jövődönék. A mai tudomány módszerének és eszkö-

zeinek még felületes ismerete is alig hagyhat más meggyőződést, mint azt, hogy még a közel jövő lehetőségeinek se lehet határt szabni, s hogy a múlt vívmányai, bármily rendkívüliek is, valószínűleg mihamar túl lesznek szárnyalva.

De a figyelmet az ipari forradalom lassabban érő gyümölcsei vonják magukra. Új, különös s szinte mérhetetlen társadalmi erők szabadultak fel. Csak száz éve is a nemzetek és községek oly távol álltak egymástól időben, akár a keresztény időszámítás kezdetén. Azóta a világ végei összetolódtak s a művelt társadalom egyetlen szerves és egymástól függő egészszé kezd válni — melyben minden tag szükségleteit és kellekeit mód nélkül bonyolult gazdasági törvények szabályozzák — ötmillió mértföldnyi táviródrót idegrendszerével, s a vasútak és tengeri gőzösök vér- edényrendszerével, melyben a kereskedelem s a nép árja addig el sem képzelt gyorsasággal és szabályossággal kering. A régi társadalmi kötelek szétoldódtak; korábbi erők eltűnnek; egész osztályok elseprődtek és új osztályok támadtak. Az ipari munkások nagy hadserege világszerte az elmúlt száz év terméke. A nép nagymérvű áthelyeződése ment végbe s megy végbe mai napig. A városok növekedése, az ipari forradalom ez egyik legfeltűnőbb vonása, nem csökkenve folyik, Amerikában és Ausztráliában nem kevésbbé, mint Angol-, Német- vagy Franciaországban. S a művelődés mindenütt nagy néptömegeket szűk helyre tömörít, melyek a végletekig érzékenyek oly társadalmi rúgók iránt, mik a múlt század elején még csak nem is léteztek. A levegő telve új csatakiáltásokkal, új erők gyülekezésével és csatarendbe állításával s a régiak újjászervezésével. A socializmus

sokak szemében mintegy újjászületett és pozitív s gyakorlati szakába lép. Megszűnt elmélet lenni; immár mintegy vallássá kezd válni.

Az új hit nem nélküli hitelesítvényeit és segítőit sem. Korunk eseményeiben oly komor háttérre tett szert, akár az, a mely az elfajzott Róma idejében a korai keresztények képzeletét izgatta. Azt halljuk, hogy a század roppant haladása s a tudomány ragyogó hódításai a tömegeknek nem hoztak megfelelő nyereséget. Hogy ellenkezőleg, a munkásnépre nézve, mely a társadalmat vállán hordja, a század sok tekintetben a növekvő elfajzás kora volt. Hogy a földmives megszűnt olyan ember lenni, minőnek a természet alkotta; s hogy minden egyébben tudatlan maradván, az ipar óriási malmában csupán valamely parányi részlettel foglalatoskodik. Hogy még az ügyes munkás is kétségbeesetten fogódzik a szűk fülkéhez, melybe beillesztették, tudva, hogy helyének elhagyása annyi, mint részévé válni a társadalom ama tehetetlen uszadékának, melyet a szegénység és nyomor árja sodorgat ide-oda. Az új hit hívei azt kérdezik: mit ér, hogy a föld nagy területei a kereskedelem országútjaivá váltak, ha a sokaság most is egyre dolgozik és szűkölködik s a pihenést és a meggazdagodást csak kevesen élvezik?

Mi haszna a munkásnak a tudomány gyarapodásából, ha munkáján könnyíteni annak minden alkalmazása sem képes? A gazdagság felhalmozódhatik s a magán- és közpompa eddig a világ történetében soha el nem ért magaslatra juthat; de mennyivel járt jobban a társadalom, kérdik, ha a szegénység Nemezisze most is üresszemű kísértet gyanánt ül a lakoma mellett? A világ kereke sebesebben forog, mivel a

kazánt a tudomány fűti; de az ember mogorván dolgozik. Halljuk, hogy új patriczius osztály támadt, a réginek minden hatalmával; de jelleme és felelősség-érzete nélkül. Hallunk „a tőke rabló lovagjairól“, s a „tőzsde tisztátalan rabló arisztokracziájáról“. Halljuk, hogy a szervezők, kik a gépet megindítják, az emelőköt kezelik, érverését figyelik és szükségletét ismerik, maguk a nyereszkesedők. Ők osztoznak és kormányoznak s a világ csak azért dolgozik, hogy ők meggazdagodhassanak.

Csoda-e, ha ily hit mellett az új csatakiáltások baljóslatúan hangzanak? Nem az előjogot élvezőket s a népet emlegetik, hanem a henyét s a munkást, a bitorlót s a kitagadottat, a rablót s a kifosztottat. Sokan úgy vélik, hogy mindezt már előbb is hallották s megkönnyebbülés nekik elgondolni, hogy a socializmus oly régi, mint Fourier, Owen Robert és Blanc Lajos; de arról, a mi manapság mindennél fontosabb tényező, elfelejtkeznek. Angliában, mikor a mult század elején Owen Robert elméletei fölött vitatkoztak, s még azontúl is sokáig, a munkásnépnek semmiféle politikai joga sem volt. Úgy élt az, mint a barom, nyomorúságos lakásokba összezsúfolva; neveléséről nem gondoskodott senki és sem a közügyek intézésében, sem a politikában nem volt szava. Azóta lassankint mindez megváltozott. Az idők egyik legmegkapóbb és legjelentősebb jele az a látvány, melyet a *demos* nyújt, a mint az új csatakiáltások fülébe harsogván, a társadalmi és politikai jobbágy-sor hosszas hallgatásából lassankint kiemelkedik. Most nem az eleve kudarczra kárhoztatott forradalmi erőszakkal jó, hanem azzal a lassú és fenséges haladással, mely a természetes evolucziót jelzi. Már

nem mosdatlan és írástudatlan, mert egyetemes népoktatásban részesül. Már nem hord szájkosarat s nincs megfosztva a politikai jogoktól, mert részese az általános szavazati jognak. Az ő eljövetelel a socializmus megszűnt pusztá emberbaráti érzelem lenni. Most is a legjobbak rokonszenvét toborozza; de egyzersmind közvetlen hivatkozássá vált a közösség egy jelentékeny részének önző ösztöneire, mely most politikai hatalmat kezel.¹ A *demos eljövele* természetes eredménye az engedmények hosszú sorának, mely Angliában a gyári törvény s a társulási törvény elfogadásával kezdődött s fokozatosan haladt egész a beismerten sociális törvények meghozásáig, melyek számára, úgy látszik, az idő megérett.

De eleddig minde változás — úgy mondják — csupán hatalmát növelte a munkásosztálynak, a nélkül, hogy nyomorát enyhítette volna; s mindez erőlködések végcélja még messze van. A tudomány ám érje be azzal, hogy csendesesen várja a bosszúálló üstökös eljövetelet, mely az uralkodó nyomornak véget vessen; de az aligha várható, hogy a szenvedésre s tűrésre kárhoztatott tömeg, az immár kezében levő hatalom birtokában, szintén beérje a békeséges tűréssel, mihelyt belátja, hogy állapota reménytelen. Sőt az se valószínű, hogy az átlagos politikai felfogás, mely mindig kedvez mindannak, a mit igazán a társadalom érdekében levőnek és tökéletesítésére alkalmasnak tart, passzív maradjon: nem egy jel arra mutat, hogy a körülünk végbemenő dolgok mélyen magindítják.

¹ Jól jegyzi meg Laveleye, hogy a communismus kiválólag két fajta embert vonz: a munkást s a reformert. „Az előbbi igazságérzete vonzza feléje, a másikat tulajdon szükséglete.”

Azt hirdetik, hogy a társadalom, jelenlegi állapotában, az állandóság elemeit nélkülözi. A kik elvannak szánva rá, hogy valamit tegyenek, nincsenek az arra való vezetők híján; s mint valaki jól jegyezte meg, a rossz irányba terelt szellem a mostanihoz hasonló körülmények közt veszedelmesebb a puska-pornál.¹ Az új hit immár tényleg kovácsolja fegyverzetét. A munkás kezd rájönni, hogy a mit mint egyén veszített, mint osztály visszanyeri; és hogy szervezkedés által oly erőre tehet szert, melylyel urával egyenlőbb feltételek mellett szállhat szembe. A távolságok összezsugorodása, a közlekedési eszközök tökéletesedése, a társadalom megszilárdulása, a sajtó és a közvélemény hatalma — mind e tényező és erő épp úgy az ő pártján áll, mint az ellenkezőn s már kezdjük az eredményt látni. Még a nemzeti határvonalak is kezdenek elmosódni. A társadalom osztályok szerint szervezkedik roppant zászlóaljakba, melyeknek bevallott törekvésük az egymással való háború. Egyfelől a tőke szövetsége, a syndicatusok és testületek; másfelől társulatok, munkásegységek s a munka egyéb szövetségei.

De mindezt nem csupán előre látták, hanem le is irták számunkra Marx Károly s az ő tanítványai. Azt halljuk, hogy mindez csak egy része annak a nagyarányú természetes fejlődésnek, melyen a társadalom átmegy, melyben az egyes lépések előre láthatók s melynek vége elkerülhetetlen. A munkásnép egyre növekvő rabszolgasorsra vetése és elaljasodása, köztük az osztályérzés kifejlődése, a közös

¹ Huxley, *Critiques and Adresses* — „Közigazgatási nihilizmus.“

ellenséggel szemben való szervezkedéssel és titkos szövetségekkel együtt, melyek nem csupán az államra szorítkoznak, hanem a nemzeti határokon túl is terjednek — minde tüneményre el lehattünk készülve. Másfelől arra is el lehetünk szerintük készülve, hogy a nagytőke folytatni fogja a kistőke felfalását; mignem a vagyonnak néhány óriási tőkés kezében leendő felhalmozódásával a társadalom végre tűrhetetlennek fogja találni a termelés anarchiáját, s az átalakulás természetes folyamatának vége nem lehet más, mint az, hogy a politikai ellenőrzést a proletariatus ragadja magához s a termelés eszközeit az állam tulajdonába teszi. Ennekutána, mondják, el lehattunk készülve minden osztály-különbség és osztály-gyűlölség eltörlésére, az államban a kizsákmányoló osztály s a létért való egyéni küzdelem megszűnésére.

Mindezt a társadalmi jelenségek oly tudásával s oly széles elvi alapon írták le, milyenre nem egy bírálójuk igényt sem tarthat. A társadalom nagyobb része azonban elismerve a bajokat, noha az érvelés által meg nem győzve, gyámoltalanul, zavarban van és figyeli az összevonuló haderőket s a köztük meginduló harczot. Támogatása vagy annak megvonása a harczolók egyik vagy másik felére nézve az illető javára sokszor sikert, vagy kudarcot jelent s ezért támogatását mindkét fél mohón keresi. De a kik így a harcz kimenetelét eldönthetik, annak elvei felől tudatlanságban vannak. Hiába keresik bármily megbízható meghatározását a törvényeknek és elveknek, melyek azt megindították; hiába keresnek világos útmutatást arra nézve, melyik párton van az igazság; vagy határozott tanítást arra nézve, egészében mily irányban halad nyugati művelődésünk?

A kor egyéb megszívlelésre érdemes vonásai közt nem utolsó az a forradalom sem, mely az emberek felfogásában zajtalanul megy végbe oly dolgok felől, melyeket eleddig a politikai vitatkozás körén többé-kevésbbé kívülállóknak tartottak. Igen nevezetes ama szempont változása, melyből a vallást tekintik. Ez a változás nem kizárólag, sőt túlnyomólag sem azokra szorítkozik, kik a vallást vallják; s a különböző nézetű embereket is igen különböző módon befolyásolja. A külső jelek első tekintetre szerfelett zürzavarosaknak és összeütközőknek látszanak és csakis csoportosításuk és összehasonlításuk után látni, hogy valamennyi a közvélemény egyetlen nagy, általános változásához tartozik. Az egyházakban e változás egyik jele amaz erősödő irányzatban nyilvánul, mely szerint hangoztatják, hogy a vallás épp úgy törődik az embernek e világi állapotával, mint a másvilágival; továbbá abban a vágyban, hogy az egyházi szervezeteknek inkább egymással megegyező, mint egymástól eltérő vonásait hangsúlyozzák; s abban az erősödő irányzatban, hogy azt kívánják: az egyházakat inkább tetteik, mintsem tantételeik szerint ítéljék meg.

Sokfelől kezdjük hallani, hogy a társadalmi kérdés alapján vallásos kérdés s hogy annak megoldására a társadalom érdekében az egyházak illetékesek. A római egyház feje épp úgy, mint a *salvation army*-é,¹ érezni látszik ezen elterjedt felfogás befolyását. Úgy a nyilvános sajtóban, mint a szószéken, orthodox és nonconformista részről egyaránt, sokféle hangnemben halljuk a dalt, hogy végtére is a kereszténység rendeltetése nemcsak az, hogy az emberisé-

¹ Az üdv hadserege. *Ford.*

get, hanem az, hogy az egyes embert is üdvöztse, s hogy feladata nem csupán arra tanítani bennünket, miként kell egyénileg meghalnunk, de arra is, miként éljünk mint a társadalom tagjai.¹ A felfogásbeli változás oly nyilvánvaló, hogy ha időnkint ellenkező szellemben való tiltakozást hallunk magából az egyház kebeléből; ha azt halljuk, mint nem régiben az anglikán egyház egyik fő méltóságától, hogy „tévedés Krisztus országát világi országgá átalakítani akarni“², hogy a *regnum hominis*-ből sohasem lehet *civitas dei* s hogy az állam nem áll és nem állhat keresztény elveken: úgy megütközünk, mintha a *Contrat Social* visszhangját hallanók, s mintha Rousseau tanát hallanók újra, mely szerint a keresztény nem lehet jó polgár.

De a változás tünetei nem az egyházak kebelében, hanem azokon kívül legfeltűnőbbek. Sokan azok közül, kik a vallás s a tudomány között a mult században vívott küzdelmet figyelték, s kiknek teljes fogalmuk van az új fegyverek erejéről, melyeket az utóbbi régi ellenfelével szemben harczba vitt, gondolkozóba eshetnének manapság. Egynémelyikük már kezdi látni, hogy az eredmény alighanem különbözni fog attól, a mit bármelyik fél vár és sajáttságosan különböző lesz attól, melyet a tudomány legbefolyásosabb szóvivői megjósoltak. Nem túlzás azt állítani, hogy oly korba léptünk, melyben egyik legmegkapóbb forradalomnak lehetünk tanui mindazok közt, melyek ezen összeütközés lefolyásában kezdettől fogva végbe mentek.

¹ L. *Eyton* prebendárius szónoklata az oxfordi egyetem előtt, 1887. decz. 11.

² A peterboroughi püspök beszéde az egyházmegyei közgyűlésen, Leicesterben, 1889. okt. 25.

A mult század benső vallásos életére kétféle áramlat volt mély hatással. Egyiket az evolúció tana, ez az új kinyilatkoztatás, indította; másikat a biblia történelmi bírálata, melyen Strausstól Renanig többen dolgoztak. Bármilyen legyen egyesek egyéni véleménye, a felől alig lehet kétség, hogy mindkét áramlat irányát általában mélyen vallás-ellenesül fogták fel. Tényleg sok felvilágosodott embert annyira befolyásolt, hogy azok az új tudományt olybá vették, mintha az a vallás- és tudomány közötti vitát, még pedig egyik ellenfél megsemmisítésével, végleg eldöntötte volna. Mindamellett, habár illő figyelembe vesszük is mindezek áramlatokat, van e kornak egy irányzata, mely a gondolkozó figyelmét ki nem kerülheti. Ha a jelent a multtal hasonlítjuk össze, haladásunk iránya felőli felfogásunk kezd kialakulni. Ha a vallásos kérdések felől az egyházakon kívül ma uralkodó felfogást a mult század elején uralkodottal egybevetjük, figyelmünket talán első sorban az a jelenség köti le, hogy az a felfogás, melynek képviselői a francia forradalomkor a vallást elbizakodottan támadták, eltűnt. Nem mintha a vallásos tanokhoz most többen ragaszkodnának; hanem az akkori felfogás helyét Amerikában, Német- és Angolországban, de főként ez utóbbiban, feltűnő komolyság s általános, mélyen gyökerező valóságosság foglalta el — a szó legtágabb értelmében, mert ez a lelki állapot sokszor épp azokban nyilvánul, kik minden vallásos dogmát nyíltan elvetnek — a mire a korábbi korszakokban talán példát se találni.

A mai korszak jellemzője az, hogy azt a támadó és pusztán romboló hitetlenséget tekinteni, mely Angliában pl. az elhunyt Bradlaugh Károly nézeteiben,

Amerikában pedig Jngersoll ezredes irataiban és beszédeiben nyilvánult, nagy tévedés volna. Még a passiv hitetlenséget képviselő agnostikusok új iskolájának nézeteiben is felismerhető az áramlat megváltozása. Egy oly művelt képviselőjüknek, a minő alapítójuk, Huxley, kirohanásai sem keltenek náluk olyan visszhangot, minőt korábban keltettek volna. Szinte öntudatlanul oly álláspont képviselőjének tekintik, melyen a mai nemzedék már túl van. A józan ész, mely sokszor többet tud, mint a vaskalapos tudomány, mintha érezné, hogy a tudománynak a vallással szemben nincs egészen igaza; hogy az emberi társadalomban mindegyre kitartón és egyetemesen ismétlődő jelenségekkel nem lehet oly könnyű szerrel elbánni; s hogy vallásos rendszereinknek a társadalom evolúciójában kell valami, eddig még meg nem magyarázott feladatuknak lennie, mely feladat nagysága a jelenség nagyságának megfelel.

Ez a bizonytalan általános érzés egyeseknek tetteiben is nyilvánult. Bizonyos gondolkodók közeledése a római egyházhoz, mely a legkonzervatívabb s valamennyi közt a legkevésbé megalkuvó, mely közeledés Angliában a múlt század közepén kezdődött s mostanig tart, nem tekinthető pusztán véletlennek; mély sociológiai jelentősége van. Sőt az a másik irányzat is, mely manapság a gondolkodók egy másik osztályánál abban nyilvánul, hogy menedéket a teosophia és más rokon hitvallások mysticismusában keresnek, megvan a maga jelentősége, mely nem kerülheti ki a társadalmi tünetmények tanulmányozójának figyelmét. Ugyanazon áramlatnak más alakban való kifejezése az, csakhogy a gondolkozók más típusúak. Az angol Comte-isták egyik vezére alighanem elvetette a suly-

kot, mikor nemrégiben azt mondta, hogy „az evangélium tagadása és megtámadása eredményében talán még mélyítette a kereszténység erkölcsi hatalmát a társadalom felett.“¹ Ez a vélemény mindamellett tökéletlen kifejezése az igazságnak, mely a jelenlegi nemzedék előtt lassankint derengni kezd.

E téren való haladásunk a mult század folyamán kétségtelen. Jóllehet a haladás iránya ma még bizonytalan; de minden jel a határozott és félre nem érthető fejlődésre mutat. A társadalmi felfogás ma eljutott annak a többé-kevésbbé tudatos megértéséhez, *hogy a vallásnak van valami határozott feladata a társadalomban s hogy az a folyamatban levő társadalmi evolúciónak valamikép tényezője*. De hogy mi ez a feladat; hol kezdődik, hol végződik, s hogy a vallásos hit mily helyet van hivatva betölteni a jövőben, arra nézve a tudomány nem nyújt útmutatást.

A jövőendő változás körvonalait és arányait akkor kezdjük kivenni, ha a tudomány saját birodalma felé fordulunk. Bizonyynyal nincs messze az idő, mikor meglepetve, sőt némileg pirulva fog visszatekinteni viselkedésére a világtörténelem egyik legkimagaslóbb kérdésével szemben. Ama törvények meghatározása, melyek az emberi társadalom haladásának irányát szabályozták és most is szabályozzák, a tudomány dolga; valamint hogy az ő dolga volt fölfedezni azokat a törvényeket is, melyek minden élet evolúciójának útját annak valamennyi alsóbb fokán szabályozták. Ám az egyik feladathoz egész más indulattal fogott, mint a másikhöz. Biológiai kutatásaiba a tudo-

¹ „Az agnosticizmus jövője“, Harrison Fr., *Fortnightly Review*, 1889. jan.

mány az igazság iránt való őszinte odaadást, világos ítéletet s elfogultság vagy előítélet által egyáltalán nem békózott elmét vitt. Eredménye a század ragyogó vívmányai a tudás ez ágában. De a mint a tudomány az élő lények emelkedő fokozatán az emberig feljutott, kutatásainak eddigi szelleme teljesen megváltozott. Az embert úgy találta, a mint állatias életének homályos sötétségéből kiemelkedni kezd, két képességgel felruházva, melyek nagy jövőt jelölnek ki számára, t. i. értelemmel és sociális tehetséggel. Mint minden egyéb élő lény, a mi megelőzte, megélhetése eszközeiért ő is ádáz szünetlen harczot vív; s e küzdelemben nem csupán embertársaival szemben vesz részt, hanem velük együtt is, más társadalmi csoportok ellen. Egyre sociálisabbá válik s nemzetségekbe és törzsekbe szervezkedik. A tudomány őt elejétől fogva, előtte új erők hatalmában találja s ezen erők egyik legerősebbikével maga a tudomány igen korán összeütközésbe jut. Az ember oly vallásokhoz ragaszkodik, miknek, a tudomány szerint, nincs észbeli alapjuk és tetteit különös törvények szabályozzák, miket az nem ismer el. Az eme vallásokkal összefüggő események és véletlenek élete nagy részét elfoglalják és történetét mihamar szemmel láthatólag befolyásolják. Nemzetekké fejlődik s a művelődés bizonyos fokát éri el; de növekedtével nőnek, fejlődésével fejlődnek ama hitek és vallások is. Történetének nagy részét továbbra is az azokkal összefüggő vitatkozások, összeütközések, társadalmi mozgalmak s háborúk töltik ki. Nagy társadalmi rendszerek támadnak, melyekben a művelődés magas fokra jut, melyek összeütközésbe jutnak és versenyeznek egymással, s melyek, miként az élő szervezet, kifejlődnek és

elkorhadnak. De vallásai ezeknek életével és fejlődésével egyre bensőleg összefüggnek; az egyéni jellemre mély hatással vannak s ama vallásos rendszerek a történelem folyását s a társadalmi fejlődés egész irányát mélyen befolyásolják.

Oly időt élünk, mikor a tudomány semmit sem tekint jelentéktelennek. Felismerte, hogy a hasznosság szempontjából minden szervnek s minden csökevényes szervnek megvan a maga története. Szemében az élet minden fejlődési mozzanatának és sajátosságának megvan a maga jelentősége; mi sem jött létre véletlenségből. Mik hát ezek a vallásos rendszerek, melyek oly kimagasló helyet foglalnak el az ember életében és történetében? Mi a jelentőségük és feladatuk — a társadalom fejlődésében? E kérdésekre a tudomány sajátosságosan elhallgat. Nincs rájuk felelete. Viselkedése velük szemben rendkívül különös volt és nagyban különbözik attól, melyet az élet minden más tüneményével szemben tanusított. Pályája korai szakától kezdve személyes villongásban állt e vallásokkal, a mely elkeseredett ellenségeskedéssé fajult. A tudomány bármely más esetben mindjárt eleinte azt kérdezte volna: vajjon magának emez ellenségeskedésnek nincs-e valamilyen jelentősége s vajjon nem függ-e az össze a társadalmi fejlődés valamely mélyen gyökerező törvényével, melyet kikutatnia kötelessége volna? Ám a tételnek ezt az oldalát figyelemre eleddig alig méltatta. Holott e vallások az életnek egyik legmeglepőbb és legállandóbb tüneményét alkotják. De, a mi elég különös, legfelsőbb rendű alakjában, t. i. az emberi társadalomban, a tudomány, egész mostanáig, azon a rendkívüli állásponton látszik állani, mintha neki velük szemben

egyéb dolga nem volna, mint annak sokszor, igazán megvallva, valamely hadakozó fél hevességével és keserűségével való kinyilatkoztatása, hogy azok minden észbeli alapnak hijával vannak.

Nos, a ki a darwini tudomány szellemébe behatolt, az előtt nyilvánvaló, hogy korántsem erről van szó. Az igazán fontos kérdés nem az: vajjon egy csomó egyén, bármily tudós is, úgy vélekedik-e, hogy e vallásnak semmiféle észbeli alapja sincs, — hanem az: *van-e a vallásos rendszereknek a társadalom evolúciójában feladatuk, vagy nincs?* — Ha van, még pedig olyan, mely megfelel a tünemény nagyságának, akkor bizonyos, hogy az evolúció a maga útját a mi véleményünktől függetlenül is követni fogja s hogy e rendszerek mindvégig oly nagy szerepet fognak játszani a jövőben is, minőt a multban játszottak.

Ily körülmények közt nyilvánvaló, hogy a támadás, melyet a tudomány a vallás ellen a multban intézett, csupán üres erő ellen való rohamnak tekinthető. Nemcsak hogy nem az igazi hadállást támadta, hanem az valósággal bevehetetlennek tűnik fel. A mult eseményei sokakra, mint pl. a boldog emlékü Morison Cotterre, oly mély hatást tettek, hogy vélekedésük szerint, a vallásos hit teljesen megrendült s fennmaradása „inkább jámbor óhajítás, mintsem észszerű meggyőződés tárgya”¹; vagy Renannal azt állítják, hogy azok „lassankint kihálnak, miután az elemi oktatás s a természet-tudományi oktatásnak az irodalmi felett való túlsúlya őket aláásta”². De nincs nagyobb tévedés, mint azt

¹ *The Service of Man*, 6. lap.

² Tanulmányok a vallás történelméből, 14. lap.

képzelni, mintha a XIX. század végén az evolúziós tudomány bármely tétele az ily következtetéseket igazolná. Ellenkezőleg, ha e vallások a társadalom fejlődésének tényezői, akkor a Darwin által megkezdett tudományos forradalom legnevezetesebb eredménye csak az lehet, hogy oly széles, mély és tartós alapra fogja helyezni őket, a milyenről a theologusok nem is álmodtak. Már pedig ama törvények értelmében, miket maga a tudomány hirdetett, a vallásos hit a társadalmi evolúciónak mindvégig jellemző vonása marad.

Minél inkább a maguk egészében szemléljük az emberiség vallásos jelenségeit, annál inkább gyökeret ver bennünk az a meggyőződés, hogy a tudomány itt is, valamint a társadalmi kérdések egyéb terén, valójában még nem ismerte fel a törvényt, melyen a társadalom fejlődése alapszik. E vallásos tünetmények bizonynyal a legállandóbb és legjellemzőbb vonásai annak a fejlődésnek, melyen a társas lényynyé vált ember átmegy. A ki e tárgyat a mai evolúziós tudomány szellemében elfogulatlanul vizsgálja, lehetetlen pillanatra is kételkednie, hogy a meglévő hiteknek a végbemenő evolúcióban valamely mérhetetlen hasznos feladatuknak kell lenni. Ám a mai irodalomban e tény igaz megértésének bizonyítékát hiába keressük. Még Spencer Herbertnek *Sociology*-jában a vallásos tünetmény megmagyarázására tett kísérlete is alig mondható a mai értelemben vett evolúziós tudomány szellemében kigondoltnak. Az író a vallásos hitnek a kísértetekben való hitből s az ősök imadásából való kifejlődése felőli elméletében, a folytonos csalódás, sőt türelmetlenség érzete nélkül követni alig lehet; triviális és jelentéktelen magyarázatai, melyekkel ily tekintélyes társadalmi

jelenségeket megfejteni akar, bántók. Tanítványai csupán a mester nyomába léptek. Sőt egyik legbuzgóbbjuk, Allen Grant, mestere elveit magyarázva, nemrég odáig ment, hogy a vallás magasabb alakjainak jellemző vonásait mind megannyi groteszk, gombaszerű képződménynek nevezte, mely az ősök imádásának kezdetleges fonalából burjánzott fel.¹ Sem Allen Grantnek, sem más evoluzionistának esze ágában sincs úgy írni le az emlősök agyát, mint groteszk gombaszerű képződményt, mely kezdetleges gerinczidegből burjánzott fel: noha az ily beszéd semmivel sem volna együgyűbb, mint a mit ő itt használ a társadalmi evolúció egyik legnevezetesebb tünetmenny-csoportjának fejtegetése közben.

Bármely irányba nézzünk, a tudomány viselkedése a mai társadalmi tünetmennyekkel szemben aligha tekinthető kielégítőnek. Korunk kérdései felől neki magának sincs tiszta meggyőződése. Az állambölcseletnek az a híres iskolája, mely Angliában Hobbes-sal s Locké-val kezdődött, és Hume, Smith Ádám, Bentham, Ricardo és Mill irataiban időnkint oly nagy befolyásra tett szert, a mi korunkban, jórészt tulajdon sikere következtében, jogosulatlanul szűkkeblűvé és önzővé vált. Noha egykor Európa és Amerika filozófiai gondolkozását csaknem minden irányban mélyen befolyásolta, viszont az által maga is gazdagodott: a tudományágak, melyekre szakadt, zárkózottságra és kizárólagosságra hajlottak, egyáltalán nem mutatva fogékonyságot korunk haladó irányzata és szélesebb-körű tudása iránt.

¹ „Az evangélium Spencer Herbert szerint“, Pall Mall Gazette, 1890. ápr. 28.

E tekintetben az idők egyik feltűnő jele volt Angliában az egyre növekvő lázadás ama gazdasági iskola nem egy következtetése ellen, melyet Smith Ádám, Ricardo és Mill képviselt, s mely a XIX. század nagyobbik felében tekintélynek örvendett. Ruskinnek és másoknak korai és erőteljes, noha nem hivatalos tiltakozása ama szűkkeblű okoskodás ellen, mely az emberben, rendesen csak a „nyárspolgárt“ látta, vagy Ruskin kifejezőbb szavával, „puszta kapzsi gépezetet“, ¹ azóta úgy Németországban, mint Amerikában a tudomány hivatalos képviselői között is régen szószólókra talált. Még Angliában is, oly írók, mint Jevons és Leslie Cliffe, nem haboztak, csaknem ugyanoly nyomatékkel vetni el amaz iskolának sok dogmatikus irányzatát, valamint szűk látkörű és elégtelen premisákból vont következtetéseit. „Oly gondolatirányzathoz ragaszkodva, mely főleg középkori kereskedők agyában szülemlett meg, s melyet a XVIII. század második felében élt franczia és angol bölcselek, Ricardo és követői, folytattak — mondja Marshall tanár — kifejtették a szabad vállalkozás (vagy, mint ők mondják, a szabad verseny) elméletét, mely sok olyan igen fontos igazságot tartalmaz, a mi érvényben marad, míg e világ áll. Művük azon a téren, melyet felölelt, bámulatosan tökéletes volt. Ám ez a tér nagyon szűk volt. A járadék s a gabonaár kérdését igen jelesen tárgyalta; Anglia sorsa akkor e kérdés megoldásától látszott függni. De abban a sajátságos alakban, melyben azt Ricardo kidolgozta, a dolgok mai állására igen csekély közvetlen jelentősége van.“ ²

¹ Lásd *Unto this Last*-ját.

² *Principles of Economics*, I. köt. 92., 93. lap.

Ezen iskola álláspontját legtökéletesebben Mill Stuart fejezte ki. „*A Társadalmi Gazdaságtan Elvei*“ czimű művében. Ez e könyv Anglia gondolkozását a közelmúltban mélyen befolyásolta. Helyesen jegyezték meg,¹ hogy Millnek sikerült csaknem valamennyi régi közgazda gondolatát összefoglalni s álláspontjukat a társadalmi kérdésekkel szemben megszabni. Jóllehet, az Angliában most végbemenő nagy változásra bizonyítékaink vannak, Marshall könyve — *Principles of Economies*, 1890 — érdemes kísérlet arra nézve, hogy a közgazdaságtant szilárdabb alapra helyezze az által, hogy elevenebb érintkezésbe hozza a történelemmel, politikával, erkölccstannal, sőt a vallással is. Mindamellet be kell ismerni, hogy e próbálkozás csupán e tudomány egyik ágának erőfeszítése arra nézve, hogy szilárd alapra tegyen szert, melyet nagyrészt saját hibájából veszített el. Inkább kissé megkésett kísérlet az a társadalmi tünemények megmagyarázására, miket a közgazdák eleinte számba se vettek és nyilván meg se értettek, mintsem a tudomány tovább fejlődése, ama törvények és okok biztos megértése révén, melyek a tüneményeket létre hozzák. Ha közgazdasági tudományunkat a Stephen Leslie által nemrég megállapított egyszerű tudományos elvvel mérjük meg, azt bizonyára hiányosnak fogjuk találni. „Minden igazi tudományos elmélet magában foglalja ama nagy erők igaz becslését, melyek az intézményeket alakítják s ezért ama határok igaz méltánylását is, melyeken belül azok bármely indítványozott változás által módosíthatók.“ De a közgazdasági tudomány aligha mondhatja magáról, hogy

¹ U. ott, I. köt. 65. lap.

ezt a fokot elérte volna. Társadalmi tüneményeink folytonosan a közgazdasági elméleteken kívül eső, ismeretlen területeken látszanak mozogni; a közgazdák pedig baktatnak utánuk, a hogy tudnak, de bizony a nézők bámulatának rovására; ügygyel-bajjal igazítják a régi érvelés és következtetés módszereit az új tüneményhez.¹

¹ A közgazdák nézeteiben a mult század folyamán, főként külső nyomás alatt, végbement fejlődést helyesen írja le Marshall. A XIX. század elején a közgazdák alig vetettek ügyet az emberi természet mélyebb kérdéseire, melyeken a tudománynak mindig épülnie kell. Elbizakodva győzelmükben egy sereg sokkal komolyabb gondolkozó felett, nem bajlódtak a socialisták bármely tanának vizsgálásával, s legkevesbbé azoknak az emberi természetet illető okoskodásukkal. De a socialisták mélyen éreztek és tudtak valamit az emberi természet rejtett rúgóiról, melyeket a közgazda számba se vett. Vad rhapsodiáik közt finom megfigyelések és nyomós sugalmazások lappangtak, mikből a bölcselek s a közgazda sokat tanulhatott. Befolyásuk lassankint nőni kezdett. Comte sokkal tartozott nekik; Mill Stuart életének válsága pedig, mint önéletrajzában írja, olvasásukból eredt.

„Ha később a mai nézetet a vagyoni megoszlás életbevágó kérdéséről a XIX. század elején érvényben volttal összehasonlítjuk, azt tapasztaljuk, hogy a részletekben való mindennemű változáson és a tudományos okoskodás minden tökéletesedésén kívül, magában a kezelésben van alapvető változás; mert míg a korábbi közgazda úgy okoskodott, mintha az ember jelleme és hatékonysága fix mennyiség volna, a mai közgazda gondosan eszébe tartja azt a tényt, hogy az ama körülmények eredménye, melyek között az ember élt. A közgazdák szempontjának e változása részben ama ténynek tudható be, hogy az emberi természet változása az utóbbi 50 év alatt oly gyors volt, hogy erőszakkal magára vonta a figyelmet; részben egyes socialista s más írók befolyásának. De eredményezte azt az egyéb tudományokban való párhuzamos változás is.“
I. köt. 63., 64. lap.

Csaknem hasonlón áll a dolog a társadalmi viszonyainkkal foglalkozó egyéb tudományokban is. A viszonylagos meddőség, mely őket jellemzi, ha a század folyamán a tudomány alsóbb ágaiban véghezvitt munkával hasonlítjuk egybe, meglepő s kétségtelenül nagyrészt a szempontnak tulajdonítható, melyből őket tekintették. Marshall filozófiai belátását semmi sem tanúsítja inkább, mint annak felismerése, hogy ma a közgazdaság az élettannak mult századbeli nagy fejlődését mennyire megérzi, s hogy a közgazdaságtan inkább e tudományokkal rokon, semmint a mennyiség-természettudományi csoporttal, melyre a század elején támaszkodott.¹ Az emberi társadalommal foglalkozó tudományok, úgy látszik, sokáig nem tudták vagy feledték, hogy e társadalomban csakis az egyetemes élet fejlődésének legmagasabb rendű tüneményét kell látnunk és hogy, következésképp, a társadalmi tüneményekkel foglalkozó minden tudományág igazában az élettanra épít.

Daczára az újabb haladásnak, úgy látszik, még a közgazdák sem látják be, hogy az élettan alapvető elveinek s ama törvényeknek ismerete, melyek az élet fejlődését fel egész az emberi társadalomig szabályozták, szükséges része volna azon felszerelésnek, mellyel e tudomány tanulmányozásához fogni lehet. A történelemben a szétválasztás még teljesebb. A történész az életet legfelsőbb alakjában adja elő; ő tolmácsolja az emberi társadalom tüneményeinek a multban való gazdag és változatos följegyzéseit; de a mi különös: alig érzi szükségét annak, hogy valamenynyire is érdeklődjék ama tudományok iránt, melyek

¹ A közgazdaságtan elvei, I., 64., 65. lap.

tárgyához a szó igazi értelmében elvezetnék. Így kevésbé meglepő, hogy mostanáig a történelmet még névleg is alig sikerült igazi tudomány méltóságára emelni. A haladás daczára, mely Német- és Angolországban észlelhető, a történelmi tudomány máig is oly tere a tudásnak, melyből hiányzik a törvények természetének megfelelő általánosítás. A történetíró végigvezet bennünket a mult eseményein, nagy czivilizációk emelkedésén és hanyatlásán, melyekben az életnek sok jól ismert tüneményét véljük felismerni; társadalmi rendszerek fejlődésén, mikről azt is mondja, hogy szerves fejlemények; oly társadalmi fejlődésen, mely nyilván valamely határozott irányban halad; s végre ott hagy bennünket a jövőbe fordított arczczal, alig adva ujmutatást valamely törvényre, mely annak alapja volna, vagy alig jelezve a saját művelődésünk irányát. A kik még emlékeznek arra a benyomásra, melyet Angliában nem is olyan régen Freemann tanár szerény kísérlete idézett elő, ki csak azt akarta megértetni, hogy a történelem nem egyéb, mint a mult politikája s a politika nem egyéb, mint a jelen története, érezni fogják, mily távol áll még végcéljától a történettudomány.

Ám mindama társadalmi tüneményeket, mikkel a politika, történelem, erkölcstan, közgazdaságtan és vallás foglalkozik, olybá kell vennünk, mint az élettan bensőleg összefüggő tüneményeit, annak legbonyolultabb alakjában. A biológista, kinek koronázó munkája a XIX. században az volt, hogy tárgya alsóbb ágaiban megállapította a rendet és törvényt, felvezetett bennünket egészen az emberi társadalomig, de ott vezető nélkül hagyott. Igaz, hogy korábban őt is elutasították onnan és elkeseredetten és

türelmetlenül bántak vele. De ez nem ok arra, hogy ezen elbánás emléke miatt még ma is annyira megfeledkezzenek magáról s a tudománynak tartozó kötelességéről, hogy a társadalmi tünemények bármely csoportjáról, mint groteszk gombaszerű képződményről legyen képes beszélni. E közben a tudomány minden ága, mely a társas emberrel foglalkozott, azt kizárólag saját szempontjából tekintette. A politikus csak a megalkuvót látta benne; a történetíró csak az egyént, ki látszólag semmiféle törvénynek alá nem vetett, vak erők játéka; a vallás képviselője csak a más világból való teremtményt; a közgazda alig egyebet, mint a kapzsi gépet. Úgy látszik, a helyesebb megértés s a gyökeresebb módszer ideje elérkezett; a társadalmi tudományok immár, hogy megerősödjenek, mélyre bocsáthatják gyökerüket a talajba, melyből kinőttek; az életbúvár átlépheti a határt s tudománya módszerét bátran átviheti az emberi társadalom terére, hol csak az élet tüneményeivel van dolga, s hol az életet végre legfelsőbb és legbonyolultabb alakjában találja fel.

MÁSODIK FEJEZET.

Az emberi fejlődés feltételei.

Mielőtt tovább mennénk, próbáljuk meg, előítélet nélkül, világos fogalmat szerezni az emberi társadalom igazi mivoltáról s ama feltételek természetéről, melyek a mostanáig elért haladást előmozdították.

Az emberre nézve nincs tünemény bámulatosabb, megdöbbentőbb, de egyúttal érdekesebb is, mint tulajdon társadalmi evolúciója. Történetében az — annak egész terjedelméhez viszonyítva — csak rövid korszakot foglal el; de az elért eredmények páratlanul meglepők. A mai tudomány messzelátóján tekintve vissza a multba, kezdetben külsőleg állatnak látjuk, mely alig tartja magát sok fenevad versenytársa közt. Az állati szükségleten túl mást nem ismer; sziklák odvaiban, üregében él; állat ő is, sőt testileg még gyöngébb sok más baromnál, melyekkel egy állatra való részért meg kell küzdenie. Tizezredek mulnak el felette s haladása egyre lassú és kínos. Majd a homályos fény, mely belsejét megvilágítja, ragyogóbbá válik; a kezdetleges fegyverek, melyek természetes gyámoltalanságán segítenek, helyesebben alakítvák; a furfang, melylyel zsákmányát megejti s melylyel ellenségei ellen védekezik, magasabb rendű. De a

természetén és környezetén továbbra is kevés nyomot hagy; szükségleteit s ösztöneit illetőleg továbbra is az, a mik barlanglakó társai a vadonban.

Aránylag rövid időköz multával ismét visszanézünk és ime csodálatos átalakulás történt; oly átalakulás, mely az élet megelőző történetében páratlanul áll. Ez az állatias teremtés, mely sokáig a rengetegben és sziklaodvakban bujkált, s nyilván alig volt különb a magasabbrendű húsevőknél, melyekkel szűkös megélhetéseért versenyez, ura lett az egész földnek. Nagy társadalmakba szerveződött. A vadállatok már nem társai, sem vetélytársai. Megváltoztatta a szárazföld képét. A föld azt termi, a mit ő akar; minden gazdagsága övé. A világegyetem titkai kifürkészvék s a szerzett tudománnyal a világot óriás műhelylyé alakította, hol szükségletei kielégítésére a természet valamennyi ereje leigázottan, rabszolgájaként dolgozik. Hatalma végre korlátatlannak látszik; mert forrása a tudás határtalan kincse, mely az általa kifejlesztett civilizációkban van felhalmozva; e tudás minden gyarapodása a további terjeszkedésre ad újabb alkalmat.

De ha e nevezetes fejlődés okát keressük, a legnagyobb sötétségre bukkanunk. Haladását eddig maga az ember is mintegy áhítatos félelemmel szemlélte; elannyira, hogy sokszor habozik azt természetes tüneménynek tartani s így a természeti törvények ellenőrzése alá helyezni. E fejlődés természeténél fogva valamennyünket megzavar; sokak előtt azonkívül titokzatos, csodás, természetfölötti.

A mint tovább kutatjuk, hogy a természeti törvények mi módon hozták létre a társadalomba verődött ember haladását, igyekeznünk kell a tárgyat

elfogulatlanul venni szemügyre; lehetőleg ugyanoly tárgyilagosan, mint a történész az emberi történelmet, a mennyire az korlátoltabb szemhatárán kitarul vagy a minővel a biologus vizsgálja az élet tüneményeit bármi más téren.

Az ember, mióta először találkoztunk vele, szünetlen fölfelé haladt, s ez a haladás szemünk láttára is folytatódik. De sohasem volt az egész faj egyenletes előre haladása; most sem az. Hátra tekintve azt látjuk, hogy útja, a melyet maga után hagyott, tele van hintve nemzetek, fajok és civilizációk roncsaival, melyek útközben elestek, s miket oly törvények működése lökött félre, melyek manapság épp oly biztosan és hatékonyan működnek közöttünk, mint bármely más elmúlt korszakban. A társadalmi rendszerek és civilizációk egy tekintetben az egyénekhez hasonlóak: szerves lények azok is, melyekre nézve nyilván megvannak az egészség és fejlődés határozott törvényei. E törvényeket a tudomány az *egyénre* nézve már megállapította; az ő kötelessége volna megállapításuk a *társadalomra* nézve is.

Mindjárt a kiinduláskor kíváncsi fogalmat szerezni arról, mennyire fontos ama törvények előzetes tanulmányozása, melyek az élet fejlődését egyéb téren módosították. E törvények hatálya, miként a megfigyelő mihamar meggyőződhetik, az emberi társadalomban sem szűnik meg. Ellenkezőleg, azt látja, hogy legfontosabb működési terük épp itt van. Ezen igazság fölismerése végett elég egyet emlékünkből idéznünk: hogy Darwin fölfedezését, mely a biológiát korunkban az elszigetelt tények puszta följegyzéséből a rendszeres haladás felséges történetévé emelte, nem az alsóbbrendű állatok életének tanulmányozása sugalmazta.

Ez a törvény, melynek kihirdetése által Darwin a XIX. század tudományát leginkább előbbre vitte, a nagy biológus elméjében az emberi társadalom megfigyelése után fogamzott meg, még pedig annak a társadalomnak a megfigyelése után, melyet mai nap is magunk körül látunk.¹

Az evolúziós tudomány eddigi összes munkája csak egy magasabb feladat előzménye lehet. A más mezőkön gyűjtött kutatás aratásával gazdagítva, s felszerelve az elvek ismeretével, immár vissza kell térnie az emberi társadalomhoz és meg kell kísérelnie, hogy saját törvényeinek működését az ott uralkodó bonyolult feltételek mellett fejtsse ki.

A jövőtől egyelőre eltekintve, lássuk először: megmondhatjuk-e, az evolúziós tudományra támaszkodva, *mik voltak a múltban az emberi haladás feltételei?*

Szétnézve az emberiség ma létező legalsó típusai közt és egybevetve azokat a legfelsőbbekkel, az ember mintegy arra a kérdésre kényszerül: megértjük-e valaha egészen, miként ment végbe a haladás, melyre oly büszkék vagyunk s melyet e két szélső-

¹ Elmebeli munkájáról szólva, mielőtt a *Fajok eredetéről* szóló munkájába fogott volna, azt írja Darwin: „1838. októberében, azaz tizenöt hónappal azután, hogy rendszeres vizsgálódásomba fogtam, szórakozásul véletlenül Malthust kezdtem olvasni a népesedésről; s az állatok és növények szokásainak sokáig tartó megfigyelése által jól el lévén készülve a létért mindenütt folyó küzdelem méltánylására, egyszerre megvillant agyamban, hogy ily körülmények között kedvező változatok alkalmazhatók lennének a fennmaradásra, a nem kedvezők a pusztulásra. Ennek eredménye egy új faj alapítása volna. Ezzel oly elméletre tettem szert, melylyel munkához foghattam.” — *Darwin élete és levelei*, önéletrajza, I. köt.

ség között való értelmi és társadalmi távolság képvisel? Általánosságban beszélünk róla és sok, vele egybefüggő dolgot biztosra veszünk; de meglepően kevesen fogták fel amaz élettani törvényeket, melyek a haladást eredményezték s melyek azt épp oly szigorúan szabályozták és irányozták, akár a gravitáció törvénye a földre ejtett test esését.

A midőn e biológiai törvények megmagyarázásával próbálkoznánk, áttekinthetőség szempontjából szükséges lesz azokat a sajátos, különös vonásokat, miket a társadalomba verődött ember evolúciója mutat, későbbre hagynunk, s e fejezetben arra szorítkoznunk, hogy a fejlődés bizonyos alapvető törvényeit emeljük ki, a melyek reá, valamint az élet minden egyéb alakjára, mély hatással vannak; de a melyeket a társadalmi kérdésekkel s a korunkban elért társadalmi haladással foglalkozó irodalom rendszerint tudomásul sem vesz, vagy meg sem lát. Nem csekély fontosságú, hogy e dolgokat elejünkön kezdjük.

Az embert mindennapi életében oly törvényeknek és feltételeknek alávetve találjuk, melyeket reá szabtak, közösen a teremtet világ összes egyéb részeivel; mi a feltételeket elfogadjuk s igyekszünk róluk minél többet megtudni. Ha társadalmi evolúciójának útját követjük, hasonlóképp oly törvényeknek alávetve találjuk, melyek az élet alsóbbrendű alakjainak kifejlődését szabályozták s melyek a társadalomban csupán bonyolultabb feltételek közt működnek; itt tehát kötelességünk ismét az, ha ugyan tulajdon történetünket megérteni akarjuk, hogy e törvényeket úgy vegyük, a mint vannak s igyekezzünk őket már a legkorábbi fokon lehetőleg megérteni.

Nos, az embert mindjárt kezdetben, egy szem-

pontból, egészen olyannak találjuk, mint az őt megelőzőt egyéb teremtményeket: a maga fajtáját nemzedékről nemzedékre újra nemzi. Így cselekedvén, oly törvénynek hódol, melyet pillanatra sem szabad szem elől tévesztenünk. Magára hagyatva ez az előkelő teremtmény, melynek haladását biztosra vesszük, egcsekélyebb veleszületett hajlamot sem mutat bármily haladásra. Különösnek tűnhetik fel, de azért a szó szoros értelmében igaz, hogy ha az életfeltételek mindegyikünknek megengednék, hogy saját hajlamát kövesse, *egyik nemzedék átlaga sem mutatna semmiféle hajlamot arra, hogy a megelőzőnek átlaga fölé emelkedjék*, hanem határozottan az ellenkezőt. Ez nem csupán emberi sajátság; az élet törvénye volt ez elejétől fogva s most is egyetemes törvény, melyet megváltoztatnunk nem áll hatalmunkban. De akkor *hogyan lehetséges a haladás?* A felelet e kérdésre kiinduló-pontja az emberi társadalomról szóló egész tudománynak.

A haladás az élet kezdetétől fogva mindenütt egyenlőn ment végbe s más úton nem is lehetséges: *a kiválasztás és kiselejtezés eredménye az.* Az emberi nemben, valamint minden egyéb valaha létezett nemben, egy nemzedéknek két egyéne sem tökéletesen egyenlő; bizonyos szűk határok közt a változatosság végtelen. Némelyek bizonyos irányban valamicskével meghaladják az átlagot, míg mások alatta maradnak; *s a haladás bármely irányban csakis az esetben lehetséges, ha oly feltételek az uralkodók, melyek az átlagot meghaladó egyedek túlnyomó szaporodásának kedveznek.* Ennek a ténynek, mely az élet kezdetétől fogva a haladás megváltozhatatlan törvénye, formulázása, volt a XIX. század biológiai tudományának

egyik főeredménye; s az újabb vizsgálódások, beleértve a német Weismann tanár jelentékeny munkásságát, mind oda mutatnak, hogy alapjait még meg-ingathatatlanabbá tegye. Flower tanár szavaival élve, az emberi társadalomban „a fejlődés annak köszönhető, hogy a társaiknál valamicskével különb egyének kedvező alkalmat találnak felsőbbségük megszilárdítására és a tovább-élésre, s e felsőbbségnek örökség gyanánt való terjesztésére“.¹ E törvény felismerése első lépés bármely igazi társadalmi tudomány felé; s Flower tanárnak igaza van, — noha manapság ez a biológia képviselői között kissé szokatlan látvány, — mikor azt állítja, hogy a törvényt „a tiszta, elvont biológia adta kezünkbe, hogy az emberi élet némely legközönségesebb kérdésének megoldásában segítsen“.² *Valahol haladás van, lennie kell kiválasztásnak is, a kiválasztásnak pedig valamilyen versenyt kell magával hoznia.*

De foglalkozzunk elsőbbet a haladás szükségével. Vajjon megéri-e a haladás az árt, melyet érte adni kell? — e kérdést időnkint olyanok vetik fel, kik az élet feltételeit csak tökéletlenül ismerik. Ám e dologban a választás nem tőlünk függ. A haladás oly szükségszerűség, mely alól egyszerűen nincs menekvés, az élet kezdete óta nem is volt. Ha az embert megelőzőtt élet történetére tekintünk vissza, nem egyébből áll az, mint egyfelől a szüntelen haladás, másfelől a szüntelen küzdés és versenyzés följegyzéseiből. Ez a szépen rendezett világ körülöttünk ma

¹ Válasza a newcastle-i kereskedelmi tanács üdvözlő beszédére, 1889. szept.

² Lásd u. ott.

x is és mindig szüntelen vetekedés színhelye volt a rajta élő lények minden fajtája között — nem csupán a különböző fajok, hanem ugyanazon faj egyénei közt való vetekedése. A lábunk alatt zöldelő pázsit füvei nesztelen vetekedésben élnek egymással; oly vetekedésben, mely külső beavatkozás híján a gyöngébbik fél kiirtásával végződnek. E növények minden részének, szervének vagy tulajdonságának, mely szépsége vagy tökéletessége által csodálatot kelt, megvan a csatában a maga helye és jelentősége és azt a végre szerezte, hogy győzelmét azzal is biztosítsa. Szintúgy a tájat borító és megszépítő erdő fái is hasonló vetekedésben élnek egymással. Magukra hagyatva, miként a félreérthetetlen jelek bizonyítják, makacs küzdelmet vívnak, melyben végre csupán azok a fajok állják a sarat, melyek az illető hely feltételeihez jobban illenek. Eleddig a vetélkedést egyszerű feltételek közt látjuk lefolyni; a mint a felsőbbrendű alakok felé való fokozatos haladást az állati élet típusai közt kezdjük vizsgálni, az a vetélkedés ott válik sokoldalúvá és bonyolulttá.

E ponton találkozunk a küzdelemnek azzal a vonásával, melyet a biológia fejlődése egyre növekvő fontosságúnak ismer fel. Az e harcban résztvevő bármely győzelmes fajnak első szükséglete az, hogy képes legyen szaporodni, még pedig azokon a határokon túl, melyeken belül pillanatnyi életfeltételeit bőségesen megtalálhatja. Az ily szaporodási képesség a fölfelé haladó fejlődésnek egyik főeszköze. Az alsóbbrendű lények mással alig is vannak fölszerelve. De a mint a haladás megkezdődött, egy mélyebb ok, melynek szinte mérhetetlen fontosságát a tudomány már kezdi méltányolni, azt követeli, hogy minden

győztes faj a bőséges megélhetés határán túl is sokasodjék.

Az újabb biológiai kutatások, kiválóan Weismann vizsgálódásai és következtetései, nagyban kibővítették Darwin elméletét ama feltételeket illetőleg, melyek mellett a különböző lények haladása végbe ment. Kezdi immár az evolúció tanához szükségszerűen hozzátartozónak ismerni el, hogy, ha az élet magasabb formái közt folytonosan végbemenő kiválasztás megszűnnék, ez alakok nemcsak nem haladnának előre, hanem tényleg visszafejlődnének. *Azaz, ha bármely faj minden nemzedékének valamennyi egyede egyenlően szaporíthatná faját, minden nemzedék átlaga csekélyebb értékű volna a megelőző nemzedék átlagánál és lassú, de állandó hanyatlás folyamata mutatkoznék.*

A biológia ez iménti fejlődésének jelentőségét ama tudomány körén kívül, melyre közvetlenül tartozik, még alig fogták föl. De hogy annak a tudomány magasabbrendű ágait idővel mélyen befolyásolnia kell, bizonyos. Látni fogjuk, hogy valamint a felsőbbrendű lények mögött az alsóbbrendű ősök végtelen sora áll, úgy elért állásuk megtartása is nem ernyedő erőfeszítést igényel; és hogy minden egyes szerzett tulajdonság vagy szerv hajlandó fejlettsége maximumán alul maradni; ez a hajlam állandó mennyiség, mely, ha szabadon érvényesülhet, az átlagnál minden egyéb, bárminemű fejlődési hajlamot ellensúlyoz. Ezt a retrogád hajlamot egyesegyedül a folytonos kiválasztás fékezheti. Hogy bármely testrész, szerv vagy tulajdonság a fejlődés legfelsőbb fokán megmaradhasson, szükséges az oly egyének szaporodásának meggátlása, melyekben az

tökéletlenebbül van kifejlődve. Ha bármely fajban a fajfenntartás valamennyi egyénnek egyenlően szabad volna, abból a tökéletesség minden lehető fokának elegye keletkeznék, mely idők folytán, — mint a hogy valahol valamely szerv haszontalanná vált, s hol ezért arra nézve a kiválasztás megszűnt — az átlagos fejlődés állandó rosszabbodását eredményezné. Ez a következtetés, melyre a biológia ezzel jut, nagyban kibővíti a darwini elméletet. *A legalkalmasabb kiválasztása* végtelenül kitáguló jelentőségre tesz szert, ha elképzeljük, hogy az az életnek velejáró elve; hogy egyszerűn, minden nemzedék egyéneinek kiválasztás nélkül való szaporodása mellett, a felsőbbrendű lények fokozatosan visszafejlődnének, ugyanazon fejlődési fokokon visszafelé, a melyeken mai helyükre feljutottak.

Ezen élet-elméletben legnevezetesebb az, hogy sok olyat megmagyaráz, a mit már eddig is igaznak éreztünk, noha csak homályosan értettük meg, miért kell úgy lennie. Röviden, látjuk, miért kellett az evolúció történetének szünetlen vetélkedésből és erőfeszítésből állnia. A felsőbb lényekre nézve elkerülhetetlen törvény nem csupán az, hogy a fejlődést mindig versenynek és kiválasztásnak kell kísérnie, hanem az is, hogy versenynek és kiválasztásnak kell érvényesülnie minden nem visszafejlődő lényben is. Minden győztes fajnak *szükségkép* azon a határon túl kell szaporodnia, melyen belül az élet átlagos feltételei bőségesen megvannak.

Egyenlő feltételek mellett minél tágabb a kiválasztás tere, a vetélkedés annál nagyobb; és minél szigorúbb a kiválasztás, annál nagyobb lesz a haladás; de bizonyos fokú vetélkedésre és kiválasztásra elkerülhetetlenül szükség van.

A haladó alak létezésének első feltétele tehát a folytonos erőfeszítés és veszedelem, és fölfelé haladó útjában ennek a feltételnek mindig meg kell maradnia. Az egyszer megkezdett haladásban szünet nem lehet; mert mihelyt a körülmények bármily alakulása következtében a vetélkedés s a kiválasztás megszűnik, megszűnik velük együtt a haladás is s a válfaj vagy csoport nem tarthatja meg helyét; ezzel megtette az első lépést visszafelé és legott kedvezőtlenebb helyzetbe jut, úgy más válfajokkal, mint saját faja ama csoportjaival szemben, melyek közt a vetélkedés meg nem szakadt, s melyeknél a kiválasztás, alkalmazkodás és haladás szakadatlanul folyik. A vetekedés oly elkeseredett, hogy a győzelmes alakok száma az elbukottakéhoz viszonyítva csekély. Ha a ma élő lényeken végigtekintünk, az élet hosszú hegylánczának úgyszólván csakis elszigetelt csúcsait látjuk; a völgyek és szakadékok az evolúció háborújában és küzdelmében elpusztult alakok tömegét jelzik.

Hiba volna e versengést közönséges szempontból itélni meg és azt gondolni, mintha a kevésbbé életrevaló alakok kiveszése azonos lett volna valamennyi egyedük kiirtásával. Nem így van. Az a felfogás se volna helyes, mintha azoknak kiveszése fejezné ki a szenvedés mértékét, melyet képzeletünk olykor beleolvas.¹ De bármily érzellemmel is szemléljük az öszszeütközést, azt eszünkben kell tartanunk, hogy az a

¹ Lásd e tekintetben pl. Russel Wallace Alfréd megjegyzéseit a létért való küzdelem erkölcsi oldaláról (*Darwinism*. II. fej.) Ő példákat hoz fel ama nézet támogatására, hogy az állatoknak az életért való küzdelem-okozta vélt szenvedéseik tényleg nem igen léteznek; inkább tükrözései azok a művelt férfiak és nők hasonló körülmények közt elképzelt érzéseinek.

haladásnak első feltétele. Szakadatlanul előre és feljebb vezet. A természet e küzdelméből eredt a képzelhető legmagasabbrendű eredmény, t. i. a folytonos haladás az egyre tökéletesebb lények felé. Ebből származott minden alak, szín, ösztön, erő, bátorság, nemesség és szépség e csodálatosan termékeny, élő világon. Annak köszönhetjük mindazt, a mi az életben ez idő szerint a legjobb és legtökéletesebb, valamint a jövőendő legemelőbb ígéreteit is. Az élet törvénye kezdettől fogva mindig ugyanaz volt — szünetlen és elkerülhetetlen harcz és verseny, szünetlen és elkerülhetetlen kiválasztás és kiselejtezés, szünetlen és elkerülhetetlen haladás.

A mint végre az emberhez érünk, a szintér kitágul. Két új erő születik vele e világra, melyek hivatva vannak azt időnkint felforgatni: t. i. értelme s a képesség, hogy annak befolyása alatt embertársaival szervezett társadalmakban tudjon cselekedni. A lét feltételei és határai megváltoztak, új és bonyolult feltételek jöttek létre s a nagy dráma lassankint kibontakozik. Ezuttal ama különleges látványokkal lesz dolgunk, melyeket az emberi társadalom evolúciója nyújt; de ebben a fejezetben szükséges lesz figyel-münket a haladó fejlődés egyik alapvető vonására szegeznünk.

Ha az embernek a társadalomban tett haladását figyeljük, lassankint ránk erőszakolja magát az a meggyőződés, hogy az élet kezdete óta folyó össze-ütközés az ő esetében sem szűnt meg, hanem az új korszakban is tovább folyt. Mi több, minden bizonyíték arra vall, hogy ő épp oly kevésbé képes az alól menekülni, akár az élet legalsó fokán élő szervezet. Ha a történelmen végigtekintünk és azt azokkal az

emberi érzésekkel nézzük, miket bennünk a nyugati művelődés oly rendkívüli fokra fejlesztett, kétségtelesenül a vetélkedés és küzdés páratlan sorául tűnik az fel. Mikor az ember legelőször szedődött társadalmakba s már hosszú korszakokkal előbb, mintsem bármilyen határozott híradásunk maradt volna róla, története a végtelen összeütközések sorából állhatott. Miről a mai vad törzsek történetének tanulmányozása adhat némi halvány fogalmat. A társadalmak között folyton vívott háborúknak — ama szünetlen fegyveres harcoknak csoport és csoport közt, miket nyilván csak a harcias ösztön idézett fel — egyik legállandóbb jellemvonásuknak kellett lenniök. A villongásban nem lehetett szünet, csak időnkint, a kimerülés következtében. Hogy ilykép az emberi faj jórészenek ismételten el kellett pusztulnia az erősebb s életrevalóbb népekkel való harcban, a felől a tudomány alig hagy fenn kétséget. Miként folyhatott a küzdelem amaz egész rengeteg időszakon át, míg az ember magát azon a végtelen hosszú kaptatón felküzdötte, mely őt a történelem szemhatárába hozta, a képzelet csak halványan tudja megfesteni.

Végre, midőn már tetteit a történelem is följegyezi, fölfelé vivő útját akkor is hasonló feltételek közt folytatja, t. i. szakadatlan versengésben és összetűzésben embertársaival. A kezdetleges ember társulásainak és csoportjainak mindenütt első feltűnő vonása harcias természetük volt. A földkerekségen bárhol találunk vadembert, mindenütt folytonos háborúskodásban él. A társadalomnak, a melyhez tartozik, nagy életfoglalkozása mindig a háború, más, hasonló társadalmakkal. Az egyén s a közösség minden vágya a siker biztosítása. A vad társadalmak

csodálatos gyorsan emelkednek, virágzanak és enyésznek el; de haladásuk vagy hanyatlásuk titka mindig ugyanaz: mint harczoló szervezetek váltak erősekké vagy gyöngékké. Az egyénben minden oly tulajdonságot és sajátságot magasztalnak, mely a hadi sikert elősegíti; minden egyebet megvetnek, vagy kevessebbre becsülnek; s a mi ügyességet a társadalom kifejleszt, mindnek ez irányban kell érvényesülnie. A műveletlen ember multját és jelenét egyetlen kifejező mondatba lehet foglalni, melyet egykor egyik hadvezérünk¹ használt, ama törzsek történetét beszélve el, melyekkel Afrika különböző részeiben összeütközésbe jutott: „Mihelyt valamely néger nép közt nagy törvényhozó tűnt föl, legott hatalmas hadsereget és katonás szellemet teremtett s a nemzet addig boldogult, mignem nemzeti létezését egy még erősebb nép meg nem semmisítette.“ Ez a vadember története kezdettől fogva.

Mindebben egy fontos vonást kell megjegyeznünk. A vad ember haladása, úgy, a mint van. szorosan ama viszonyok szüleménye, melyek között él. Noha története czéltalannak látszik, arról a színvonalról nézve, a melyen végbemegy, az elért haladás felől nem lehet kétség. De nem lehet tévedés a haladás természete felől sem. Akaratlan az és elkerülhetetlen; ama sanyarú viszonyok eredménye, melyek között él. Az evolúciót megelőzőtt kor egyik legközönségesebb, még ma is élő fogalma az, mintha az ember társadalmi fejlődésének fokai tudatosan és szántszándékkal tett lépések lettek volna. A Rousseau által róla fes-

¹ Wolseley lord „A néger mint katona“. *Fortnightly Review*, 1888. decz.

tett kép,¹ mely szerint elhagyva a „természet állapotát“, hogy „személyét és hatalmát az egyetemes akarat felsőbb irányozásának vesse alá“, némely képzelt megszorítással még Spencer Herbertben is él, ki szerint elhagyja állapotát és politikai fegyelemnek veti alá magát, „tapasztalván azt az egyre nagyobb megelégedést, melyet általa elért“.² Holott az embernek, mikor kezdetlegesebb állapotából végezte a szervezett társadalom első kezdetei felé való pillanatnyi haladását, bármely tudatos cél nélkül kellett cselekednie, akár a növekvő megelégedés vagy haladás vagy bármi egyébnek megfontolása nélkül, a mit filozófiai írók oly gyakran tulajdonítottak neki. Haladása kétségtelenül oly körülmények kényszere alatt történt, melyek fölött nem volt hatalma. Első szervezett társadalmainak épp úgy kellett kifejlődniök, mint bármi más előnynek: a természetes kiválasztás legszigorúbb feltételei közt. Az élet ide-oda áramlása és változásai közben azok az emberi csoportok, melyek kedvező feltételek közt legelőször mutattak hajlamot társadalmi szervezkedésre, társaik felett nagy előnyre tettek szert; s e társadalmak egyszerűn azért nőttek meg, mivel az erőnek oly elemét birták, mely amaz embercsoportok pusztulását eredményezte, melyekkel vetélkedésbe jutottak. Az ily társadalmak mindaddig virágzottak, mignem ők maguk is pusztulni voltak kénytelenek magasabb társadalmi tevékenységű emberfajok társulásai elől. Merjük állítani, hogy az emberi fejlődés egyik szakának története, mely felett igen sokat vitatkoztak, ebből áll.

¹ *Contrat Social*-jában.

² *Data of Ethics*.

Ha az ókori nagyhatalmak — Babylonia, Assyria, Perzsia s a görög államok — növekvését figyeljük, azt találjuk, hogy az is a küzdelem és összeütközés hasonló feltételei mellett ment végbe. Az államokat szakadatlan háború ringatja és dajkálja; és a természetes kiválasztás egy neme útján nőnek fel, versenytársaikat legyűrven és alárendeltjeikké téven a hosszas vetélkedés közben, mely által fönmaradnak. A római birodalomban végre delelőjére érünk az emberi történelem egy végtelen hosszú korszakának, mely alatt a létért való küzdelem főként katonai alakban folyik, egymás ellen háborúra szervezett társadalmak között. A régi Róma kis, városi állam volt, mely természetes kiválasztás útján nőtt a világ urává; pályája elejétől végig szakadatlan harczok sora volt. A római nép első lépésétől kezdve erélye javát a hódító tervek előmozdításának szentelte. Az állam úgy volt szervezve, hogy a katonai sikert biztosítsa; a vezető polgárok legfőbb becsvágya oda irányult, hogy katonasorban szolgálják a hazát s hogy más államok és népek leigázását véghez vigyék. Minden ily szervezet természetes és kétségtelen becsvágya a világ meghódítása volt; s ama hosszú világtörténelmi korszakon végig, — mely Kr. e. 675-ben kezdődött, mikor Esar-haddon asszir király Egyiptom meghódításával rövid időre az egész világot igája alá hajtotta, s a római birodalom összeomlásával végződött — a gyakorlatban az állampolitika eszménye az emberek előtt mindig az volt.

Ama változás óriási jelentőségével, melynek alapján nyugati művelődésünkben e harcz végbemegy, behatóbban foglalkoznunk most nem szükséges; tágabb és teljes értelemben később lesz róla szó.

Jelenleg az emberi történelem egyetlen vonására kell szegeznünk figyelmünket: t. i. az inségre és küzdésre, mely mellett fejlődése végbemegy. Társadalmait, valamint az azokat alkotó egyéneket úgy kell tekintenünk, mint a körülmények termékét, a melyek közt élnek. Az egyre folyó vetélkedésben közülük csakis a legalkalmasabbak maradtak fenn. E társadalmak közül névleg is csak elenyészően kevesekről tudunk; ezek képzeletünkben aránytalanul nagy helyet foglalnak el, minthogy a világtörténelemnek nagy szinpadából, még a tudomány segítségével is, csak egy kis zugot vagyunk képesek meglátni.

Megfigyelhetjük azt is, hogy a világuralmat egyetemes bénulás és lassú korhadás követi; sőt még a nyugatrómai birodalomnak 476-ban történt bukása előtt is Európa nagy részét lassankint ismét elárasztják az erőteljesebb emberfajok hullámai. A nyugati gótoknak a nyugatrómai birodalomba való betörésétől kezdve 376-ban, majdnem hét századig, a hódítás árapálya, mely kelet és észak felől indul meg, előre-meg visszatódul Európa felett, befolyását egész annak nyugati és déli széléig éreztetve; s végre elapadtával, az emberiségnek új üledékrétegét hagyva hátra; ez a réteg elborítja azokat a népeket, melyek a történelemelőtti időben szintúgy fölibük helyeződtek a még korábbi népeknek.

Időközben, abban a világban, melyben nyugati művelődésünk alapozását lerakták, a jövőendőben nagy szerepre hivatott, mérhetetlen erők kezdtek lassankint felgyülemelni. Leszállunk a középkor nagy síkságára — útját a történelem is e rendkívüli korszakon keresztül veszi — a modern világ e magvető korán keresztül. A vetélkedés feltételei lassankint megváltoz-

nak, noha a mozgalom iránya akkor még fel sem ismerhető; de a mult eszméi és eszményei az emberek lelkén továbbra is uralkodnak. A hit korszakai a harcz korszakainak bizonyulnak, nem kevésbbé, mint a megelőzők; és a világ haladása egyre folytatódik a harcz és háború zaja közepette. A nyugati hatalmak lassankint az első sorba emelkednek s az erőteljes élet, a melyet élnek, egyre tágabb körben érezhető. Az inkább helyi természetű vetélkedésekből lassankint kezd az új világ birtokáért s azzal a terjeszkedő népek számára alkalmas helyért való nagy küzdelem kialakulni. A tizenhetedik és tizennyolczadik századot oly események töltik be, melyek ama nagy erkölcsi és politikai forradalom haladását jelzik, a mely, mint látni fogjuk, hivatva van a világ jövő fejlődését a legerősebben befolyásolni. Ám ez események az egyre folyó vetélkedést korántsem akasztják meg; a nemzetek villongása tovább foly s a XVIII. század vége felé járván, eldöntetlenül hagyja azt a bámulatos párbajt, mely Nyugat-Európa két vezető nemzete közt a jövőben való befolyásosabb helyért a világnak csaknem minden pontján folyik.

Látjuk, a mint az angolszász medréből kicsap s tovább hömpölyögve, új területeket foglal el s miként ősei, maga is sokféle országban letelepszik. Ez a látvány kiválóan érdekes. Ő mélyen megérezte altruisztikus hatását, sok más fajnál mélyebben, amaz erkölcsi rendszernek, melyen nyugati művelődésünk épült. Láttá, mint irtottak ki más fajok egész fajokat, mint a régi peruiakat, az aztékeket s a caraibokat, mint üzte ki őket könyörtelenül az erősebb betolakodó, s benne legalább a vágy volt meg, hogy helyesebben cselekedjék. Északamerika szárazföldjét, Ausztrália

sikjait, Új-Zélandot és Dél-Afrikát végre e férfias és erőteljes faj képviselői teljesen hatalmukba vették, — ez a faj, mely minden hibája mellett többnyire becsületesen igyekezett az alsóbbrendű népekkel való elbánásában az emberséges elveket érvényesíteni s mely e szempontból valószínűleg megérdemli Lecky dicséretét, ki „fáradhatatlan, dicsekvés nélküli és dicstelen kereszteshadjáratát a rabszolgaság ellen a nemzetek történetében följegyzett három-négy tökéletesen erényes cselekedet“ közé sorolja.¹

De a végzetet, mely feltartóztathatatlanul teljesül, megállítani nyilván sem a jószándék, sem a vágy nem képes. — Az angolszász azokat a kevésbbé fejlett népeket, melyekkel versenyre kelt, még teljesebben kiirtotta, mint hasonló esetben más népek; jóllehet nem kegyetlen, véres, irtóháborúk által, de oly törvények működése következtében, melyek nem kevésbbé halálosak, sőt eredményükben még biztosabbak. A gyöngébb faj az erősebb mellett a pusztta érintkezés következtében pusztul. Ausztrália őslakója a betolakodó elől visszahúzódik; törzsei szétszóródnak, vadászterületeit elveszíti, hogy azok más célra hasznosíttassanak. Új-Zélandban a maorikat hasonló végzet éri. E nép számát 1820-ban még 100,000-re becsülték, 1840-ben 80,000 volt, ma vagy 40,000.² Az angolszászok, a művelődésünkhöz tartozó erők által üzetve, kifejtik az ország természetes kincseit s a következmények elkerülhetetleneknek látszanak. Délafrikában ugyanez a történet ismét-

¹ Az *Európai erkölcs története*, I. 160. lap.

² Lásd az új-zélandi Registrar-General jelentését ez ország viszonyairól 1889-ben. Szintúgy Pennefather F. W. dolgozatát a *Journal of the Anthropological Institute* 1887. évi folyamában.

lódik. Ez ország egyik vezető gyarmatosának szavával élve, „a bennszülötteknek pusztulniok kell; vagy oly szorgalmasan kell dolgozniok az ország kifejlesztésén, mint mi akarunk“; ily esetben a dolog kimenetele előre el van döntve. Északamerikában csak egy hasonló történetnek későbbi szakát éljük. Itt két évszázados küzdelem a veresbőrűeket minden ponton legyűrte; számuk gyorsan apad; a még élő törzsek körülvéve oly erők által, melyeknek ellentállani nem bírnak. Olyanok, mint elszigetelt füves foltok a mezőn, miket az arató gép még le nem vágott.

Úgy látszik, az ily mozgalom haladását meggátolni semmi sem képes, bármennyire emberségesen intézzék is. Az önvád perczeiben a bennszülött népek eltűnését bűneink reájuk való hatásának tulajdonítjuk. De művelődésünk erényei csaknem oly végzetesek, mint bűnei. A nyugati műveltség ama legjellemzőbb és legmegkülönböztetőbb vonásai, mikre büszkék vagyunk, eredményeikben csaknem épp oly vészesek, mint ama gonoszságok, miket oly sokszor felpanaszolkunk. Az embertani intézet folyóiratában¹ néhány éve megjelent egy cikk Új-Zéland őslakóiról, melynek írója zordon pathosszal jegyzi meg, hogy azok pusztulásának az iszákosság, betegség, az európai ruházat, a béke és gazdagság egyaránt oka. Bármerre nézzünk e világon, a történelem folyása, akár művelt, akár műveletlen nemzeteknél, hasonló volt. Ausztrália őslakói közül a „hatalmas törzseknek csupán némi maradványa tengődik . . . A tasmánok eltűntek s a maorik mihamar követni fogják őket.

¹ Journal of the Anthropological Institute, 1887. Pennefather F. W.

A Pacific-szigetbeliek magtalanul halnak el. Ausztrália bennszülöttjei épp oly biztosan mennek sirjuk felé. A régi fajok mindenütt az újaknak adnak helyet“.¹ Galton F. szerint „alig van a földön hely, melyet az utolsó 1—2 ezer év alatt igen különböző fajok ne bírtak volna“.² Valahol felsőbbrendű faj jut szoros érintkezésbe és vetélkedésbe alsőbbrendűvel, az eredmény ugyanaz; akár a háború vagy hódítás durvább módszerével érik el, akár ama csöndes folyamattal, melyet Ausztráliában, Új-Zélandon s Észak-amerika szárazföldjén látunk végbemenni; akár azzal a finom, noha nem kevésbé hathatós eljárással, melylyel a tudomány ismertet meg s mely civilizációnk sok részében működik, hol a fajirtás lassan és észrevétlen megy végbe, a felsőbbrendű faj korábbi házasságai, nagyobb életrevalósága és jobb megélhetése által.³

De mindez talán még sem legszembeötlőbb példája az ember tehetetlenségének amaz alapvető feltételekkel szemben, melyek mellett társadalmi evolúciója előbbre halad. Nyugati művelődésünk története alig mutat fel sajátságosabb helyzetet, mint a melybe az amerikai Unió a secessió háború után a szerezcsenek felszabadítása által jutott. Társadalmi történetünk e rendkívüli fejezetének jelentőségét még alig méltatták. Az Egyesült-Államok a rabszolgaságot a polgárháború végével, 1865-ben, eltörölték, a mi eredetileg a távol múltban gyökerező erkölcsi mozgalom eredménye volt. A szerezcsen a

¹ Bonwick I. Journal of the Anthropolog. Institute 1887.

² *Inquiries into Human Faculty.*

³ Lásd: Galton u. ott.

törvény előtt egykori gazdájával egyenlő lett és minden politikai jog birtokába jutott. Az 1890-iki népszámlálás szerint az Egyesült-Államokban 7,470,040 néger és afrikai származású egyén volt, főként mintegy tizenöt déli államban, melyeket *Black Belt* (fekete öv) néven neveznek. Ez államok némelyikében a feketék száma nagyobb a fehérekénél.

A ki azt véli, hogy a szerecsenek felszabadítása megszüntette vagy megváltoztatta az emberi társadalomban mindenütt érvényes, kérlelhetlen törvényt, csak olvassa át azt a nevezetes irodalmat, mely e kérdés felől az Egyesült-Államokban manapság kifejlődött és ítéljen maga. A szerecsent felszabadították és teljes szavazatú polgárrá emelték; meggazdagodott és nevelés által emelkedett is. De másszínű embertársai szemében ma is alsóbbrendű lény. Helyzete ma az Egyesült-Államokban ama fajjal szemben, mely között él, a szabadság minden formasága daczára, feltétlenül alárendelt. Összeházasodni vele a fehér semmi szín alatt nem hajlandó; sem társadalmi téren egyenlőnek el nem ismeri; még politikai jogát sem engedi gyakorolni ott, a hol a szótöbbség övé, noha ahhoz elméletileg joga van. Clowes Laird szerint, kinek e nevezetes kérdés felől való gondos és részletes vizsgálódása újabban Angliában is feltűnést keltett, a pártatlan megfigyelő azt várná, hogy az Unió némely színes államában a kormányzás, ha nem egészen, jobbára a többségben levő szerecsenek és egyéb színesek birtokában legyen; mindennek nyomát sem lelni. „Ellenkezőleg, úgy találja, hogy a fehér ember épp oly fensőbbiséggel uralkodik, mint a rabszolgaság napjaiban. A közügyek intézésébe a feketének alig van, vagy nincs is, beleszólása; egy-

szerűn félrelökik. A kisebbség minden politikai válság idején ezt hangoztatja: „Ez a fehér emberekre tartozik” — s ezt oly hangon mondja, hogy a fekete nem mer beleavatkozni.”¹ A demokratikus művelődés közepette s annak formái és oltalma alatt, a fajok harczát épp oly elszántan és gyakorlatilag ugyanazon eredménnyel vívják, mint a társadalom bármely más állapotában. Clowes szerint: „Délien az oly ember társadalmi helyzete, kinek ereiben szerecsen vér foly, születésétől megmásíthatatlanul ki van jelölve. A gyermek, felnővén, lehet bölcs, lehet gazdag, sőt még hivatalbeli felelősséget is bízhatnak rá; de származásának látható jegyét mindig magán viseli s az a jegy arra ítéli, hogy mindvégig a társadalmi létra legalján álljon. Hogy e büntetést magára vonja, egyáltalán nem szükséges egészen feketének lennie. Az afrikai vérnek negyede, nyolczada, sőt tizenhatoda is elég, hogy megfoszssa őt a fehér emberrel való minden társadalmi egyenlőségtől. A gyűlölt színű lényre a társadalom részéről nem vár kegyelem. A fehér ember lehet tudatlan, vétkes és szegény. Előtte, mindennek daczára, az ajtó mindig nyitva áll. De a fekete vagy színes ember, ha egyéni érdeme még oly nagy is, könyörtelenül ki van zárva. A fehér semmi szín alatt nem hajlandó vele, mint egyenlőjével, érintkezni. Az elválasztó vonal meg van vonva; s a ki azt bármely oldalról átlépi, keservesen lakol. Ha szerecsen meri átlépni, legott kegyetlenül és erőszakkal visszaűzik, vagy megölik vakmerőségeért. Ha fehér lépi át, kiközösítéssel büntetik. S hozzá ezt az éles vonalat nem csupán a műveletlenek s az előítéletnek köny-

¹ *Black Amerika*, (1891), Clowes Laird W. 8. lap.

nyen engedők vonták.¹ A kérdés fontosságát nem egy gondolkozó, komoly egyén annyira átérzi, hogy komolyan ajánlják a 7 millió színes ember vissza-telepítését afrikai őshazájukba, s ezt tekintik az egyedüli gyökeres megoldásnak. A fehérek egyszerűen elviselhetetlennek és lehetetlennek tartják, hogy a feketék kormánya alatt éljenek, s el vannak szánva, hogy ezt az uralmat megakadályozzák, ha bármi következik is belőle. A dolgok mai állását nem csupán a tudatlan fehérek tartják fenn. Pártolják és támogatják azt az értelmesekek, a műveltek s a köztisztelőben állók is. A fehérek, ha kisebbségben vannak, más eszköz hiján, hatalmukat csalás, erőszak és megfélemlítés útján tartják fenn; mégis, mondja Clowes: „különös, hogy délen még a legtiszteltebb s (rendes körülmények közt) legtisztességesebb fehérek is mentik és védelmezik ezt az eljárást, s a mi még különösebb: észak sok igen közbecsülésben álló polgára — köz-társasági épp úgy, mint demokrata — nem habozik kijelenteni, hogy ,ha én lennék déli fehér ember, én is úgy tennék, mint a déli fehérek tesznek.’ A déli fehérek 99 százalékanak politikai hitvallása abból áll, hogy a fehérnek minden áron s minden kockázattal uralkodnia kell. Ezen elvhez képest a politikai hitvallás minden egyéb czikkelye nevetséges semmiséggé zsugorodik. A fehérek uralma mellett eltörpül a tarifa-reform, a védővám, a szabadkereskedelem, sőt eltörpülnek maguk a pártkorlátok is. A melyik fehér ezt nem tartja mindenek felett valónak, azt árulónak tekintik és kiközösítik. Délen a faji kérdés az egyetlen égető kérdés. Ha e kérdésben józanul

¹ U. ott 87. lap.

gondolkozol, akkor a választottak közül való vagy; ha nem gondolkozol józanul, a páriák vagy az eszelősök közé soroznak.“¹

Mindez — a fajoknak előbb említett küzdelme, a gyöngébb legyűrése, a mi nem kevésbé hathatós, habár hallgatagon és szenvedés nélkül megy is végbe, az alsóbbrendűnek alárendelése, vagy lassú kiirtása — nem a mult, vagy a távol jövő egy lapja; mindez ma megy végbe, szemünk előtt, a világ különböző részében; sőt jellemzőbben és különösen amaz erőteljes angolszász művelődés határán belül, melyre oly büszkék vagyunk, s mely annyiunk lelkében egybe van forrva a szabadság, vallás és kormányzás nemes eszményeivel, miket e faj kifejtett.

A mint művelődésünkről a fátyolt félre húzzuk és meglessük, mi megy végbe határain belül a hozzá tartozó egyének és osztályok közt, csak akkor kezdjük némileg világosan érteni azt a vetélkedést, mely bennünket haladásra készítet, akár akarjuk, akár sem; annak inkább emelkedő, mintsem csökkenő irányzatát és saját tehetetlenségünket a részben, hogy akár megállítsuk, akár hatását elkerüljük. A régi államok olyatén felfogásában, mintha azokban a társadalom

¹ *Black Amerika* (1891), Clowes Laird, 15. lap. Az Egyesült-Államok utolsó népszámlálásából az tűnik ki, hogy az ellenkező vélemények daczára, a színes lakosság a fehérrel szemben még számra nézve sem állja a sarat az oly államokban sem, melyek kifejlődésére a legkedvezőbbek. A fekete öv néven ismert országrészben 1890-ben 6.996,166 színes lakó volt, 1880-ban 6.142,360. A színes faj ott 10 év alatt 13·9%-kal szaporodott. Ezen államok fehér lakossága 1890-ben 16.868,205 lélekből állt, 1880-ban 13.530,408-ból; a szaporulat tehát 24·67%, vagyis csaknem kétszerese a színesekének. (Lásd bővebben a III. függelékben.)

létért való küzdelme inkább szervezett csoportok között ment volna végbe, mintsem az azokhoz tartozó egyénekben — bírjuk a mai korszak előtti történelem kulcsát. A művelődés későbbi alakjában a vetélkedés feltételei nagyot változtak; de ha a történőket közelről vizsgáljuk, azt látjuk, hogy maga a vetélkedés sem meg nem szűnt, sem alább nem hagyott. *Ellenkezőleg, a mai változás jelentősége épp abban a törekvésben áll, hogy a vetélkedés még magasabb színvonalra emelkedjék; hogy mérete és hatékonysága, mint a haladás oka, nagyban növekedjék az által, hogy a közösség minden tagja egyenlőbb feltételek mellett váljék annak részesévé; hogy a verseny szabadabbá és méltányosabbá, ám azért nem kevésbé erélyessé váljék.*

Maine Henrik szerint a haladó társadalmak mozgalma egy tekintetben egyenlő volt: annak folyamán végig azt találjuk, hogy az egyén kötelezettsége egyre növekszik, s hogy a csoport helyébe a polgári törvény által számba vett egység gyanánt az egyén lép.¹ Külsőleg a törvénykönyveinkben észlelhető e mély jelentőségű átalakulás fejezi ki a fejlődés nagy folyamatát, mely a nyugati művelődésben végbement.

Elég körültekintően e világban, a melyben élünk annak belátására, hogy az ember vetélkedése embertársaival művelődésünk uralkodó és fővonása lett. Érezni azt ma a társadalom egész gépezetében. Ha mindennapi életünk indító okait s azokéit, kikkel érintkezünk, vizsgáljuk, be kell ismernünk, hogy a nagy többség főgondja az, miként tartsa meg helyét. A vetélkedés befolyása magánéletünk legbenső rejtekeiben is megérzik. Hogy érzük el a sikert, vagy miként

¹ Sir Henry Maine, *Ancient Law*, 168. lap.

kerüljük el a kudarcot magunk, vagy a hozzánk közel állók: ez főkérdéssé válik úgy családjunkban, mint otthonunkban, vagy élvezeteink közben, vagy éltünk válságos pillanataiban. A társadalom képességeinek java ily módon érvényesül. Nem zajos küzdelem ez; hanem komoly, erőteljes emberek csöndes, elszánt harcza, kik erejüket a végsőig megfeszítik. Nyomát mindenütt ott hagyja körülünk e világon. A mai művelődés által létrehozott irodalom némely legmegragadóbb terméke épp e harcz mozzanatainak valószínű rajzával kap meg.

Modern iparostársadalmainkban a küzdelemben csaknem valamennyi osztály bele van vonva. A tettek rúgói igen mélyen elrejtve. A tevékenység kedvelése, a megfeszített erélyt kívánó munka telhetetlen szomjúhozása, azokra a népekre, melyek a világon a legelső sorba jutottak, mindenütt jellemző. A külföldi íróknak az a része, mely az angolul beszélő népek manapság elért rendkívüli elterjedésének okait világosan meg nem értette, az angol természetnek tulajdonított sok hiány között felsorolja a kufárkodás és üzérkedés minden fajtájának szeretetét. De, miként Marshall tanár nemrég helyesen megjegyezte, az angolban eredetileg nem volt meg, ma sincs, a nyerekedésre és üzérkedésre való sajátos hajlam, a mi a zsidóban, olaszban, görögben vagy örményben; nála a kereskedés mindig inkább tevékenység, mintsem nyereszkesedés és üzleti fortély. A londoni tőzsdén a legkörülmönfontabb pénzügyi mesterkedéseket ma is ama fajok végzik, kik ugyanoly készséget örökölték a kereskedelemre, mint az angol a tevékenységre.¹

¹ *Principles of Economics*. I. köt., 32., 33. lap.

A népesedési statisztika szerint nálunk a legkeményebb munka, a legsúlyosabb küzdelem s a legrövidebb élet nem a szegény embernek jut osztályrészül, hanem a kereskedőnek és hivatalnoknak. A siker szomjúhozása igazában soha meg nem szűnik s a vetélkedés feltételeibe való mélyebb bepillantás meggyőző arról, hogy másként nem lehet; a szomjúság ivásközben nő, de telhetetlen.

X Mihelyt a korunk társadalmi tüneményeiben működő erőket megértjük, legott észre fogjuk venni, hogy bármerre pillantsunk, sehol se látjuk jelét annak, mintha az élet versenye és vetélkedése, mely az emberi történelmen végighúzódik, a multban elenyészni lett volna hajlandó; vagy hogy a jelenkori leghaladottabb népek között kevésbé szigorú volna; vagy, mintha a most tapasztalható haladás oda irányulna, hogy az a jövőben elenyésszék. Sőt minden jel az ellenkezőre mutat. A mult század óriási haladását minden, általa befolyásolt országban két jól megkülönböztethető vonás jelzi. Az egyenlőbb életfeltételek felé való haladás oly nagy volt, hogy a haladóbb nemzetek közt oly kifejezések, mint alsóbb rend, köznép és munkásosztály, sokat vesztek régi értelmükből, minthogy a nép tömegei lassankint fölemelkedtek s a születés, osztály és előjog korlátait mindenütt általtörték. Másfelől az élet áramlata nem lassúdott: a vetélkedés elkeseredettebb, a küzdelem keményebb, az ütem gyorsabb, mint valaha volt.

A mai nemzetek közt szétnézve s útjuk irányát figyelve, lehetetlen ama következtetés elől kitérni, hogy a haladó népek mindenütt ugyanazokat az ismerető vonásokat mutatják. — Erélyes, eleven, férfias életet élnek, a lehető legmagasabb fokon, melyre a

természet képes. A vetélkedésre a legfelsőbbrendű indítékokat ők szolgáltatják; náluk az egyén legszabadabb, a kiválasztás legteljesebb, a vetélkedés legméltányosabb. De szintűgy az összeütközés is legádázabb, az idegsurlódás legnagyobb, s a harc legkegyetlenebb. Ha az e nemzetek által megtett útra visszatekintünk, hasonlókép minde tulajdonságok és feltételek félreérthetlen hiányát látjuk azoknál a versenytársaknál, melyeket elhagytak. A versenyfutamban mostanában elhullott népektől kezdődőleg, a történelemben visszafelé tekintve, fokozatosan alászálló sorozatot találunk. Az az ellentét, mely már Európa haladó és nem haladó népei közt szembeötlik, szembeszökőbbé válik, ha az előbbieket nem-európai népekkel hasonlítjuk össze. Még feltűnőbbé válik a különbség, ha az Egyesült Államok vagy Nyugatindia gondtalan, élhetetlen s könnyen kielégíthető szerecsenét vetjük össze az uralkodó fajjal, mely között él, melynek pihenésnélküli, támadó, magasratörő életére sem nem vágyik, sem azt kiállani nem bírná.

Kövessük a világbirás útját a tespedő, nem változó kelettől nyugat felé, oly népek közt, melyeknek ütere sebesebben ver, s melyeknek kitartása és tevékenysége annál feltűnőbb, minél tovább haladunk. Marshall tanár, ki a brit nép kiváló erélyét és tevékenységét észrevette s ki nem rég hangoztatta, hogy az angolszász faj a világ minden részében nem csupán keményen dolgozik, míg munkája tart, hanem többet is dolgozik évente bármely más fajnál¹, csupán valamennyi győztes nép uralkodó vonását emeli ki. Ugyanez a vonás jellemzi Nyugat nagy angolszász köztársaságá-

¹ U. o. 730. lap.

nak népét, melynek írói szünetlen azt emlegetik, hogy e népet a természet különös adományul az ideges erély nagyobb adagával látta el.

Hasonló tanulság vonható le, ha a hatalom és kormányzás útját a történelmen végig észak felé követjük. A győztes népek fizikai okoknál fogva nyomultak nyugat felé; a hatalom székhelye pedig szünetlen észak felé tolódott, oly okoknál fogva, melyek a fajban végbemenő jellembeli evolúcióval függnek össze. Az ember, ki eredetileg a meleg éghajlat szülötte s legkönnyebben és leggyorsabban ma is ott szaporodik, fejlődése legfelsőbb fokát nem ott érte el, hol a megélhetési feltételek a legkönnyebbek voltak. A történelmen végig a hatalom központja fokozatosan, de biztosan észak felé tolódott, ama zord régiókba, hol az embert az életért való versengésre a természettel való ádáz küzdelem idomította, a melyben erélyre, bátorságra, feddhetetlenségre tett szert s mindarra a jellemző vonásra, mely hozzájárul, hogy a társadalmi fejlődés magas fokát érje el. A hatalom középpontjának észak felé való áthelyeződése nemcsak a mai, hanem az ókori történelemben is jellemző. Ama népek, melyeknek befolyása manapság a világ nagyobb részére, úgy a mérsékelt, mint a forró égövön, kiterjed, csaknem kizárólag oly fajokhoz tartoznak, miknek földrajzi hazájuk a 40. szélességi foktól északabbra van. Ama két népcsoport — az angolul beszélők s az oroszok — kiknek uralmuk ma tényleg az egész földkerekség mintegy 46⁰/₀-ára terjed, földrajzi hazája az 50-dik szélességi fokon felül van északra.

A felől sem lehet kétség, hogy a vetélkedés e kemény feltételei előtt a faj a maga egészében képtelen menekülni. A haladás feltételeit a sokáig elő-

térben állt népek néha megszakíthatják. E népek elbukhatnak és hátrább juthatnak; de a haladás mindamellett folytatódik. Mert noha a legnagyobb hajtás növéseben egy időre fennakad, az ág hátulsó részén más hajtások készek helyét elfoglalni annak, a melynek növése megakadt. A mely népek helyüket az elővédben megtartják, a legszigorúbb feltételek közt élnek. Jóllehet, szabályozhatjuk és szelidíthetjük ama feltételeket, de arra nincs hatalmunk, hogy alapjukban megváltoztassuk őket; az összeütközés akkor a legkomolyabb, ha a legfelsőbb művelődés formái közt megy végbe. Az angolszász nem ok nélkül várja azt az időt, mikor a háború megszűnik; ám háború nélkül is kiirtja a maorit, az ausztráliait s a rézbőrű indiánt; s saját határain belül él a felszabadult, de kiközösített szerezsen; s ott az angol szegény-törvény s a szociális kérdés; kovácsoljon bár kardjából ekevasat, kezében az iparos szerszám szinte még élesebb és gyilkosabb fegyverré válik, mint a kard.

Ezek az emberi élet és haladás első komor tényei, mikkel számolnunk kell. Nem történelmünk valamely esetleges vonásából erednek, sem az emberi természetnek valamely veleszületett romlottságából. Miként láttuk, mélyen gyökerező élettani okok eredményei, melyek hatása alól magunkat kivonni sohasem leszünk képesek. Hasztalan azokról tudomást nem venni vagy azokat eltakarni, mint korunk szociális irodalmának nagy részében teszik. Korunk társadalmi kérdéseinek igaz megértése felé első lépés: bátran és nyíltan szembe nézni e tényekkel, melyeken azok alapszanak. X

HARMADIK FEJEZET.

A haladás feltételeit a józan ész nem hagyja jóvá.

Eddig azokat a feltételeket vettük szemügyre, melyek mellett az emberi haladás a multban végbement, s a melyek mellett mind máig a legmagasabb fokú művelődés közepette végbemegy; most figyelmünket e haladásnak egy más megkapó és ugyanolyan fontos vonására kell irányoznunk. Az a két új erő, mely az emberrel együttesen merült föl: értelme és az a képessége, hogy amannak befolyása alatt társaival társadalomban tudjon cselekedni. Itt kell először egy oly tényre rámutatnunk, mely további vizsgálódásunk közben egyre növekvő fontosságra fog szert tenni. Minthogy az ember a fejlődés legmagasabb fokát csakis a társadalomban érheti el és erőit csakis ott érvényesítheti teljesen: ebből az következik, hogy a történelem folyamán végbemenő evolúciójában egyéni fejlődése kevésbbé fontos, mint társas lény gyanánt való fejlődése. Más szóval: noha egyéni érdekei rá, magára nézve, mindennél fontosabbak maradnak, elkerülhetetlenné vált, hogy ezután alá kell rendelődniök, akár van róla tudata, akár nincs, ama nagyobb társadalmi érdekeknek, melyeket a fejlődését alakító erők immár kifejtettek.

Az evoluzionista tehát, ki az emberi társadalom

kérdéseinek gyökerükbe akar markolni, úgy fogja találni, hogy figyelmét főként egy pont köti le — ama pont, mely mintegy az észszel megáldott embert, mint a társadalom tagját, az összes őt megelőzőt oktalan teremtményektől elválasztja. Az itt felvetődő kérdés szokatlanul érdekes.

Az élet kezdetére visszatekintve, azt látjuk, hogy a tett haladás az imént említett pontig igen nagy, annyira nagy, hogy a képzelet alig bírja teljes értelmét és kiterjedését felfogni. A fokozat egyik szélén az élet legalsóbbrendű, egyszerű, egysejtű, csaknem érzéketlen alakjait látjuk; másik szélén az emberhez közel álló legfelsőbbrendű alakokban a szerkezet oly bonyolultsága s az életműködések oly egymásmellé rendeltsége, mely a rendes észjárás előtt csodálatosnak tűnik fel. A haladás idáig óriási és megdöbbentő volt; de eredményeit tekintve, most kiválóan szükséges az evolúziós tudomány ama tanítását emlékezetünkbe idézni, mely ez eredmények elérésének módjáról szól.

A magasabbrendű állatok életjelenségei bámulatra ragadnak; de jusson eszünkbe a tudomány tanítása, mely szerint mindez eredményeket a természetes kiválasztás hozta létre, egyszerűn az által, hogy a nemzedékek végtelen során kigyomlálta az alkalmatlan alakokat; viszont a győztes fajokat, hasznos változatoknak a többiekben való lassú felhalmozása által, fokozatosan kifejlesztette. Tehát kezdettől fogva a haladás feltételeihez kellett tartoznia annak, hogy a rendes élet lehetősége egy nagy számra nézve nem volt meg. Csodáljuk sok kérdőző bámulatos hozzáalkalmazkodását életmódjához; éles szaglásukat, melylyel az ellenséget nagy távolságról felismerik, bámulatos éles látásukat, lábuk rendkívüli könnyedségét s kecses,

szép alakjukat. De az evoluczionista mindig maga előtt látja az árt, melyen e tulajdonságokat szerezték. Azt a számlálhatlan egyént, mely ellenségeinek zsákmányául esett el, vagy másként bukott el a létért való küzdelemben, ama végtelen korszak alatt, míg a természetes kiválasztás végbement, lassanként halmozva fel a győztes változatokat, mikből e tulajdonságok kifejlődtek. S ugyanígy van az élet egyéb alakjaival; a haladás mindenütt nyilvánvaló; ám az út tele van hintve a legyőzöttekkel, kik útközben elbuktak. E haladás első feltétele az volt, hogy minden egyén nem boldogulhat. Mert egyetlen alak sem képes a haladásra, sem helyét meg nem tarthatja, satnyulás nélkül, hacsak faját az átlagon felül levő egyedek nagyobb számával nem szaporítja, mint a mennyien az átlagon alul maradottak vannak; tehát azon a határon túl, melyen belül a létfeltételek bőségesen megvolnának.

Egy körülmény tehát kétségtelen. Ha bármikor, bármely faj minden egyedére nézve lehetséges lett volna magát más faj versenye ellen biztosítani: kétségtelenül érdekükben állt volna, hogy maguk közt azokat a terhes feltételeket megszüntessék, melyek így — az egyén jelenlegi jólétét a faj jövődő nagy érdekeinek feláldozva — folytonosan igen sokjukat meggátolták abban, hogy az élet teljes lehetőségét elérjék. A haladás feltételei, igaz, ezzel megszűntek volna; de ez az akkor élő egyéneket nem háborgatta volna. Az eredmény bármely esetben csak hosszas időszak múlva lett volna látható; így hát nem várható, hogy az az akkor létezett egyedek szemében csak némileg is fontos lehetett volna, összemérve az ő időleges érdekeikkel.

De most végre a tudomány oly lénynyel áll szemben, mely egy fontos szempontból minden megelőzőtől különbözik: észszel van felruházva. Oly tehetőség ez, mely esetleg hivatva van számára, *inter alia*, az egész föld fölött való uralmat megszerezni és áthághatlan korlátot vonni közé és az élet minden egyéb alakja közé. A mint az itt kibontakozó kérdést vizsgálni kezdjük, szokatlan érdekes vonásokat fedezünk föl benne. Úgy látszik, hogy különös, váratlan, de nyilván kikerülhetetlen következtetésre jutunk. Ha az evolúziós tudomány elméletei idáig helyesek voltak, akkor ennek az új tényezőnek, ki e világra született, az lesz a szükségszerű eredménye, hogy végre minden további haladást megakasszson. Természetszerűleg visszariadva egy ily rendkívüli következtetéstől, visszatérünk és újra megvizsgáljuk a lépéseket, melyek rávezettek; de első tekintetre úgy látszik, nincs hézag az okoskodásban.

A tények ily formán mutatkoznak: eleddig a fejlődés egész szakán végig a haladás feltételei bármely faj egyénei egy nagy részének jólétével szükségkép összeférhetlenek voltak. De nyilvánvaló, hogy ezekre nézve, ha ugyan képesek lettek volna gondolkozni és ha a dologba beleszólásuk lett volna, saját jólétük okvetlen végtelenül fontosabbnak tűnt volna fel, mint fajuk jövője, vagy mint bármely nagy haladás, melyet fajtájuk az ő önfeláldozásuk árán elérhetett volna. Ha lehetséges lett volna a dolog felől okoskodniok, kétségkívül úgy tűnt volna fel előttük, hogy az ő érdekük: legazonnal megszüntetni azokat a terhes föltételeket, mikből a haladás ered, s melyek oly súlyosan nehezettek rájuk. Az ő szemükben a faj által elérhető haladásnak nem lett volna becse; csupán saját

közvetlen állapotuknak. A bizonytalan távol jövővel, melyben nem lehettek érdekelve, kétségtelenül nem gondoltak, még ha az a haladás feltételeit megszüntette volna is; vagy ha fajtájuk satnyulását, sőt az egész faj kiirtását hozta volna is magával.

De ime, végre megjelent egy oly lény, mely e dolgok felől okoskodni képes és a ki, ha viselkedését megfigyeljük, láthatjuk, hogy felőlük okoskodik is. Ő is a lét ugyanama természeti feltételeinek van alávetve, akár az őt megelőzőtt egyéb lények; ő is úgy szaporítja fajtát, mint azok; ő is úgy él s ugyanazon élettani törvények szerint hal meg. Az élet kérelhetlen feltételei a haladást, miként azokra, rá nézve is csakis azon az egy úton teszik lehetővé, ha saját fajtát a győztes változatok kifejlesztésével s a legyőzöttek kizárásával emeli; tehát a kiválasztásnak ő is alá van vetve; következésképp ő is nagyobb számban szaporodik, mint a mennyi számára a pillanatnyi életfeltételek bőségesen megvolnának; és ő is szüntelen vetélkedésben és versenyben él embertársaival, s az azzal az egyesekre járó minden szenvedésben és nélkülözésben része van, és az élet, minden lehetősége az ő fajtájából is, sokra nézve szintén elérhetetlen marad. Sőt nyilvánvaló, hogy az embert e feltételek még szorosabban és terhesebben kötötték, mint bármely egyéb fajt. Minthogy fejlődése legfelsőbb fokát csakis társaságban érheti el, az emez evolúciót létrehozó erők rá többé nem csupán mint egyénre, hanem első sorban mint egy társadalom tagjára hatnak. Egyéni érdekei tényleg alárendelteké váltak a társadalmi szervezetéivel szemben, melynek érdekei végtelenül tágabb körűek s élete végtelenül hosszabb az övénel. *Miként férhet össze valaha az ész bírása azzal a kész-*

séggel, melylyel magát ily terhes létfeltételeknek alá veti, holott azok egyéni jólétének folytonos alárendelését követelik egy oly fejlődés kedvéért, melyben egyéni leg semmikép sem lehet érdekelve?

Az evoluczionista nagy érdeklődéssel lesi a választ egy ily szokatlanul fontos kérdésre. Az új korszak megkezdődött és ő látja az embert, a ki fölfelé vezető ösvényén nyilván ugyanazon feltételek közt halad, a melyek a multban ő előtté érvényesültek. A haladás nem akadt meg, sem az azt előidéző feltételek meg nem változtak. Az ember kezdetleges társadalmakba verődik; mivel esze akkor hozza létre a legnagyobb eredményeket, ha társaival szövetkezve cselekszik, társas csoportjainak a létért való küzdelemben bebizonyult nyomatékától ösztönözve, szükségkép társas szokásokat vesz fel. Társulásai hasonlókép folytatják a vetélkedést egymással s a kevésbbé erős lassankint pusztul az életrevalóbbal szemben. A küzdelem szakadatlan; a katona-típus állandósul s végre nagyon kifejlődik. Az új korszakban minden régi feltétel tovább él. Az egyéni erőforrásokat a legteljesebben kiaknázzák, hogy a vetélkedés a lehető legmagasabb fokot érhesse el; a győztes társadalmak lassankint kiirtják vetélytársaikat; a gyöngébb népek elenyésznek az erősek elől s a legkevesbbé tevékeny alárendelődése és kizárása folyvást a haladó emberi társadalom legfeltűnőbb vonása. Mint láttuk, ama társadalom vetélkedése lassankint kétoldalúvá válik. Egyéb feltételek egyenlők lévén, két társadalmi szervezet közül az az életrevalóbb, melyben az *egyén érdekének legteljesebb alárendelése a társadalmi szervezet érdeke alá saját egyéniségének legnagyobb kifejlődésével egyesül.* Ezért minden leghaladottabb és haladó társadalom

jellemző vonása az a magas színvonal, melyen a létért való verseny a közösségben áll; e verseny feltételeinek szabadsága; s az azzal járó erő kifejtés és állandó küzdés és inség. Bármerre tekintsen az evoluzionista, sehol sem találja szünetelését ama szigorú feltételeknek, melyek az élet kezdete óta érvényesültek; sőt irányzatuk nyilván az, hogy még szigorúbbakká váljanak. A haladást továbbra is ugyanazon kikerülhetetlen következmények kísérik: az élet legmagasabb lehetőségétől való elesés és kizáratás, az illető faj egyéneinek egy nagy részére nézve.

Úgy vélnők, az ész bírása magával hozná annak lehetőségét, hogy az ember e terhes feltételek alól szabaduljon. A tények tanúsága kétségtelenül arra enged következtetni, hogy e feltételek nem bírhatták a józan ész jóváhagyását amaz egyének tömege részéről, kik azoknak alá voltak vetve. Föltehető, hogy e feltételek a haladás lényeges kellékei, s hogy megszűnésüket társadalmunk, sőt fajunk jövőendő érdeke sínylené meg. Ám ez az egyén szemében, ki saját, jelenlegi érdekeivel van elfoglalva, nem pedig faja lehetséges jövőendő érdekeivel, nem nyomós érv. Lehetetlen megérteni, miként nyerhették meg a haladás feltételei az ész jóváhagyását a kiirtott népek sokasága részéről, kiknek képe lelkünkben feltámad, ha a mai átlagos európai agyvelőt a legalsóbbrendű vademberekével hasonlítjuk össze s ha a közbeeső fokozatokat, melyek nélkül a haladás el sem képzelhető, elgondoljuk. A tudomány a haladás feltételeit egészen természetesnek találja; de bezzeg a rézbőrű indián, kinek kiirtása az Egyesült-Államokban javában folyik, vagy ugyanott a lealjasodott néger vagy

az új-zélandi maóri vagy Ausztrália őslakója, aligha fogja a józan észszel összeférőnek találni.

Ugyane következtetésre más úton is juthatni, noha ott az nem annyira nyilvánvaló. A lét feltételei nem bírhatták a józan ész jóváhagyását a nép nagy tömege részéről, ama sokátartó időszakban, míg a társadalmak a körülmények nyomása alatt katonai szervezetben éltek. Minden ily társadalom egyik elkerülhetetlen vonása a hatalmas arisztokráciák fejlődése volt, s az autokrata osztályoké, melyek hatalomban és bőségben éltek, a leigázott népet lenézve és elnyomva. Az nem felelet, hogy az ily társadalmak koruk természetes fejleményei voltak, s hogy ha akadt volna nem így szervezett társadalom, annak erősebb vetélytársaival szemben pusztulnia kellett volna. Aligha hűnyhatunk szemet ama tény előtt, hogy a társadalom éppen élő tagjai a jövővel édeskeveset törődtek, s hogy a nép nagy tömege — mely a katonai szervezet által létrehozott uralkodó osztály által leigázva élt és szenvedett — a társadalom, sőt a faj jövője iránt is, teljesen közönyös volt, ha azt a saját elnyomott állapotának tényleges és keserves terheivel egybevetette.

Ha végre korunk legfejlettebb és legelőrehaladottabb társadalmát vizsgáljuk és a néptömegek létfeltételeit illetőleg ugyanazt kérdezzük: megdöbbenő, hogy itt is hasonló következtetésre kell jutnunk. A létfeltételek az azokat alkotó egyének túlnyomó többsége részéről nyilván még ily közösségekben sem tarthatnak számot az ész jóváhagyására. Ha a társadalom kényelmes fictióit félretolva, az élet lényeges feltételeit a magunk civilizációja közepette a maguk meztelenségében vizsgáljuk, megláthatjuk a meztelen

igazságot. Ne feledjük, hogy a józan ész jóváhagyásáról van szó; annak pedig e kérdésben csakis a jelenvalóra lehet gondja és arra, hogy ezt minél jobban kihasználjuk. A lét uralkodó feltételei tehát nem tarthatnak számot a nép nagy tömege részéről a józan ész helyeslésére oly társadalomban, hol az élet nem egyéb, mint hosszas, nyomasztó vetélkedés, hol a dolgok természetében rejlik, hogy a siker nem érhető el mindenki által, s hol sokan dolgoznak és szenvednek és csak kevesen élvezik a pihenést és a jólétet. Bármint vélekedjünk is, a következtetés kikerülhetetlen, hogy *a nép nagy tömege, az ú. n. alsó osztályok szempontjából — még a mai előre haladott civilizációkban is — ama föltételek, melyek között azok élnek és dolgoznak, most is nélkülözik a józan ész jóváhagyását.*

Hogy ez nem erőltetett és túlzott nézet, csakis a józan igazság, arról egy kis megfontolás után bármely lelkiismeretes megfigyelő meggyőződhetik. Ha körütekintve, korunk társadalmi tünetényeit Német-, Francia-, Angolországban és Amerikában, megpróbáljuk rokonszenven, de azért lehetőleg elfogulatlanul szemlélni, a nagy néptömegek szószólóinak nyilatkozatait félre nem érthetjük. Bármit tartunk is arról az irodalomról, melyet Németországban Marx *Kapital*-ja, Amerikában George Henrik *Progress and Poverty*-je és Bellamy *Looking Backward*-ja, Angliában a *Fabian Essays* képvisel, ez irodalom a társadalmi tünetények tanulmányozója részéről a leggondosabb figyelmet igényli; mert az által és csakis az által képes azoknak a szemével látni és azoknak a fejével gondolkozni, kik a művelődésünk kegyetlen realitásaival szemben álló nagy néposztály helyett látnak és gondolkodnak. Bármí

egyéb hatása legyen ezen irodalom beható tanulmányozásának, az előítélet nélküli megfigyelő lelkében okvetlen azt a benyomást kell hagynia, hogy mai társadalmainkban, mikben a politikai egyenlőségre a legnyilvánvalóbb társadalmi és anyagi egyenlőtlenséget építettük, népünk alsó rétegei józan eszükre hallgatva, nem járulhatnak a meglevő állapotok fentartásához. Leszámítva mindama túlzásokat és elferdített tényeket, miknek az e fajta irodalom bőviben van, a tárgyhöz értő evoluczionista elég tisztán látja, hogy a társadalmi szervezet fővonásai azokban az igazságot eléggé megközelítően vannak előadva, hogy az iménti következtetést teljesen igazolják.

Nem képzelhető hibásabb föltevés annál, mintha emez írók érvelésére az ellenkező oldalról jövő tudományos irodalom érdemlegesen megadta volna a választ. A tudomány többnyire azt próbálta bizonyítani — és ez neki, miként a socialismus tárgyalásakor látni fogjuk, egészen könnyen sikerülhet is — hogy a socialista írók által javasolt társadalmi szervezet nem lehet állandóan sikeres s hogy *végre* minden nép romlását kell előidéznie, mely azt elfogadja. Ez azonban a socialismussal szemben nem gyakorlati érv. Nincs sem a multnak, sem a jelennek nyilvánvalóbb tanulsága, mint az, hogy az embereket sem egykor, sem most legkevésbé sem befolyásolja se a tudós, se egyéb, mégolyan bölcs emberek nézete sem, azt illetőleg: vajjon az ő mai viselkedésük, mely nyilván a saját hasznukra válik, mily eredménynyel fog járni a még meg se született nemzedékekre nézve. „Hány mai munkás — kérdi találón egy újabb író — utasítna vissza egy évi kétszáz fontos járadékot, annak a kedvéért, hogy ez által a napibért — háromezer év mulva, egy

százalékkal emelje?“ „De mit beszélek háromezer évről? — kérdi. — A mi gondoskodásunk tényleg háromszázra se terjed. Megtagadna-e közülünk magától valaki egyetlen kosár szenet, hogy köszéntelegeink egy nemzedékkel tovább tartsanak?“ És igaza van, hogy biz azt egyikünk se tenné meg. A jövő segítsen magán, a hogy tud.¹ Az evoluczionista meg lehet győződve, hogy a mit a tömegek kizsákmányolásának neveznek, csupán más alakja az élet versenyének, melyet elejétől fogva figyelt s hogy némelyeknek feláldozása az egész társadalmi szervezet jövőendő érdekében haladásunk szükséges vonása. Csakhogy ez nem igazi érv azokkal szemben, kik méltán tiltakoznak kizsákmányoltatásuk és feláldoztatásuk ellen s kik modern társadalmunkban fel vannak ruházva a kellő politikai hatalommal is, hogy tiltakozásuknak nyomatékos érvényt szerezzenek. A tudomány, sajnálkozva bár, de meg lehet győződve, hogy a socialismus reményének teljesülte a haladó társadalom végső érdekeivel összeférhetetlen; de azért esztelenség volna azt várni, hogy még ez a megfontolás is általában befolyásolja azok viselkedését, kik nem másoknak a távol jövőben való kétes érdekeivel, hanem saját jelenlegi érdekeikkel törődnek.

Azt vethetnék ez ellen, hogy a szempont, melyből a mai társadalmat nézzük, nem méltányos s hogy a fanatikus társadalmi újítókat² ne tekintsük az alsóbb

¹ „Az optimismus tudományos alapja“ — Mallock W. H. a *Fortnightly Review* 1889. jan. számában.

² George H. nem aprózza el a dolgokat. Azt írja: „Ha az élet küszöbén állva, szabad választást engednének, hogy azt mint tűzföldi, mint ausztráliai fekete, mint sarkvidéki eszkimó kezdjem, vagy mint a legalsó néposztály tagja a magas mű-

osztályok felfogásának tolmácsai gyanánt azok helyzetét illetőleg. Ám elég magunk körül tekintenünk, hogy másfelől is meggyőző megerősítését halljuk annak, hogy a ma uralkodó létfeltételek az azoknak alávetett néptömegek részéről a józanész jóváhagyására számot nem tarthatnak. Mihelyt korunk irodalmát behatóan átvizsgáljuk, legott észrevehetjük, hogy hasonló következtetések vetődnek felszínre a társadalmi kérdéseket tárgyaló sok bölcselkedő és tudományos irónál is. A józanész szava alig találhatna alkalmasabb kifejezést, mint Huxley fent idézett szavaiban. Szerinte művelődésünk legjobb esetben sem testesít meg valamely érdemes eszményt; még csak nem is állandó s nem habozik kijelenteni, hogy „ha az emberi család többségének sorsán lényegesen javítani nincs remény“ — figyeld meg a szavak megalkuvást nem tűrő értelmét — ő örömmel üdvözlőné valamely jóságos üstökös eljövetelét, ki azt elsöpörné. „Mi haszna — kérdi találón — az emberi Prometheusnak, hogy lelopta az égi tüzet s azt szolgájává tette s hogy a föld és a lég szellemei neki engedelmeskednek, ha a nyomor keselyűje egyre tépi beleit és egyre a pusztulás szélén tartja?“

De Huxley s a kik vele együtt éreznek, nem igen bíznak a javulásban. Újabban mondotta, hogy a megfigyelőnek „be kell hunynia szemét, ha nem akarja látni, hogy társadalmunkban úgy a győztes, mint a legyőzött díja a többé-kevésbé tartós szenvedés“¹ s hogy a természet mindebben „nem kíván egyebet, mint

veltségű Nagybritanniában: bizony százszor jobban tenném, ha a vadember sorsát választanám“. (Progress and Poverty, II. fejezet, V. könyv.)

¹ Társadalmi bajok s még rosszabb orvosság, 1891. 18. l.

szabad tért és szabad mozgást kedvenczei, az erősek számára“. ¹ Az az állapot, melyet a francia röviden *la misère*-nek nevez, melyben az őszinte, becsületes, kitartó iparkodás kilátása: sikertelen küzdelem az éhséggel, melynek vége egy szegényes sir, — szerinte állandó sorsa művelődésünk közepette a néptömegek nagy részének. Azt mondja: „A ki minden nagy ipari középpont népességének állapotát ismeri, akár itt, akár más országban, tudhatja, hogy e lakosság nagy és egyre növekvő tömegén a nyomor uralkodik. Nem tartom magamat emberbarátnak és irtózom az érzelgős szónoklat minden fajtájától; csupán természettudós módjára a tényekkel igyekszem számolni, melyek némileg a saját tudományom körébe vágnak, s melyeket bőséges tanuvallomás tesz nyilvánvalóvá és kétségtelen igazságnak tartom, hogy az iparúzó Európán végig nincs egyetlen nagy gyárváros, melyben nagy néptömeg ne volna az imént leírt állapotban s melyben ne volna egy még nagyobb tömeg, mely a társadalmi posvány legszélén élve, minden perczen bele zuhanhat, mihelyt termelésével szemben a kereslet egy percze megszűnik. S a nép szaporodtával, az örvénybe zuhantak tömege s a lejtőn lefelé siklóké szüntelen növekszik“. ²

Itt nem fanatikus beszédjét halljuk, hanem az angol természettudomány vezetőjének érett, megfontolt véleményét, ki, talán egész életében, bármely kortársánál inkább, legfőbb céljául azt tűzte ki, tartalmaz munkájával oda igyekezett bennünket emelni, hogy minden dolgot egyedül a józan ész szempontjából

¹ U. o. 24. l.

² U. o. 32., 33. l.

tekintsünk. Az ő véleménye a társadalom állapotáról — ne feledjük — nem valamely elmúlt és távoli időszakra vonatkozik, hanem a mai legmagasabbrendű civilizáció társadalmára az emberi haladás eddig elért legmagasabb fokán. E nézet jelentősége megfontolt ítélet arra nézve, hogy *a mai előrehaladt társadalomban az életfeltételek a néptömegek részéről nem tarthatnak számot a józanész jóváhagyására.*

Ha pedig a tényekhez fordulunk, melyekre az ily ítélet alapítható, azokban sem lelünk okot arra a föltevésre, mintha ez az ítélet igazolatlan volna. A londoni nép állapotáról Booth Károly és társai által nem régiben végzett statisztikai kutatások hosszú sora bármely egyéb tudományos műnél meggyőzőbben derítette fel azt, a mi művelődésünk egy ily középpontjában a tömegek életének talán legnevezetesebb oldala: t. i., hogy a népesség roppant százaléka idült szegénységben él. A népességnek „szegénységben“ talált része, e vizsgálódások szerint, egész Londonra nézve 30·7⁰/₀. Jól értsük meg, hogy e nagy százalékba a „rendesen alkalmazott és tisztességesen fizetett munkásosztály“ nincs beszámítva. Daczára a világ leggazdagabb városában felhalmozódott óriási gazdagságnak, az összes közép- és felsőosztály a népességnek csak 17·8⁰/₀-át teszi. A becsléskor, természetesen, a gazdag kerületeket is egy kalap alá fogták a szegényekkel; csakhogy van vagy 37 oly kerület — mindegyik 30,000 léleknél népesebb s összesen 1.179,000 lelket számláló — hol a szegények száma semmiestre sem kevesebb 40⁰/₀-nál, sőt némelyikben a 60⁰/₀-t is megüti.¹ Lehetetlen e testes kötetek tanul-

¹ *A nép munkája és élete*: London. Kiadta Booth Károly, 1891. II. 1. r. II. fej.

mányozását abbahagyni — melyekben az eme pusztaszámok alapját képező temérdek részlet felhalmozva van — a nélkül, hogy az ember, minden lehető fenntartás és megengedés mellett is, Huxley legszigorúbb szavait is igazoltaknak ne érezné.

S nehogy azt vélje valaki, mintha művelődésünk e vonásai csakis Londonban volnának meg. Más európai nagyvárosokban a helyzet épp olyan. Még ha az újvilág nagy népességi középpontjai felé fordulunk, ott is ugyanezen életfeltételek ismétlődését találjuk; ugyanazt a szünetlen versenyt, ugyanazt az elkeseredett küzdelmet az alkalmazásért s a lét eszközeiért; mindenfelé ugyanazzal a szükséggel, sikertelenséggel és nyomorral találkozunk. E viszonyokat egész sereg társadalmi író és társadalmi forradalmár vádolja George Henriktől és Bellamytól kezdve, éppoly szenvedélyes kifakadásokkal, mint az óvilágban, sőt talán még keserűbben és szigorúbben.

Ha tehát azt kérdezzük magunkban: vajjon a mi haladó társadalmainkban a politikai hatalommal felruházott tömegeknek saját érdekükben, a józan ész szerint, mily utat kellene követniök? — aligha juthatunk más következtetésre, mint arra: hogy nekik bizony saját érdekükben minél előbb végét kellene vetniök a jelenlegi társadalmi állapotoknak. Az ember e társadalmakban áthághatlan korlátot vont maga és az állatok közé, sőt maga és kevésbbé fejlett embertársai közé is. És immár sem az egyik, sem a másik versenytől nem fél. Ily társadalmakban tehát a tömegek világos érdeke az, hogy annak határait körülkerítsék; hogy a közösségben a versenyt eltöröljék; hogy az egyeseknek valamennyiökre teherként nehezedő vetélkedését megszüntessék; hogy a termelés

eszközeit socialista elvek szerint szervezzék s végre és mindenekelőtt, hogy magát a népesség szaporodását oly módon szabályozzák, mely azt mindenkor arányban tartsa a valamennyiök számára bőségesen elégséges életfeltételekkel. Szóval, hogy végét vessék ama feltételeknek, melyeket az evoluczionista a haladással kikerülhetetlenül és szükségszerűleg együttjáróknak tart, nemcsak ma, nem csupán az emberi társadalom kezdetétől, hanem minden élet kezdetétől fogva.

Bármily szándékkal fogjon munkához az evoluczionista, ha elemzésében eléggé mélyre hatol, nem maradhat előtte titok, hogy a mai társadalom a népesség nagy tömegei szempontjából korántsem áll a józan ész alapján s hogy a józan ész az uralkodó életfeltételeket sem történetünk elmúlt korszakában, sem a mai legfelsőbbrendű civilizációk körében jóvá nem hagyhatja. Ez a következtetés, mely magát a gondolkozóra ráerőszakolja, első perczben meglepőnek látszik, mégsem bir tőle szabadulni: hogy t. i. a mai haladott társadalmakban elterjedt társadalmi elméletek közül a józan ész a nagy tömegekre nézve csupán a socialistákéit hagyhatja jóvá. Jóllehet, az evoluczionista meg van győződve, hogy a socialismus a további haladás kilátásait s a társadalom jövő érdekeit szét fogja rombolni: de azt meg kell adnia, hogy ez nem tartozik az egyénre, kinek nem az az érdeke, hogy még meg se született nemzedékek bizonytalan jövője felől okoskodjék, hanem az, hogy a jelent a maga belátása szerint lehető legjobban kiélje. A mint Mill Stuart tisztán látó szemmel észrevette, ha eltekintve a társadalomnak a jövőben való megújhodását illető minden okoskodástól, választani kellene „a kommu-

nizmus közt, minden koczkázatával s a társadalom jelenlegi állapota közt, minden szenvedésével és igazságtalanságával“ ... kétségtelen, hogy „a kommunizmus minden kis és nagy nehézsége csak annyi lenne, mint porszem a mérlegen“.¹

Ha a socialis kérdést meg akarjuk érteni, ki kell vernünk eszünkéből azt az igen elterjedt nézetet, mintha a socialismus meghibbant agyvelők lázas képzelődése volna. Korántsem az; hanem a józan ész igaz, nem túlzott tanítása. De itt sem állhatunk meg. Nyilvánvaló, hogy *semmiféle* oly társadalmi szervezet, melyben az a rendszer van elfogadva, hogy a bér a természetes képességnek felel meg, nem bírhatja a józan ész jóváhagyását valamennyi egyénre nézve. Mert az ész kétségkívül arra tanít, hogy mi mindnyájan átöröklés és a környezet hatása alatt váltunk azzá, a mik vagyunk; hogy egyikünk sem felelős képességeiért, vagy azok hiányaért; s mivel a jelen életben való jólét a tehetségesre nézve épp oly fontos, mint a tehetségtelenre: bármely oly szabály, mely szerint az előbbi rosszabbul járna, mint az utóbbi, bármennyire szépítik is a dolgot, lényegében — *pur et simple*, a nyers erő szabálya.²

¹ A közgazdaság elvei. 128. l.

² Ha egyszer az evolúziós tudomány tanainak elfogadásába belefoglalt következményeket jobban megértik, valószínűleg látni fogjuk, hogy racionális szempontból igen hirtelen az a föltevés, mintha társadalmi viselkedésünkre nézve a dolgok természetében más szentesítést találnánk, mint az erőszakét, melyet vagy a többség, vagy az uralkodó osztály tart fenn. Valamely vasúti társaság ellen csálás elkövetése oly tett, melyet sok socialista egyéb okból is elítélne, mint czélszerűtlensége miatt. Akad azonban olyan socialista is, ki nem habozik az okoskodást végig követni. Pl. Bax Belfort a *Socializmus Vallása* című tanulmányában oly érvvel igazolja a vasúti társaság ellen

Rendkívül nehéz, sőt lehetetlen feladat volna a józan észnek az anarchizmussal szemben támpontot találni, melynek szószólói, Bakunin szerint, „mindenféle kiváltságos, védjelt, hivatalos és törvényes tekintélyt és befolyást kifogásolnak, még ha forrásuk az általános szavazatjog is, meg lévén győződve arról, hogy annak előbb-utóbb a kizsákmányoló és uralkodó kisebbség hasznára kell válnia a rabszolgává tett, roppant többség érdekeivel szemben“. A józan ész mérsékelheti e kifejezéseket és valószínűleg megcserélné benne

elkövetett csalást, mely épp oly alkalmas lenne az egyént legtöbb kötelezettség alól feloldozni, mit a társadalom bármely államban reá ró. A vasúti társasághoz fordulva így szól: „Az üzlet — üzlet; sohase érdelegjünk. Versenytársak vagyunk, azzal a különbséggel, hogy a verseny nem ,szabad‘, mivel a törvény az önök pártján áll. Ám ez legyen. Az önök ,üzlete‘ abból áll, hogy minél több pénzt csikarjanak ki tőlem, utastól (szállítás‘ lévén különös alakja az önök tőkéje társadalmilag hasznos befektetésének, hogy annak értékét növeljék) s hogy cserébe lehetőleg keveset adjanak, tényleg csak annyit, hogy a mellett vonaluk jövedelmezzen. Az én ,üzletem‘, mint utasé, ellenben az, hogy abból a társadalmi tevékenységből, melyet önök esetleg hasznosulásból kifejtenek, annyi hasznót húzzak, a mennyit bírok s hogy cserébe minél kevesebbet adjak. Önök a törvény oltalmát keresik, hogy megvédjék magukat a ,csalás‘ ellen, miként nevezik. Jó. Ha én ki tudom játszani szemességüket s az önök érdekében hozott törvényt, így tenni teljesen jogom van és sikerem leleményességem jutalma lesz. ,Becstelenség‘-ről vagy ,gyalázat‘-ról beszélni ott, a hol semmiféle erkölcsi kötelezettség nincs, képtelenség. Önöknek tetszik bizonyos önkényes szabályokkal szabályozni a kereskedelmi értéket. Én nem vagyok hajlandó magamat annak alávetni; s ezt téve, világos, hogy erkölcsi jogommal élek. Mindegyikünk igyekszik annyit nyerni a másikon, a mennyit bír, önök a maguk módja szerint, én az enyim szerint. Csakhogy önök hátát a törvény fedezi, az enyimet nem. Ennyi a különbség.“

a többség és kisebbség szokat: de teljesen elfogulatlan embernek nehéz volna meggyőző okot találnia, melynél fogva helyeslését még a társadalmi kérdés ily szélső felfogásától is megtagadja.

Az emberi társadalom kérdésének rendkívüli természete tehát kezd lassankint kibontakozni. Úgy találjuk, hogy az ember folytonosan fölfelé halad, haladása egész nagyságát felfogni a képzelet szinte nem is bírja. Attól fogva, mikor még a vadállatok versenytársa volt, a fejlődés oly fokát érte el, hol már a további fejlődés lehetőségének ő maga sem képes határt szabni és honnan nyilván még magasabb rendeltetés felé halad. Ő ezt az utat a legszigorúbb feltételek közt tette meg, melyekkel az átlagra nézve — jutalmául a visszaesés törvénye ellen való szüntelen ellentállásnak — folytonos vetélkedés, erőlködés és önfeláldozás járt együtt és igen sokaknak elbukása és szenvedése. E fejlődésben esze vezető tényező volt és szükségképp az is marad; mégis, megengedve, a mint-hogy nyilván meg is kell engednünk, annak a lehetőségét, hogy a haladását eredményezett feltételek érvénye megszűnjék: e feltételek sohasem bírhatják a józan ész egyetemes jóváhagyását. Nem bírták azt története egyetlen szakában sem és most sem bírják, a mai kor legfelsőbb művelődései közepette sem.

Íme tehát egy alapvető elv emelkedik ki a szemhatár fölé, melyen a történelemben végbement társadalmi fejlődés alapszik és mely mai művelődésünkben egyre gyorsulva érvényesül. *Az az elv, hogy e fejlődésben az egyén érdeke nem azonos ama társadalmi szervezetével, a melyhez tartozik.* A józan ész az egyént csak arra taníthatja, hogy ránézve a jelen és abban saját érdekei a legfontosabbak. Ám a haladásunkat

munkáló erők első sorban nem ezekkel az érdekekkel gondolnak, hanem a fajéival s még közvetlenebbül egy oly társadalmi szervezet egészen különböző érdekeivel, mely teljesen más feltételeknek van alávetve és igen-igen sokkal hosszabb életű.

Ez utóbbi érdekek bármikor nem csupán a bármely osztályhoz tartozó egyén érdekeinél nagyobbak, hanem nagyobbak bármely egyes nemzedék összes egyéneinek érdekeinél is. Sőt látni fogjuk, hogy olykor egész sor nemzedék összes egyéneinek érdekénél is nagyobb. És a haladó fejlődésben az evolúziós tudomány egyik legelső elve, hogy mindig e nagyobb érdekeknek kell döntöknek lenniök. A sarkalatos tény tehát, melylyel haladó társadalmainkban szemben állunk, ez:

A társadalmi szervezet érdekei és az azt alkotó egyének érdekei bármely időben tényleg ellentétesek; azokat kibékíteni sohasem lehet; minthogy azok lényegileg és természetüknél fogva kibékíthetetlenek.

Ezen egyszerű tény felismerésének nagy horderejű következményei nyilvánvalókká lesznek, a mint tovább haladtunkban az evolúziós tudomány tanítását a társadalomra alkalmazzuk. Forradalmi jelentősége azonban közvetlenül szembeszökik. Ha a haladó társadalom egészének érdekei és az azt bármikor alkotó egyénekéi természetüknél fogva kibékíthetetlenek: nyilvánvaló, hogy azokban a társadalmakban a józan ész a szükségkép uralkodó létfeltételekhez az egyénekre nézve sohasem adhatja egyetemes jóváhagyását. S ezzel az egész társadalmi fejlődés kérdése új szempontból tárul elénk. Mintegy az emberi történelem nagy forгатagának közepében állunk, honnan belátjuk, miért kell az erkölcsfilozófia mindama rendszereinek, melyek az ember társadalmi viselkedésének a józan

ész által való jóváhagyását a dolgok természetében vélték feltalálni — meddőn körbe-körbe gyűrűzniök. Mivel képtelen feladatra vállalkoztak. A XIX. század tudományát átalakított evolucziós tantételeknek első nagy tanítása az, hogy ily jóváhagyás nem lehetséges.

A bölcelet annyira különböző törekvéseit és módszereit a görög szellemnek Thalesszel való első ébredésétől Sokrates, Plato és Zeno speculatióikig, Seneca és Marcus Aureliustól Spinoza, Kant, Fichte, Hegel s Comte rendszereiig, valamint Hobbes, Locke, Hume, Bentham, a Mill-ek és Herbert Spencer utilitarizmusában is állandóan egy gyakorlati cél fűzi egybe: a dolgok természetében fedezni fel az egyéni magaviselet észszerű szentesítését. Lewes Gy. Henrik észreveszi ugyan a bölcelet folytonos kudarczát az emberi lét főkérdéseinek megfejtése körül, csakhogy ő ezt az eredményt a Comte Ágoston nevével összeforrott pozitivista módszer hiányának tudja be. Ám úgy látszik, hogy mindenféle módszer és rendszer, mely az embernek a haladó társadalomban való egyéni magaviseletére a józan ész jóváhagyását a dolgok természetében keresi, meddőségre van kárhoztatva. Annyiban valamennyi nem tudományos, hogy olyat próbálnak, a mi a lét alapfeltételeinél fogva lehetetlen. A pozitivista rendszer csődje nem kevésbbé, mint a többié, s annál inkább, mivel pozitív, nyilván szintén bizonyos.

Az átalakító tény, melylyel a XIX. század tudományos fejlődése bennünket szembe állított, ez: — Minthogy az egyén és a társadalmi szervezet érdeke ellentétes, s minthogy az utóbbinak mindig uralkodónak kell lennie: az egyéni józan ész sohasem hagyhatja jóvá a magaviseletet oly társadalomban, melyben a

haladás feltételei uralkodók. Ha korunk biológiájának módszerét és következtetéseit a társadalmi tünetnyekre alkalmazzuk, annak első eredménye csak az lesz, hogy végét veti annak a meddő bölcselkedésnek, melyben az emberi elme 2—300 éven át oly feladat megoldásával bajlódott, melynek megoldását az alapvető szerves életfeltételek teszik lehetetlenné.¹

¹ Spencer koncepcióját a társadalom oly állapotáról, melyben az egyén és a társadalom érdekei ki lennének békítve (*Data of Ethics*), a X. fejezetben vitatom. Az angol tudományra és irodalomra örökös, kiszámíthatatlan veszteség marad, hogy a *Synthetikus Bölcsélet* szerzője nagy feladatába nem később fogott a XIX. században. Idő teltével világosabbá válik, mily természetű ez a veszteség. Észre fogják venni, hogy műve fogantatása gyakorlatilag be volt fejezve, mielőtt elméjének alkalma lett volna felfogni a Darwinnal kezdődött, még egyre haladó biológia fejlődésének (melyhez Weismann csak nemrég járult a legnevezetesebb járulékkal) teljes, átalakító hatását a gondolat felsőbb köreire s kivált a társadalomtudományra.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az emberi történelem fővonása.

Immár világosan láthatók amaz alapvető kérdés körvonalai, melyben társadalmi fejlődésünk nyugszik. Előttünk áll egy eszes lény, kinek haladásában maga ez az ész egyik vezértényező; ki mindazonáltal, az élet minden más alakjával közösen, a lét bizonyos szerves törvényeinek van alávetve, melyek haladását bármely más úton lehetetlenné teszik, mintha magát oly feltételeknek veti alá, melyeket esze végleg sohasem hagyhat jóvá. Oly társadalmi fejlődésen megy át, melyben nemcsak hogy egyéni érdekei alárendeltek a faj egyetemes haladása érdekeinek, de a melyben azok egyre növekvő mértékben alája rendelődnek egy oly társadalmi szervezet jólétének is, melynek érdekei igen sokkal különbözők, élete pedig végtelenül hosszabb az övénel.

Nyilvánvaló, hogy ime egy főbenjáró fontosságú kérdésnek minden eleme előttünk áll — oly kérdése, mely egészen sajtáságos és teljesen különbözik bármely mástól, a melyet az élet története addig valaha fölvetett. Egyfelől ott az egyén érvényesülni akaró esze, melyet a működő evolúziós erők egyre jobban kifejlesztének. Másfelől ott a társadalmi szervezet végtelenül tágabb érdekköre, s a mögött általában a

fajé, mely mindamellet az egyén egyre fokozódó észszerű érvényesülésének feltétlen alárendelését követeli. Tényleg úgy találjuk, hogy a haladás érdekében az egyén kénytelen magát a legsúlyosabb létfeltételeknek alávetni, melyeket, eszével élve, minden valószínűség szerint módjában volna megszüntetni, és kénytelen egy oly fejlődést elősegíteni, mely neki, mint egyénnek, legkevésbé sem gyakorlati érdeke, sem most, sem semmikor. Ezentúl tehát ama rendkívüli látványban lesz részünk, hogy az ember, mély társas ösztönénél fogva, társadalmi haladása érdekében, folytonosan igyekszik saját eszének arra való törekvését meggátolni és korlátozni, hogy az eme haladást előidéző feltételeket megszüntesse és megmátsítsa.

Az ebből eredő összeütközésben rejlik a társadalmi evolúciónk legjellemzőbb vonását alkotó tünetmények egész roppant sora. Lehetetlen egyfelől az emberiség multját, másfelől a nyugati művelődésünk körében ma észlelhető társadalmi tünetmények fővonásait teljesen megértenünk, a nélkül, hogy ezen összeütközés mélyére ne hatolnánk. Az emberi történelem s az emberi fejlődés egész drámája e körül forog.

Képzeljük el, mintha valamely más bolygó lakója hozzánk eljönne és mai nyugati művelődésünket szemügyre venné; azt hiszem, életünknek van egy oly vonása, mely érdeklődését és kíváncsiságát okvetlenül felköltené. Ha valami felvilágosodott vezérlő ember körülhordozná Londonban, Párisban, Berlinben, New-Yorkban, vagy bármely más nagy népességi központban, könnyen elképzelhetjük, vezetője mily buzgón igyekeznék méltó és mindenoldalú magyarázattal szolgálni társadalmunk mibenléte és ott élése társulati viszonyai felől. Miután a külső vonásokra — az

utczákra, a nyüzsgő tömegekre, az épületekre s a közlekedés és kereskedelem eszközeire kellő figyelmet fordítottak, tudósunktól azt várnók, hogy látogatójának ama csodálatos társadalmi szervezet természetéből is megmagyarázzon egyetmást, melynek külső vonásait elmutogatta. Gyárainkra és üzleteinkre, kormányzási módszereinkre, a köztünk működő erőkre s a lelkünket elfoglaló társadalmi és politikai kérdésekre — minderre kétségkívül kiterjesztené figyelmét. Történelmünkben is valószínűleg szintén elmondogatna egyetmást: más nemzetekhez, sőt az emberiség más fajaihoz való viszonyunkról most és a multban.

Ha azonban látogatónk már egy kis ideig közöttünk élt, valószínűleg úgy találná, hogy van a mi életünknek egy igen szembeszökő vonása, a mely felől még nem hallott semmit, holott arról, mint értelmes megfigyelő, előbb-utóbb szeretne felvilágosítást kérni. Nagy városainkban minden útjakor megakadhatott a szeme nagy épületeken — templomokon és székesegyházakon — és azt is észre vette, hogy mihelyt egy kisded csoport ember is valahol együtt él, már állított ily épületet. Észrevehette a tömegeket, melyek azokat időnkint felkeresték; és ha végighallgatta, a mit azokban tanítanak, okvetlen mély érdeklődés támadt benne. A mint felőlünk egyre többet megtudott, hallhatta, hogy ezek az intézmények nem sajátosságai valamely különös helynek, sőt a népnek sem, melynek körében épp időzött; hogy épp oly megkülönböztető vonásai egyéb városoknak és egyéb országoknak; hogy a művelt világ nagyobb részében megvannak s hogy hasonló intézmények az emberi életnek jellemző vonásai voltak, valameddig a történelem a multba bevilágítani képes.

Ha aztán e ponton vezetőjét megkérdezné, magyarázná meg neki e tüneményeket, valószínűleg kissé elképedne. Mert ha vezetője úgy beszélne, a mint a tudomány szóvivői manapság néha beszélni szoktak, az adott felvilágosítás aligha elégithetné ki. Alkalmasint azt a felvilágosítást adná látogatóknak, hogy a vallásos hitet, mely ez intézményeket fenn tartja, némelyek a faj gyermekkorára jellemző ösztön csökevényeinek tartják; mások szerint eredetük az ősök imádásában s a szellemekben való hitben keresendő. Sőt talán saját véleményét is kifejezné, mely szerint mindez egy elmúlt korszak maradványa, mely a művelt osztály előtt hitelét veszttette. Ha aztán látogatója még több felvilágosításért sürgetné, talán azt is hozzátenné, hogy igazán, a tudomány e tüneményekre nem is igen figyel, hogy azokat általában némi megvetéssel, sőt keserőséggel nézi; mivelhogy e vallások sok századon végig ő ellene nagy összekülvést tartottak fenn, üldözték harczosait és bámulatos és rendkívüli erőfeszítéssel igyekeztek őt megbénítani és megfojtani. A vezető, ha tisztánlátó ember, még azt is hozzátenné, hogy a gyűlölködés, a fegyverszünet és barátság minden külső jele daczára, még ma is egyre tart; hogy a tudomány álláspontját ellenfelével szemben megszilárdítani végtére is csak saját győzelmei útján volt képes, az által, hogy fölfedezéseit a faj gyakorlati javára alkalmazta; s hogy szívében egyik fél a másikat továbbra is halálos ellenségének nézi és a nyílt támadástól csakis a megváltozott viszonyok tartják vissza.

Látogatónk érdeklődése az ily részletek hallatára okvetlen csak fokozódnék. De ha az összeütközés természetét illetőleg még további felvilágosítást ki-

vánna, s ha azt óhajtaná megtudni, miféle törvényben gyökerezik ez a rendkívüli ösztön, mely ilyképp az emberiség egymást követő nemzedékeit arra indította, hogy ily hosszantartó, kétségbeesett küzdelmet folytasson a saját értelme által mozgatót erőikkel: nem valószínűtlen, hogy vezetője erre vállalt vonva, más tárgyra térne át.

Valószínűleg ennyi az egész, a mit látogatónk ily módon megtudhatna. De a mint elképedése nőttön-nő, úgy növekedhetik érdeklődése is. A mint történelmünk felől többet megtudna, észre kellene vennie, mily jelentékeny szerepet játszottak abban e vallások. Sőt, a mint képes lenne azt megérteni és áttekinteni, még pedig oly elfogulatlanul, a mint csak neki lehet, láthatná azt is, hogy az maga is nagyrészt a maga körül látott vallásos rendszerek történetéből áll. A mint tekintetét más nemzetek történetére és általában művelődésünkére is kiterjesztené, épp oly megkapó vonásokra találna. Azt látná, hogy e rendszerek ott is ugyanazt a befolyást gyakorolták és hogy nyugati művelődésünk története nagy részben nem egyéb, mint a vallás egy különös alakjának és az azzal összefüggő, messze kiható és mélyen gyökerező társadalmi mozgalmaknak élettörténete. Látná, hogy e mozgalmak egész nemzetekre mély hatással voltak s hogy az általuk támasztott forradalmak a nemzeti fejlődést is befolyásolták; sőt annak folyamát jelentékenyen irányították is, csaknem minden népnél, mely a körülte levő világban vezető szerepet játszott.

A mint kérdezősködésében mélyebbre hatolna, meg kellene lepődnie az összeütközés rendkívüli mélységén és széles körén, melyre talán vezetője közbevetőleg utalt, t. i. e vallások s az emberi érte-

lem által mozgatott erők közt; és azt is látná, hogy nem csupán a nyugati művelődés nagy részére terjedt az ki, hanem hogy tényleg még egyre növekvőben van. Ezen összeütközést pártatlanul szemlélve, okvetlen mély benyomást kellene rá tennie az azt sugalmazó ösztön szívósságának és kétségkívül arra következtetne, hogy annak az emberi evolúcióban valamilyen jelentősége lehet.

A mint a társadalom felszíne alá tekintene, zavara nyilván növekednék. Azt látná, hogy tényleg oly művelődés körébe jutott, hol a nép szokásai, erkölce, törvényei és intézményei e vallások hatását minden részletükben megéreztek; hogy noha a népesség nagy része annak tudatában sincs, mégis jogairól és kötelességeiről, valamint egymáshoz való viszonyáról való fogalmait, a szabadságról, sőt a kormányzásról és a társadalom alapvető elveiről való eszméit is nagymértékben azok a tanok alakították, melyeket eme vallásokkal kapcsolatban tanult. Mi több, azt is látná, hogy a kik e vallások tanításait teljesen visszautasítják, csaknem épp oly közvetlenül hatásuk alatt állnak, mint a közösség egyéb tagjai, s hogy magánvéleményük bármi legyen, a társadalomnak, a melyben élnek, uralkodó felfogása és irányzata alól magukat kivonni teljességgel képtelenek.

Ám az a vonás, mely őt talán valamennyi között leginkább fogná érdekelni, valószínűleg csak később vonja majd magára figyelmét. Észre fogja venni, hogy a vallásos hit ez alakjai, mikről vezetője mint csökevényekről beszélt, mégis igen sok teljesen őszinte és komoly egyén támogatását birják; hogy a vallás uralkodó alakjaival összefüggő nagy mozgalmak még egyre növekvőben vannak; s hogy e moz-

galmakban, ha ugyan tanulmányozná őket valaki, minden jellemző vonás fel volna fedezhető most is, mely a multban minden hasonló mozgalmat jellemzett. Azt találná, hogy nem csupán függetlenek azok az értelmi erőktől, hanem azokkal egyenes összeütközésben állanak; hogy noha nem ritkán korlátolt és műveletlen egyénektől erednek, mégis csodás gyorsasággal terjednek, mélyen befolyásolva az emberek roppant tömegét és oly hatásokat idéznek elő, melyek a kor értelmi erőinek ellenőrzését teljesen csúffá teszik.

Az ily látogatóra végre mély benyomást kell tennie mindannak, a mit megfigyelt. Arra kell következtetnie, hogy oly tüneményekkel áll szemben, melyeknek törvényeit és természetét azok, a kik közt él, alig értik; és hogy bármi legyen a tünemények értelme, azok az emberi társadalomnak egyik legállandóbb és legjellemzőbb vonását alkotják, nemcsak a multban, hanem ma is.

Ha azonban látogatónk végre a maga kezére próbálná meg az e tárgyról szóló irodalom rendszeres tanulmányozása által szerezni bepillantást e tünemények természetébe, a dolgok állása, a mely eléje tárulna, nem kevésbé ejtené bámulatba. Ha mindjárt eleinte azt igyekeznék fölfedezni, mi elismerten közös minde vallásokban, azaz, a mindnyájukkal közös jellemvonásuk — a hitnek az alanti társadalmi állapotban élő emberek közt uralkodó formáitól kezdve fölfelé, ama magas fejlettségű vallásokig, melyek a művelt népek életében oly nagy szerepet játszottak: különös tényre bukkanna. Mindenütt vitatkozást találna a vallás felől. A kizárólag ennek szentelt theológiai irodalmon kívül a mai korbeli összes bölcséleti

és sociologiai iratokban találkozunk a „vallás” szóval. Találunk temérdek értekezést, az időszaki sajtóban számtalan cikket és rövidebb művet, melyek mind e tárgygyal összefüggő vitának s a vele bensőleg összefüggő számos kérdés csaknem minden oldalának szentelvek. Egy dolgot azonban hiába keresne, Valószínűleg nem találja sehol kielégítő meghatározását a „vallás” szónak, melyet mindez írók állandóan használnak; sem bizonyítékot arra nézve, hogy a vita vezetőinek határozott véleményük lenne társadalmi fejlődésünkben ama vallások feladatáról, melyek felől vitatkoznak; ha ugyan szükségesnek tartják azt hinni, hogy azoknak egyáltalában van valami feladatuk.

Valószínűleg igen korán rájönne, hogy a tekintélyek e szót nem érthetik egyenlő értelemben. Egyik szárnyon azt látná, hogy van a hiteknek egy bizonyos osztálya, a mik magukat vallásnak nevezik, igen világos jellemvonásokat mutatnak fel, és melyek kétségkívül sok embert különös módon befolyásolnak. Más szárnyon egy csomó oly embert találunk, kik magukat a tudomány szószólóinak tartják; ezek ama hiteknek minden főtanát visszautasítják és az igazi vallásról beszélnek, mely mindazt túlélne, a mit ők e vallásokban nemigaznak tartanak, vagyis mindazt, a mi amazok szemében lényeges. E két tábor közt találunk egy egész rendetlen hadsereget olyanokból, kik szerint a vallás név a hit bármely alakját megilleti, a mely bennük él, vagy a melyet olyanul leírniok tetszenék. Hallunk a tudomány vallásáról, a bölcsélet vallásáról, az emberiség vallásáról, az ész vallásáról, a socializmus vallásáról, a természetes vallásról és még sok egyéb vallásról. A vallás igazi feladatát illető határozott fogalom híján, úgy látszik, lehetőknek

tartják, hogy e szót a hit (vagy a hitetlenség) bármely alakjára egyenlő joggal alkalmazzák.

Ha látogatónk végre megkísérelné a vallásnak néhány tipikus meghatározását, maguktól a különböző nézeteket képviselő vezértekintélyektől összegyűjteni, maguk e meghatározások is rendkívül meglepnék. Némileg ilyenformán hangzanának:

A vallásról forgalomban levő meghatározások:

Seneca. — Istent ismerni és követni.

Kant. — A vallás abból áll, hogy minden kötelességünket isteni parancsolatnak ismerjük el.

Ruskin. — A mi nemzeti vallásunk egyházi szer-tartásokból és altató igazságok (vagy hazugságok) prédikálásából áll, a végre, hogy a csőcseléket nyugodtan munkája mellett tartsuk, míg mi magunk mulatunk.

Matthew Arnold. — A vallás: a megindultság által megilletett erkölcsiség.

Comte. — Az emberiség imádása.

Bain Sándor. — A vallásos érzés a gyöngéd meghatottságból, félelemből s a fenséges érzéséből áll.

Caird Edvard. — Az ember vallása a világegyetemmel szemben való állásfoglalásának végső kifejezése, a dolgokról való öntudatának összegezett értelme és foglalatja.

Hegel. — A véges szellem által szerzett tudat saját lényegéről, mint feltétlen szellemről.

Huxley. — Az erkölcsi eszmény iránt való szeretet és tisztelet s az a vágy, hogy ezt az eszményt az életben megvalósítsuk.

Froude. — Felelősségérzet azzal szemben, a ki bennünket alkotott.

Mill. — A vallás lényege: a vágyak és megin-

dulások erős és komoly irányozása egy eszményi tárgy felé, melyet a legjelesebbnek ismertünk fel és a mely joggal döntőbb az önző vágy minden tárgyánál.

Gruppe. — Oly állapotban vagy lényben való hit, mely, igazában szólva, kívül áll az emberi küzdelem és tehetség körén, de a melyet, különös módon, nevezetesen áldozatok, szertartások, imádság, vezeklés és önmegettagadás által e körbe be lehet vonni.

Carlyle. — A mit az ember gyakorlatilag hisz; a mi az embernek tényleg szívében fekszik; a mit e titokzatos mindenséghez való viszonyát s abban az ő kötelességét és végzetét illetőleg biztosan tud.

A „*Természetes Vallás*“ szerzője. — A vallás elemi fokán: állandó és szokássá vált csodálat.

Dr. Martineau. — A vallás: hit az örökkévaló Istenben; vagyis az isteni lélekben és akaratban, mely a mindenséget kormányozza s az emberi nemmel erkölcsi viszonyban áll.

* * *

Látogatónk elképedése, a mint e sorozat keze közt egyre nő (és nőhet, akár a végtelenségig), elképzelhető.

Előbb-utóbb be kell látnia, hogy e tünemények kulcsát nem bírja.

Ha már most látogatónkat teljesen elfogulatlannak képzeljük, egy dolognak meg kell őt ragadnia: lassankint világossá kell válnia előtte, hogy minde tünemények roppant során, melyekkel szembe állították, ő az embert tulajdon józan eszével valamiképp mindig összeütközve látja. Ezt az összeütközést nem értheti félre s az azzal összefüggő minden tüneményt

egy csoportba foglalhatja. Meg fogja érteni, hogy a vallásos hit ezen alakjai szolgáltatták a mozgató erőt abban a rendkívüli harcban, melyet az ember egész pályafutásán végig a saját elméje által mozgatott erők ellen vívott — e bűsz, kétségbeesett, tragikus tusához, mely történetének egyik legélesebb vonása.

Attól az időponttól kezdve, hogy a tudomány az emberre legelőször reábukkant, a mint az a történelem előtti idők homályából előtűnt, le egészen a mostani viszonyokig, tusája sohasem szűnt meg. Különféle alakot öltött és ölt most is; és a tusakodó erőket a különböző időben, különféle jelképek többé-kevésbbé tökéletlenül képviselték. Babona és tudás, az egyházi és világi, egyház és állam, dogma és kételkedés, a hit s az ész, a szent s a profán, a lelki és világi, vallás és tudomány, természetfölötti és észszerű — ime néhány kifejezés, melyek olykor teljesen, olykor csak részben fejezték ki az egymással szemben álló erőket. Nem csupán azt lehet észlelni, hogy az összeütközés közöttünk most is meg van, hanem annak uralkodó befolyása korunk bonyolult társadalmi tüneményei között is felismerhető, sőt felismerhető a ma élő nemzedék életét magába foglaló korszak társadalmi forradalma által felszabadított új erők mögött is.

Egyik legfeltűnőbb vonás, melyet a megfigyelőnek e vallásokkal összefüggésben lehetetlen észre nem vennie, az, hogy befolyásuk alatt az emberen oly ösztön vesz erőt, melyhez hasonlókat egyebütt sehol sem talál. Ez az ösztön minden alakjában egy változatlan jellemző vonást mutat: az általa mozgatott emberben mint ha mindig az a vágy élne, hogy saját egyéni magaviseletére nézve oly szentesítéseket állítson,

melyek a természetesekkel szemben *természetfölöttieknek*, az egyszerűen észszerűekkel szemben *észfölöttieknek* tűnhetnek fel.

Az ember mindenütt a legrendkívülibb szívóssággal ragaszkodik oly eszmékhez és eszményekhez, melyek életét e vallások befolyása alatt szabályozták és irgalmatlanul megbüntette mindazokat, kik e fogalmak tényleges alaptalanságáról akarták meggyőzni. Az emberi történelem folyamán azt is sokszor megfigyelheti, hogy tekintélyes számú egyén nézete szerint végre az emberiség oly pontra jutott, melyen csak idő kérdése lehet, hogy az emberi ész a hitet azokban a láthatatlan hatalmakban, melyekkel az ember saját magát ellenőrizteti, végleg elűzze. Ám ezt a föltevést sehol sem látja megvalósulva. Azt látja, hogy az emberi lélek, ha egyik hadállásból kiszorítják, másik hasonlóba veszi be magát, melyet ugyanazon nem-okoskodó, makacs, kétségbeesett szívóssággal védelmez.

S a mi még különösebb: míg a megfigyelő az embert, az élet minden más terén eszét magasztalni hallja, melyet legfőbb birtokául tekint és diadalmasan örvendezik a hatalom érzetében, melyet ez neki biztosít, — itt halálos ellenségének s a legszigorúbb büntetésre méltónak tekint mindenkit, a ki neki azt sugalmazná, hogy e dolgokban esze után induljon. Azt találná, hogy a speculativ bölcsélet egész mezeje, mely a fajnak végtelen időszakra szóló, legmagasabb szellemi művét képviseli, szerfelett rendkívüli látványt nyújt. Úgy tünnék az fel, mint oly terület, melynek határszélén szünetlen háború folyt, oly halálos és pusztító, a melyet a képzelet csak kigondolhat. Igen megkapók lennének e háborúnak bár tökéletlen le-

írásai is azok részéről, kik abban, egyik vagy másik táborban részt vettek. Huxley írja: „Nem tudok elszomorítóbb tanulmányt, mint az emberi evolúcióét, úgy, a mint az a történelemben feljegyezve van. Az ember a történelem előtti idők sötétségéből emelkedik ki, alanti származásának jeleivel megrakva. Állat ő is, csakhogy értelmesebb a többinél: vak áldozata ösztöneinek, melyek sokszor rombolásra készítetik; áldozata az örökös ábrándoknak, melyek lelki életét rémülettel töltik el és teherré teszik, fizikai életét pedig meddő fáradsággal és harcczal töltik meg. A kényelem bizonyos fokát éri el, s oly kedvező helyeken, minő Mezopotámia, vagy Egyptom síkja, az életről többé-kevésbé megvalósítható elméleteket fejt ki; s azután ezer meg ezer esztendőn át változó szerencsével harczol, végtelen gonoszság, vérontás és nyomor kíséretében, hogy magát e ponton embertársai kapzsisága és becsvágyával szemben fenntartsa. Mindazok halálát és üldözését sürgeti, a kik legelőször igyekeznek haladásra birni; s holtuk után, mihelyt egy lépéssel előbbre jutott áldozatait balgatagon istenné avatja. És ezt az eljárást pontosan megismétli mindazokkal szemben, kik még egy lépéssel tovább akarják vinni“.¹ Az értelem e területe tényleg olyan, mint a csatatér, sok áldozat vérével befecskendezve, a vértanuk máglyáitól megperzselve, és ékesen szólva a rémtett és büntetés minden neméről, a mit emberi lelemény csak kieszelhet.

És kihallaná, a mit a sorban hadakozók közül sok nem hall meg: a kudarcz hangját, mely a bölcselet egész birodalmán végigbúg; annak a többé-

¹ „Agnosticism“ *Nineteenth Century*, 1889. febr.

kevésbbé tudatos, mélabúnak tompa dallamát, mely az emberi ész pártján levő messzebbrelátó küzdőket elfogja; és látná e harczosok közül nem egynek — koronkint alig leplezett — csüggedését ügyük diadala felett, épp akkor, mikor kevésbbé tisztán látó követőik már tele torokkal üdvözlik a végső győzelem jeleit.

Azt hiszszük, az emberi evoluczió egyik fő-fázisának e felfogásában nincs semmi valószerűtlen vagy túlzott. A cél az volt, hogy a tényeket oly szemmel nézzük, a milyennel egy teljesen elfogulatlan megfigyelő kívülről nézné őket. A ki képes volna e meglépő összeütközés valódi arányait áttekinteni; a ki látná azt is, hogy mindkét fél csak pártszempontból tekinti, egyikük sem fogván fel annak igazi természetét és méreteit, sem viszonyát a faj fejlődéséhez. Ha a tudományra nézve a vallásos tüneményeknek a vallásos írók szokott szellemében való vizsgálata idővesztegetés, nyilván nem kevésbbé idővesztegetés és balgatagság az összes vallásos jelenségeket úgy félredobni, mintha azok az emberben csupán valami gonosz, érhetetlen bolondság és eszeveszettség kifejezései volnának.

A vallások eredetére vonatkozó nem egy felfogást elég fölemlíteni — mint de la Saussaye helyesen hangsúlyozza — hogy elégtelenségük nyilvánvalóvá válják. „Ilyen pl. az a korábban népszerű magyarázat, mely a vallást a papok és uralkodók ravasz csalásából eredő emberi találmánynak mondotta. Nem kevésbbé izetlen, noha manapság olykor a legmagasabb bölcséletnek tartják, az a nézet, mely a vallást örületnek, a neurozissal és hysteriával szoros összefüggésben levő, pathologikus tünetnek tekinti“.¹ A

¹ *A tudomány és vallás kézikönyve*, De la Saussaye, 1891. (?)

szóban levő tünemények oly óriási arányúak, s a bennük kifejezésre találó ösztön oly általános, oly szívós és oly mélyen gyökerező, hogy azon ily könnyen átsiklani nem lehet. Az evoluczionista szemében kell lennie jelentőségüknek; társadalmi fejlődésünk valamely messzeható törvényével kell összefüggniök, mely eddig még kifejezésre nem talált.

Egy tény mindenekfölött világos: hogy az egész küzdelmen végig az ember oly erővel áll szemben, melyeket ellene tulajdon esze toborzott. Miként Calderon tragédiájának ismeretlenje mindenütt összeütközik egész életén át az egyénnel, a kit üldöz s végre fölemelvén álarczát, ellenfelének arcza tulajdon vonásait mutatja: úgy itt, e vallásos tünemények alatt, az embert egész pályáján végig, lelkimardosás nélküli és ernyedetlen harczban látjuk, melyben ellenfele nem más, mint saját esze. Mindama századokon végig, melyekben a történelem őt szemmel tartja, azt látjuk, hogy mélységes ösztön űzi, mely vallásaiban talál kifejezést és saját eszében megtéveszthetetlenül valamely ellenséges erőt ismer fel.¹

¹ Nevezetes és érdekes tény, hogy a küzdelemben a két fél a modern élet minden alakjában és szabadsága mellett, hol mindenfajta vizsgálódás előtt szabad a tér, intuitive mindig ellenfélnek érzi egymást. Galton, Anglia tudósainak családi történetét kutatván, az eredményt abban a tényben összegezi, hogy papi emberek gyermekei, a neveltetésükre fordított gond daczára, ritkán vezetnek a tudomány terén. A tudományos kutatás, úgy véli ebből, nem fér össze a 'papi' jellemmel. Maga is tapasztalta, hogy a tudós társaságok gyűlésein ritkán látni papot. 660 hivatal közül pap csak 16-ot töltött be, azaz egy negyvenedrész: és ezek majdnem mindig a tudomány alosztályait művelték, a melyek a dogmával kevés ponton ütköztek össze. — *Angol tudósok, természetük és származásuk.*

Ez az a látvány, mely figyelmünket követeli. Ez az az összeütközés, melynek az emberi evolúcióra való jelentőségét a legteljesebb és legélesebb világításba szükséges helyezni. Ennek az összeütközésnek értelmét kétezer éven át ádáz vitatkozásba temették, (mely egyik részről épp oly pártoskodó és tudománytalan volt, mint a másiktól). Goethe nem költői túlzással, hanem korát megelőző tudományos belátással mondotta róla, hogy az „a világtörténelemnek nem csak legmélyebb, hanem legfőbb tárgya, melylyel szemben a többi mind alárendelt”.¹

¹ Lásd: *Comte társadalmi filozófiája és vallása*. Caird E. 60. lap.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A vallás működése a társadalom evolúciójában.

Mióta a tudomány figyelme először fordult a társadalmi tünetmények tanulmányozása felé, a kutatók érdeklődését megragadta a hasonlatosság a társadalom élete s általában a szerves lények élete között. Ennek megfelelően sok gondos párhuzamot láttunk a különféle tudományos írók részéről a kettő között és a „társadalmi szervezet“ az irodalom bizonyos ágában szokott kifejezés lett. Azt azonban be kell vallanunk, hogy ezek a párhuzamok eleddig nem váltak be sem oly hasznosaknak, sem oly termékenyeknek, mint igazság szerint várni lehetett volna. Az általánosítások és elvonások, mikre még az olyan eredeti gondolkozó kezében is vezettek, minő Spencer Herbert volt, be kell ismerni, sokszor erőltettek és ki nem elégítők és bizvást mondhatni, hogy a kutatás e mezeje, mely eleinte felette sokat ígért, egészen véve csalékonynak bizonyult.

De hogy a társadalmi és a szerves élet közt csakugyan van némi analogia, azt úgy a történelem, mint a tapasztalat kétséggkívül sejteti. A történelem lapjai mintha a szerves élet rajzaival volnának tele, melyeknek megható részletei a biologust önkénytelenül lekötik. A társadalmi rendszerek is némán és sötétben

szülemlenek meg. Majd szemünk láttára fejlődnek. Aztán haladnak, a míg az életrevalóság bizonyos delelőjét el nem érik. Attól fogva fokozatosan hanyatlanak s végre elenyésznek. E különböző fokokon pedig bizonyos jól felismerhető változatokat mutatnak, melyek a szerves élet kifejlődését és feloszlását bárhol változatlanul kísérik. Az is észlelhető, hogy a népek életéről, növekvéséről és hanyatlásáról szóló ez az eszme mélyen gyökerezik az emberi gondolkozásban. A történetíró tudatában mindig jelen van. Az általános irodalomban is folytonosan találkozunk vele. A népies képzeletet áthatotta. Állandó kifejezésre talál a nyilvános szónokok beszédjében s a napi sajtó íróiban, kik szünetlen azt hajtják, hogy nemzeti életünk, vagy, ha úgy tetszik, művelődésünk életének el kell érnie, ha ugyan még el nem érte, fejlődése felső határát s hogy azután alá kell hanyatlania, mint minden másnak, a mely megelőzte. Hogy a társadalmi szervezetek határozott életerővel vannak felruházva, ezt úgy látszik, biztosra vesszük. De: mi ez az erő? Hol székel? Mely törvények ellenőrzik amaz úgynevezett szerves képződmények fejlődését és hanyatlását? Sőt: mi maga a társadalmi szervezet? Vajjon az a politikai szervezet, melynek részei vagyunk? Vagy a faj, a melyhez tartozunk? Vagy általában a művelődés? Vagy, miként némely írók vélik, az egész emberi nem az evolúció folyamán? Be kell ismernünk, hogy korunk irodalma az e fajta kérdések seregére nem ad kielégítő választ.

Nyilvánvaló, hogy, ha a társadalmi tudomány alapját valaha szélesen és szilárdan akarjuk lerakni, van egy, minden másnál fontosabb pont, melyre figyelmünket szegeznünk kell. Az emberi történelem meg-

különböztető vonása: a faj társadalmi fejlődése. Ám e fejlődés jellemző és kivételes vonása: az egyén viszonya a társadalomhoz. A megelőző fejezetekben láttuk, hogy a faj haladását az alapvető szerves életfeltételek csak oly feltételek mellett teszik lehetővé, melyek soha sem bírták és most sem bírják az alájuk vetett egyének többsége részéről a józan ész jóváhagyását. Az egyén érdekei s a társadalmi szervezetéi, a végbemenő evolúció közben, sem nem azonosak, sem ki nem békíthetők, mely föltevést mindamaz erkölcsi rendszerek, melyek az egyéni magaviseletnek az ész által való szentesítését igyekeztek megállapítani, szükségkép elfogadták. A kettő alapjában és természeténél fogva kibékíthetetlen; mint láttuk, bármely kor egyénei nagy részének semmi személyes érdeke nincs a faj e haladásában, vagy a végbemenő társadalmi fejlődésben. Azonban különös, hogy az emberi ész, melynek ama súlyos föltételeket, miknek az ember alája van vetve, megszüntetni látszólag hatalmában áll, ezt a megszüntetést mégse hajtotta végre soha. A fejlődés nem csökkenő gyorsasággal folyik a történelmen végig és szemünk előtt s teljes előhaladásban van.

A kérdés, melylyel szemben állunk, tehát ez: Mi lett hát az emberi észből? Úgy tűnik fel, mintha erre a felelet már tényleg meg lett volna adva. Az emberi történelem sarkalatos kérdése, melynek értelmét eddig sem a tudomány, sem a bölcsélet föl nem ismerte, nyilván az a harc, melyet az ember társadalmi fejlődése egész szakán végig, saját eszének alárendelése végett folytatott. E harcban a mozgató erőt kétségkívül vallásos hite szolgáltatta. A következtetés, melyre jutnunk kell, tehát az, miszerint *a hit működése az emberi evolúcióban* az, hogy az egyéni

magaviseletnek *észfölötti* szentesítést szolgáltat, melyre a fejlődési folyamat fenntartása végett van szükség, mert azt a *józan ész*, a dolog természeténél fogva, sohasem hagyhatja jóvá.

Utaltunk már ama tényre, hogy az evolúziós tudomány manapság — mintegy a mult bölcséleti iskoláival szemben — igazolni látszik a társadalmi ösztönök egyik legmélyebbikét és legjellemzőbbikét; azt t. i., a mely (Lecky szavával) ¹ ama bölcselők elméletét, kik az ember társadalmi viselkedésére észszerű szentesítést igyekeztek megállapítani — mely iskola Angliában az „utilitarizmus“-ban csúcsosodott ki — egészben véve „mélységesen erkölcsteleneknek“ tartotta. Úgy látszik, a tudománynak végre egy másik, éppoly általános ösztönt is igazolnia kell, a mely korunk egyik jellemző és nagyban elterjedt értelmi felfogásával szintoly egyenes ellentétben áll.

A XIX. század elejétől kezdve s különösebben Comte *Pozitív Bölcséletének* megjelenése óta, Francia-, Német-, és Angolországban egyre növekvő számú gondolkozó (de nem szükségképp, sem főként Comte általános elveinek követői) vonta kétségbe a természetfölötti elem lényegesen szükséges voltát a vallásos hitben. Angliában e tárgy körül nagy irodalom támadt s a Seeley J. R. tanárnak tulajdonított *Természetes Vallás* és hasonló könyvek felkapottsága s másoké, melyek e kérdést különféle szempontokból tárgyalták, bizonyítja az érdeklődést, melyet ez a nézet fölkeltett. Közöttünk egy nagy és növekvő, értelmes párt tényleg azt állítja, hogy a jövő vallásából a természetfölötti elemnek ki kell küszöbölve lennie.

¹ Az európai erkölcs története, I. k., 2—3. lap.

Nos, ha a biológiának módszerét és következtetéseit az emberi társadalomra alkalmazva, eddig jó nyomon jártunk, úgy annak első sorban azt kell világosan megállapítania, hogy e nézetek szószólói épp úgy, miként ama nagyobb bölcséleti iskola hívei, mely a társadalomban való egyéni viseletnek észszerű alapját kereste, olyasmit keresnek, a mi nincs és sohasem lehet. Úgy látszik, „észszerű“ vallás nincs és sohasem is lehetséges. Nyilván minden vallásos hitben az a lényeges, hogy a társadalmi magaviseletre nézve *észfölötti* jóváhagyást szolgáltat. Ha a társadalmi evolúciónkkal egybeforrt kérdés alapvető természetét megértjük, világossá kell előttünk válnia annak, hogy a körülöttünk lévő emberek lelkében élő általános ösztön a földologban jó úton jár és hogy:

a társadalom evolúciójában a vallás tisztét betölteni semmiféle hit sem képes, ha az egyénnek társadalmi magaviseletére észfölötti jóváhagyásról nem gondoskodik.

Más szóval:

Az „észszerű“ vallás tudományos képtelenség; mint-hogy az a dolog természeténél fogva benső ellentmondást fejez ki.

E következtetés jelentősége okoskodásunk további folyamán nyilvánvalóvá fog válni. Új és még majdnem ki nem aknázott területet tár fel. Úgy látszik, immár megtalálhatjuk annak magyarázatát, hogy a tudománynak — ha a társadalmi rendszerek csakugyan szerves fejlemények — eddig miért nem sikerült fejlődésük törvényeinek kifürkészése s ennek megfelelően, miért hagyott bennünket homályban ama fejlesztő erők és irányzatok természete felől, melyek korunk bonyolult és változatos politikai és társadalmi tüne-

ményeiben működnek? Az életerővel felruházott szervezetet alkotó társadalmi rendszer, mely az exact tanulmányozás tárgyát képezhető törvényeknek engedelmeskedik, egész más valami, mint a mi eddig bizonytalanul lebegett előttünk. Nem a politikai szervezet az, melynek részei vagyunk; sem a faj, melyhez tartozunk; még az evolúció folyamatában levő egész emberi nem sem. Hanem:

az a határozott életerővel felruházott szerves fejlemény, a mely törvénynek engedelmeskedve fejlődik ki, nem egyéb, mint oly társadalmi rendszer vagy művelődési típus, a mely valamely vallásos hit alapjára épült.

Törvény gyanánt állapítható meg ez is:

E rendszer létezésén végig, azon belül állandón két ellentétes erő ütközik össze. A bomlasztó erő; ezt az egyének észszerű önbizalma képviseli. S az alkotó erő, ezt meg a vallás képviseli, mely a társadalmi magaviseletre nézve mindig szükségszerűleg észfölkötti jóváhagyásról gondoskodik, s melynek feladata az, hogy az evolúció küzdelmében az egyén érdekeinek folytonos alárendelését biztosítsa ama hosszabb életű társadalmi szervezetek nagyobb érdekei alá, melyekhez az tartozik.

Úgy látszik, a természetes kiválasztás a fajra első sorban e társadalmi rendszerek útján hat. A belőlük kifejlődő művelődési típusok sajátos jellemző vonásaikat amaz erkölcsi rendszerektől nyerik, mikre épülnek; mely vonások az illető népeket a létért való küzdelemben túlnyomóan befolyásolják. Ezen észfölkötti jóváhagyásra alapított erkölcsi rendszerekben és azok fejlődésében gyökerezik az élettünemények nagy sora, mik határozott és megfigyelhető törvények uralma alatt mennek végbe. E tünények tudományos vizsgálata, miként látni fogjuk, nem csupán

nyugati művelődésünk történetére lesz képes fényt deríteni, de ama fejlesztő erők természetére is, melyeken a körülünk levő és most haladó világ bonyolult társadalmi és politikai mozgalmai is alapszanak.

Mielőtt azonban a vizsgálódásnak ezt a fonalát fölvennők, lássuk, vajjon a következtetés, melyre a minden vallásos hittel közös elem természetét illetőleg jutottunk, igazolható-e, ha valóságos tényekkel állítjuk szembe? Azt kérdezhetnék: képesek vagyunk-e kiásni az e tárgyat benőtt rengeteg vita és tárgyalás halmozából minden vallás lényeges elemét s képesek vagyunk-e oly egyszerű, de világos és tömör elvet felállítani, melynek alapján a tudomány az emberiség vallásos tüneményeit jövőre vizsgálhatja?

Abból, a mit mondtunk, nyilvánvaló, hogy a vallás meghatározásának — oly értelemben, a mint az a tudományt, mint társadalmi tüneményt, egyedül érdekli — ily formán kell szólnia:

A vallás a hit oly alakja, mely észfeletti jóváhagyásról gondoskodik az egyéni magaviselet ama gyakori eseteire, mikor az egyén érdekei a társadalmi szervezetével ellentétbe jutnak s melynél fogva az előbbiek az utóbbiaknak a faj evolúciója általános érdekében alárendelődnek.

Ezzel megkaptuk a valamennyi vallás alapját képező elvet. Természetes, hogy hiveire nézve mindegyik vallás ennél sokkal több; mert sokszor szükségképp a hit és parancsolatok nagy rendszere által kell magát fenntartania, melyek oly tetteket és gyakorlatokat kívánnak, a mik csupán közvetve járulnak hozzá a kérdéses célhoz, a mennyiben a vallás elveit fenntartani segítnek. Sok megfigyelő elméjét épp ezek zavarják. Ezekkel itt semmi dolgunk; azok inkább a theologia körébe tartoznak.

Lássuk tehát, vajjon a magaviseletre vonatkozó észfölkötti jóváhagyás eleme igazán jellemző vonása-e minden vallásnak? — azoktól kezdve, melyek az embert a társadalmi fejlődés alsó fokán befolyásolták, azokig fel, melyek ma a nagyon művelt népek életében oly nagy szerepet játszanak. Vajjon, daczára az ellenkező újabb elméleteknek, nem ismerhető-e fel e vallásokban, melyek most is nyilván sok embert befolyásolnak, oly irányzat, hogy azt az elemet belőlük kiküszöböljék?

Kezdjük a műveltség legalacsonyabb fokán álló emberen; a mennyiben szokásait tanulmányozták. Vallásos hitét illetőleg egy sereg furcsa és összeütköző bizonyítékra bukkanunk. Számtalan író és megfigyelő nézete maradt fenn; azonban a vita egy alapvető pontját illetőleg, valamennyien két táborba oszthatók. Egyik azt mondja, hogy az ember fejlődése egyetlen fokán sem, egyetlen társadalomban sem, egyetlen társadalmi állapotban sem található valamilyen vallás nélkül. A másik szerint: egész emberi társadalmak és egész nemzetek léteztek olyasmi nélkül, a mit vallásnak minősíthetnénk. *Müller* Miksa egyik felolvasásában találóan írja le azoknak zavarát, kik magukat e tárgy felől szakértőknek tartják. „Némely hittérítők — mondja — a vallásnak nyomát se találják ott, hol az anthropologus szemében csak úgy rajzik a sok szellem, hazajáró lélek és fetis míg más hittérítők mély vallásos érzést fedeznek föl oly vademberekben, kiket az anthropologusok a legkezdetlegesebb érzéki észrevételeken kívül minden egyébbre képteleneknek tartanak“.¹ Továbbat azt is

¹ *Természetes Vallás*, 85. lap.

kimutatja, hogy e két párt alkalmilag miként cseréli fel álláspontját. „Ha a hittérítő azt akarja bebizonyítani, hogy semmiféle emberi lény a vallás szikrája nélkül nem élhet, akkor mindenben vallást lát, még a lélek- és fetis-imádásban is; ha ellenben azt akarja kimutatni, mennyire szükséges e vallástalan fajokat oktatni és megtéríteni, nem tudja lealjasodott állapotukat eléggé erős színekkel festeni és hajlandó még egy láthatatlan, névtelen istenben való hitüket is pusztá káprázatnak minősíteni. Ily kisértésektől nem ment az anthropologus sem. Ha azt akarja bebizonyítani, hogy egykor minden faj atheista volt, miként a gyermek, akkor szemében sem fetis, sem a lélek, sőt még az imádság és áldozat sem bizonyítéka egy kiirthatatlan vallásos ösztönnek“.¹

A vita régi s a nézeteltérésekre Müller Miksa által idézettekhez hasonló elég példát találni az olyas könyvekben, minő Lubbocktól *A művelődés eredete* s *A történelem előtti idők*, vagy Tylortól a *Kezdetleges műveltség* és *Kutatások az emberi nem korai történetéről*, vagy Quatrefages *Emberi neme* és Roskoff, Gruppe s mások újabb műveiben. A sajtóban folyton megjelenő, jelentékeny számú műben, mely épp az alsó emberfajok szokásaival és hitével foglalkozik, ez a vonás igen szembeötlő. Egy ilyennek nemrégiben megjelent bírálatában az író (Roth K. L. *Tasmania őslakói* a *Nature*-ben) következtetése így szól: „Íme ilyenek a tasmánok vallásos fogalmairól szóló bizonyítékok, miket Roth oly gondosan és lelkiismeretesen összegyűjtött. Mi sem lehet telvébb ellentmondással, kétséggel és kétértelműséggel. Pedig legjelesebb anthro-

¹ U. o. 87. lap.

pológusaink és szociológusaink is ily anyagból építették fel rendszereiket . . . Alig van olyan vallás, melyről be ne lehetne bizonyítani, hogy a tasmánok ősi vallása volt“. Sőt azt is hozzáteszi, hogy e bizonyítékokból épp úgy ki lehetne mutatni, hogy a tasmánok „teljesen híjával vannak a vallásos fogalomnak, vagy a szertartásos szokásoknak“. ¹ Az általános elveket illetőleg nyilván zűrzavaros állapot uralkodik. Különböző író és megfigyelő, ha az alsó emberfajok vallásáról beszél, nem ugyanarra a dologra gondol; a vallás fogalmával sokszor maguk sincsenek tisztában; szóval, maguk sem tudják, mit tekintsenek a vallás lényeges elemének.

Nos, a kezdetleges ember életének van egy egyetemes és följegyzésre méltó vonása, melyet szokásainak összehasonlító tanulmányozása derített ki. Lubbock szerint „egyetlen vadember sem szabad. Mindennapi életét az egész világon egy sereg bonyolult és látszólag felette kényelmetlen szokás szabályozza, mely épp oly kényszerítő, akár a törvény“. ² Immár kezdjük érteni, hogy a vadember e szokásai, ha még oly különöseknék és rendkívülieknék is tűnnek föl előttünk, foglalják el nagy részben helyét ama törvényes és erkölcsi szabványoknak, melyek a mi előrehaladott művelődéseinkben a társadalmat összetartják és annak további fejlődését előmozdítják. Az egész újabb embertan annak a megállapítására irányul, hogy e törvényekhez hasonlóan kényszerítő szokásoknak és erkölcsöknek akár közvetve, akár közvetlenül, vagy van vagy volt hasznos feladatuk ama társadalmakban, melyekben

¹ Lásd a *Nature* 1890. szept. 18-ki számát.

² A *művelődés eredete*, 301. lap.

léteznek. Spencer Herbert és mások már sok esetben kimutatták jelentékeny befolyásukat a korai társadalom evolúciójára a vadember ama szokásainak, erkölcsinek és szertartásainak, melyek nekünk eleinte oly értelmetleneknek s bolondoknak tünnek fel s noha a tudomány ez ága még fiatal, az irány, melyben a megindult vizsgálódás vezet, kétségtelen.

De ha egyfelől a kezdetleges embert mindenütt oly szokások hatalma alatt találjuk, melyeket nem tekinthetünk egyébnek, mint a felsőbb társadalmak erkölcsi és törvényes codexei egyenértékének; ha másfelől azt találjuk, hogy e szokások épp oly erejűek, akár a törvény: azt kérdezhetik — mi adja meg a vad társadalom iratlan törvényeinek erejüket? A válasz gyors és egyetemes érvényű. Mindenütt ugyanegy módon érvényesülnek. Azok betartását kivétel nélkül a következményektől való félelem biztosítja, miket egy oly ágens idéz fel, a mely mindig természetfölötti. Ez az ágens sok mindenféle alakot ölthet és ölt is; egy jellemző vonása azonban sohasem hiányzik: mindig természetfölötti. S ebben leljük magyarázatát a vélemények összeütközésének is a kezdetleges ember vallásait illetőleg. Némely író azt állítja, hogy nincs vallása, mivel nem hisz az istenségben. Mások, mivel isteneik mind gonoszak. De, ha eddigi okoskodásunk helyes, a kezdetleges ember vallásának lényeges eleme nem az, hogy szükségképp az istenben higgyen; sem az, hogy jó-istenekben higgyen. Az egyetlen lényeges és változatlan vonás: a társadalmi jelentőségű tetteknek és gyakorlatoknak valamilyen természetfölötti szentesítése. Ezt a szentesítést pedig mindenütt megtaláljuk. A természetfölötti, valamilyen alakjában, sohasem hiányzik belőlük. A lényeges tényt, mely tulajdonképp az

e tárgy felett folyt hosszas és bonyolult vitatkozásnak alapját képezi, Huxley több erővel, mint tisztelettel, egyetlen mondatban fejezte ki. „Vannak vadak, Isten nélkül, a szó igazi értelmében; de szellemek nélkül nincsenek,“¹ mondotta; s ez az általánosítás, bármint értette legyen, erőteljesen fejezi ki ebben a vitában a tudományra tartozó egyetlen alapvető igazságot. Azok a természetfölötti erők — istenségek, szellemek, kísértetek, mikkel a kezdetleges ember fűt, fát, vizet, levegőt, sziklát, lakóhelyét és szerszámjait benépesíti — szolgáltatják mindenütt az egyéni magaviseletnek társadalmi jelentőségű végső szentesítését. Bármily tulajdonságokat tételeznek vagy nem tételeznek fel ezen erőkről, egy ismertető jelük változatlan: mindig természetfölöttiek.

A mint a vadembert elhagyjuk s egy fokkal feljebb hágunk, a művelődés felé már némileg haladó társadalmakhoz, az uralkodó vallásokban ugyanezt a megkülönböztető vonást mindenütt megtaláljuk; mindig a társadalmi viselettel függnek össze és azok is változatlanul a természetfölöttiben való hitre építvék. A régi egyiptomiak vallásában ezt az elemet lépten-nyomon megtaláljuk. Tiele szerint annak két jellemző saját-sága: az állatok s a holtak imádása. Első helyen a holtak imádása állt. „Az imádott állatokat — melyek eredetileg pusztá fetisek voltak s az imádók nagy részére nézve továbbra is azok maradtak — a hit-tételek magyarázata s a művelt osztály bizonyos külön istenekkel kapcsolta össze s így azokat emez istenek földi megtestesüléseül kezdték tekinteni“. A természet-fölöttiben való hit a kínaiak ősi vallásának is jellemző

¹ *Laikus prédikációk és beszédek*, 163. lap.

vonása volt. Ez az elem abban ma is változatlanul él, mindama változások mellett, mikén az napjainkig átment. És él az a vallásos hit egyéb alakjaiban is, mik a mennyei birodalom millióit napjainkban befolyásolják. A régi asszírok vallása ugyane lényeges vonást mutatja. Polytheismus volt az nagyszámú istenekkel, a kiket imádtak. E vallásban már némileg a jövőendő élet eszméjét is megtaláljuk, valamint a jutalom és büntetés eszméjét is, mely utóbbi a földi életben elkövetett gonoszságok szerint váltakozik.

A régi görögök és rómaiak vallása a hitnek oly népek körében uralkodó alakját mutatja, melyek idővel még bennünket megelőzőleg a művelődés legmagasabb fokát érték el. Ebben a vallásban kiválóan érdekes vonásokra bukkanunk. Mindkét nép történelemelőtti őseinek vallása valószínűleg az ősök imádásának egy neme volt. E népek politikai és vallásos rendszerében egyaránt az eredeti egység az elszigetelt család volt, mely felett annak feje, természetesen, korlátlan hatalommal, uralkodott. Az ily mindenható családfő szellemét holta után rettegve tisztelték s a későbbi nemzedékekben a háznép élő ura csak mintegy helytartója volt amannak, kitől tekintélyét örökölte. Így támadt a családi vallás, mely a görög és latin vallások alapja volt; a kik pedig a családi valláson kívül álltak, mindazokat idegeneknek vagy ellenségnek tekintették. A mint a család kedvező körülmények közt, elszaporodott, egész atyafiságot (a latin *gens*-et), az atyafiságok nemzetségeket (*phratriai*-t), azok megint törzseket (*phylai*-t) s ezek tömörülése végre a várost (vagy *polis*-t) alkotta: a vallás jellemző vonása akkor is a családi rokonság maradt. Mind e csoportok, a várost sem véve ki, — mint Cox G. W. kimutatja — val-

lások társulatok voltak s az alárendelt atyafiság „annyira vallásos volt, hogy mi azt elképzelni is alig tudjuk“. Abban a fejlődésben, melyen ez a rendszer a korai rómaiaknál átment — e zord, kegyetlen, irgalmatlan rendszer, mely szükségképp arra vezetett, hogy minden rajta kívül állóval idegen vagy ellenség gyanánt bánjanak, kit vagy rabszolgává vagy adófizetővé tettek — előttünk áll ama vallás, melyre a világbíró népnek szüksége volt s melyben a társadalom katonai típusa végső delelőjét érte el.

Ha azonban azt kérdezzük: mily szentesítésen alapultak e társadalmi csoportoknak, melyek annyira vallásosak voltak, hogy mi azt alig tudjuk elképzelni, vallásos szükségletei: a felelet megszorítás nélkül mindig ugyanaz. Mindig változatlanul természetfölöttin, e szót észfeletti értelemben használva. Jóllehet, a természetfölötti fogalma magasabbrendűvé vált, mint a milyen az ősemberek között volt s a fejlődés ebben az irányban tényleg haladásnak vehető; ám a hit annak szentesítésében teljes erejével él tovább. A régi Görögország és Róma vallása, legnagyobb befolyásuk idején, erejét mindenütt a természetfölöttiben való hitből merítette; és jól megjegyzendő, hogy *hanyatlásuk e hit hanyatlásával kezdődik és azzal mindig lépést tartott*. A római vallás, mely a római művelődés fejlődését oly mélyen befolyásolta, e befolyását annak egész történetén végig az emberek lelkében élő ama hitből merítette, hogy szabványai és parancsolatai természetfölötti eredetűek. Jellemző vonásait összefoglalva, Lecky ezt mondja: „A római vallás némely erényt mintegy hivatalosan szentesített és megünnepelte az oly esetek emlékét, melyekben azok kiválóan nyilvánultak; helyi természete a hazafi-

érzést erősítette; a halottak imádása pedig a lélek halhatatlanságába vetett bizonytalan hitet táplálta; fenntartotta a családban az atyai fennhatóságot; a házasságkötést sokféle tiszteletet gerjesztő szertartással vette körül; és egyszerű tiszteletteljes jellemeket hozott létre, melyek mély alázattal vetették magukat alá egy mindeneken uralkodó Gondviselésnek és lelki ismeretesen betartották a szent szertartásokat“. ¹ A természetfölöttiben való hit tényleg mindenütt megvolt és Róma vallásának az adta meg az erő lényeges elemét.

Ha tovább a mohamedanizmushoz és a buddhizmushoz fordulunk, mely két hit ma is a mi művelődésünk körén kívül élő emberek roppant tömegét befolyásolja, e lényeges vonásokat ott is megtaláljuk. A magaviseletnek ugyanaz a szentesítése ott is. Müller Miksa szerint a buddhista erkölcs tan velleje a *karmá*-ban való hitből áll, vagyis abból, hogy az ezen életben vagy a megelőzőben végzett cselekedetek következményeit tovább is érezzük. „Annak születünk, a mi nek megérdemeljük, hogy szülessünk; ebben az életben korábbi tetteinkért bűnhődünk vagy nyerjük el jutalmunkat. Ez a szenvedőt béketűrőbbé teszi, mivel érzi, hogy régi adósságot rovgat le; a boldog ember pedig tudja, hogy jó tetteinek tőkéjéből él s hogy igyekeznie kell további ily tőkét tennie félre egy későbbi életre“. ² Egy pillantás elég annak megállapítására, hogy ebben a hitben szintén a magaviseletnek észfölötti szentesítése rejlik. Az ily elméletet bebizonyítani nem lehet; ellenkezőleg, oly okot tété-

¹ *Az európai erkölcs története*, I. k. 176., 177. lap.

² *Természetes vallás*, 112. l.

lez az fel, mely teljesen az ész s a tapasztalat próbakörén kívül áll.

Ha a társadalomban élő ember vallásainak egész mezejét, úgy a mai művelődésünket megelőzőtökét, mint az azzal egykorúakét áttekintjük: azt találjuk, hogy e jellemző vonás minden vallásos hitben megvan. Ez alól nincs kivétel. E vallások mindenütt a magaviselettel függnek össze s így társadalmi jelentőségük van; és a végső szentesítés, melyet az általuk előírt magaviseletet illetőleg szolgáltatnak, mindenütt természetfölötti.

Végre napjaink haladott társadalmaihoz érve, a dolgok igen érdekes állapotára bukkanunk. Azok a tények, mik az előbbi fejezetben oly zavarók voltak, itt meglepő szabályossággal jutnak kellő helyükre. A figyelő kezdetben azt veszi észre, hogy, miként máskor is a világtörténelemben, most is léteznek a hitnek oly alakjai, melyeknek célja a magaviselet szabályozása s mikben a természetfölötti szentesítésnek nem jut hely. De, daczára minden tiszteletetnek azok iránt, kik e nézetet vallják, kényszerítve érzi magát az ily hiteket legott mellőzni. Észreveszi, hogy ezek közül egy sem bizonyult vallásnak; egyik sem tart hat igényt arra, hogy nagy embertömegeket vallás módjára befolyásolta és mozgatta volna. E szabály alól nem talál kivételt. Ha ezek bármelyikét vallás gyanánt óhajtaná elfogadni, észreveszi, hogy pusztán ama csekély számú egyén *ipse dixit*-jére volna kénytelen azt tenni, kiknek azokat vallás gyanánt elfogadniok tetszett.

Ha azonban a hit amaz alakjaihoz fordulunk, melyek az embert kétségkívül vallás módjára befolyásolják, azt látjuk, hogy valamennyiben megvan

egy kifejezett, egyetemes, jellemző vonás. Az általuk előírt magaviselet szentesítése mindig, félreérthetetlenül, észfölköti. Áttekinthetjük egész mai világunkat, de e szabály alól kivételt nem fogunk találni. Sőt, ha elfogulatlanok maradunk, el kell majd ismernünk, hogy a természetfölköti elemnek a vallásokból való kiküszöbölésére nem is mutatkozik semmi hajlandóság. A keresztény vallás történetében tényleg nincs világosabb, sem megkapóbb tanulság, mint e törvény igazolása. Helyesen mutatták ki, hogy bármi véleményen legyünk a zsinatok döntvényei fölöl a korai századok egyházi eretnekségeit illetőleg, legalább annyi világos, hogy természetük nem volt magyarázó. Tényleg annak épp ellenkezője volt. A magyarázat tagadása. A különféle eretnekségek, melyek ellen harcoltak, nagyjában szólva, mindannyian azzal próbálkoztak, hogy a Szentháromság titkát lehetőleg összhangzásba hozzák a korukbeli okoskodásokkal — az agnosticizmussal, a neo-plátonizmussal, a racionalizmussal — s hogy azt ettől vagy attól a nehézségtől megszabadítsák; szóval, igyekeztek azt valamennyire „megmagyarázni”.¹ Ám a keresztény egyház mindenféle észszerű magyarázatot következetesen elvetett. Ha jobban nézzük a dolgot, azt látjuk, hogy a vallásos vitatkozások egész napjainkig a törvény alapján folytak. Az egyén hite meggyöngölhet, mást a hittől visszatarthat, szervezhet pártot; de magukban a vallásokban nem találjuk bizonyítékát semmiféle oly mozgalomnak, vagy a fejlődés oly törvényének, mely az észfölköti kiküszöbölésére irányulna. Ellenkezőleg: bármennyire különbözzenek is e létező vallásos hitek

¹ Balfour A. J.: *A hit alapjai*, 279. 1.

egymástól, vagy a mult vallásától, az a közös vonásuk megvan, hogy mindannyian megalkuvást nem tűrve állítják, hogy az általuk hirdetett lényeges tan-
tételek az elmét túlhaladják, hogy a magaviselet szabályai, melyet meghagynak, észfeletti szentesítéssel látvák el s hogy a jó s a rossz — jó és rossz isteni, vagy természetfölötti rendeletre, bármely egyéb októl függetlenül vagy azon túl.

Ez mindenféle vallásra áll, a melyet a körülünk levő világban az embereket befolyásolva látunk. A természetfölötti elem a vallásokban, panaszkodik Spencer Herbert, „nagy erővel él tovább, le napjainkig. A vallásos hitek akár elismertek, akár szakadarságok, mindannyian azt a hitet testesítik meg, hogy a jó s a rossz egyszerűen az isteni rendelet következtében jó és rossz“.¹ Ez így van; de nyilván nem az emberben rejlő valamely jelentéktelen ösztönnél, hanem társadalmi evoluczióink egy alapvető törvényének erejénél fogva. Nem mintha az ember, megromolva, visszautasítná a világosságot, melyet az az ethikai iskola tart eléje, mely legfelsőbb kifejezését a Spencer Herbert elméleteiben találta. Egyszerűen azért van, mivel a társadalom mélyen gyökerező ösztöneinek igazibb tudományos alapjuk van, mint divatos tudományunknak.

Végre, ha eddigi vizsgálódásunk bennünket helyes következtetésekre vezetett, megtaláltuk a fonalat egy csomó oly tényhez, mely már sok megfigyelő érdeklődését felkeltötte, mely azonban eddigelé tudományos magyarázat nélkül maradt. Látjuk immár, mért van az, a mit Lecky állit, hogy „minden vallás, a mely

¹ *Data of Ethics*, 50. l.

az emberi nemet kormányozta, úgy lett, . . . hogy, miként a közönséges vallásos nyelv kifejezi, a szívhez szolt“,¹ nem pedig az értelemhez. Vagy, miként a kereszténység egyik védője nemrég kifejezte: — Egy vallás sem ér el sikert érveléssel, vagy józan okoskodással, „hanem az ember amaz alapvető lelki ösztöneire való hivatkozással, melyeket leginkább kielégít“. ² Azt is látjuk, miért van, hogy daczára a nyilvánvaló törekvésnek, hogy a vallásos hitet a mai művelt osztályokból kiöljék, azok, kik a dologban a megalkuvást úgy próbálják létrehozni, hogy lerázzák azt a vonást, mely minden vallás lényeges eleme, nem igen vergődnek zöld ágra; s miért van az, — miként egyik egyház egy kiváló tagja nemrég megjegyezte, — hogy a dogma-ellenes felekezetek legsoványabban aratnak, míg a tömeg egyre a dogmatikus egyházakba tódul. Lassankint megértjük, miért reménytelen és helytelenül irányított, a dolog természeténél fogva, azok erőlködése, kik azzal próbálkoznak, a mit Camus és Grégoire próbált megtételni a francia forradalom szerzőivel: hogy a kereszténységet a Krisztusban való hit nélkül szervezzék újra. A hit oly alakja, melyből az észfeletti elemet kiküszöbölték, nyilván nem képes többé a vallás tisztét végezni. Huxley nemrégiben az „emberiségnek a Comte-isták által védelmezett vallásáról“ ³ egy szigorú birálatában azt állította, oly hangon, mely az egyénben mindig magától jő, ha az emberi élet drámáját saját szempontjából nézi, hogy épp oly könnyen

¹ Az európai erkölcs története, I. k., 58. l.

² Lilly W. S. *Nineteenth Century*, 1889. szept.

³ *Nineteenth Century*, 1889. febr.

imádna „egy majmoktól hemzsegő vadont“, mint a pozitivisták rationalizált képzetét az emberiségről. De az összehasonlítás, melylyel végkövetkeztetésre jut, s melyben a pozitivismussal szemben a mormonizmus jelentékeny haladására utal, a megelőző következtetések világánál magyarázatát leli. A mormonizmus a hitnek szörnyeteg alakja lehet, és harczában kétségkívül le fog győzetni a körülte uralkodó keresztény vallásoktól; de a vallás jellemző vonásait nem tagadhatjuk el tőle. Holott másfelől az „emberiségnek“ Comte által védett „vallása“, noha igazán példás elveket halmoz fel, mégis nélkülözi a jellemző vonásokat. Nyilván egyáltalában nem vallásos. Miként a hit egyéb oly alakjai, melyek a magaviseletnek észfeletti szentesítést nem szolgáltatnak, bár magukat vallásoknak hívják, a társadalom evolucziójában a vallás tisztét betölteni, a feltételek természeténél fogva, képtelenek.¹

¹ Igen érdekes megfigyelni, mily tisztán fogta fel Lewes G. H., ki maga is Comte egyik kiváló követője, a vallás és bölcelet közötti benső ellentétet (minthogy ez utóbbinak célja mindig az volt, hogy a magaviseletnek észszerű szentesítését állapítsa meg); a nélkül azonban, hogy ezen ellentétnek az emberi faj társadalmi evolucziója szempontjából való jelentőségét megértette volna. A multban a „vallásos bölcelet“ megalapítására történt kísérletekről szólva, annak lehetetlenségére vonatkozólag azt jegyzi meg okul, hogy a vallási tanokat mindig *kinnyilatkoztatottaknak* tartották, azok tehát észfelettiék s általa fel nem foghatók. „Elannyira,“ mondja, „hogy metafizikai kérdéseket — miknek az ész által megkísérelt megoldásából áll a bölcelet — a hit oldja meg, mégis megtartják a bölcelet elnevezést! Holott a bölcelet alapvető munkálkodása az okoskodás, mint a hogy a vallásé a hit. Következésképp a vallásos bölcelet lehetetlenség; maga a szó is ellentmondást fejez ki. Foglalkozhatik a bölcelet is ugyanazokkal a kérdésekkel, mikkel a vallás; csakhogy egészen más kritérionokat alkal-

Tehát az emberiség vallásos hiteiben nem csupán a faj gyermekkorát jellemző tüneményeket birjuk. Hanem nyilván társadalmi evolucziónk jellemző vonását. Röviden: *e hitek alkotják eszünk természetes és kikerülhetetlen kiegészítőjét*; és távol állnak attól, hogy esetleges felbomlás fenyegetné őket; sőt, ellenkezőleg, nyilván az a rendeltetésük, hogy a társadalom növekedtével együtt nőjenek, annak fejlődésével együtt fejlődjenek, mindig érintetlenül és változatlanul megőrizve azt az egy közös, lényeges vonásukat: hogy a magaviseletre nézve észfeletti szentesítést nyújtanak.

És végre, mivel immár megértjük, hogy minden vallás közös vonása volt észfeletti szentesítéssel látni el az egyéni érdeknek a társadalmi szervezetével szemben való feláldozását: épp úgy látjuk azt is, hogy az áldozat fogalma miért foglalt el oly főhelyet majdnem minden hitben s miért volt a vallás törekvése mindig az, hogy ezt az elvet a legmélyebb be-

maz és egészen más elvekből indul ki. A vallás segítségével hívhatja olykor a bölcséletet s ezt meg is kellene tennie; de, a mikor így tesz, a bölcseletnek csak alárendelt munkakört jelöl ki: dogmái illusztrálását, kibékítését vagy alkalmazását. Nem vallásos bölcsélet az, hanem vallás és bölcsélet, ez utóbbi megfosztva fennen hirdetett prerogatívájától, mely szerint maga dönt s csak annyi van neki megengedve, hogy a vallás és ész döntvényeit kibékítse. (*A Bölcsélet Története*, I. k., 409. l.). E szavakat igazi tudományos belátás sugalmazta. De az emberi evoluczió alapvető kérdésének világosabb felfogása az írórt rávezethette volna annak belátására, hogy az emberiség egyetemes ösztöne — mely felismerte a vallások lényeges vonásául azt, hogy tantételeik észszel fel nem érhetők — társadalmi evolucziónk kérdésének igazi természetében gyökerezik; s hogy Comte abban tévedett, mintha egy sor elv, melyből ezt az elemet kiküszöbölték, vallás helyett működhetnék.

nyomást előidéző és leginkább bámulatba ejtő szentesítéssel lássa el.¹

És most az a feladatunk, hogy a társadalmi fejlődésünk alapját képező e kérdés igazi természetének felismeréséből eredő eredményeket vegyük szemügyre. Ha a vallásos hit valamely alakjára alapított társadalmi szervezetben megtaláljuk azt az igazi szerves képződményt, mely a tudományra tartozik, akkor világos, hogy képeseknek kell lennünk a fejlődés némely oly elvét is fölfedeznünk, melynek befolyása alatt a társadalom növekedése végbemegy.

¹ Az egyén s a fejlődésben levő társadalmi szervezet érdekei közt fennálló ellentétet fejezi ki Kant gondolata a belső és külső élet közötti ellentétről; továbbá Green eszméje a természeti ember s a szellemi ember közötti ellentétről; végül Caird az én s a nem-én közötti különbségről. Mi nem zárkózunk el az elől, hogy a vallás Fichtei értelmezését — mely szerint az az egyetemes ész megvalósulása — elfogadjuk, *ha elképzelhetjük, mintha az egyetemes ész magával hozná azt a felfogást, hogy legfőbb jó ama fejlődési folyamat elősegítése, melyen a faj átmegy.* De ha egyszer az emberi evolúció jellemző kérdését világosan felfogtuk, látjuk, az egyéni ésszerűség mily feltétlenül elzárkózott ezen álláspont elfoglalásától: az csakis a Kant által contemplált módon érhető el: — „az ész hite által, mely annak megvalósítására megköveteli Isten létezését,“ (t. i. az észfölöttiét). Az észfölötti szentesítést visszautasító egyének lehetők vélnetik, hogy szándékosan vegyenek részt a haladó kozmikus folyamatban; de az ebből gyakorta vont következtetések hiányos felfogására valának ama ténynek, hogy az azt lehetővé tevő érzelmek — miként maga művelődésünk — közvetlen termékei az észfölötti szentesítésre alapított erkölcsi rendszereknek. E rendszerek folyásának közepette élünk és mozgunk s csak nagy szellemi erőfeszítéssel — melyre csakis a legerősebb elmék képesek — bírjuk elképzelni, hogyan cselekednénk mi és mások, ha azok nem léteznének.

Ha a törvénynek engedelmeskedőleg, kibontakozó élet-tünemények nagy sora abban az erkölcsi rendszerben gyökerezik, melyre valamely társadalmi típus épül, akkor képeseknek kell lennünk arra, hogy a múlt tüneményeit felkutassuk s hogy a mostani kor irányát megfigyeljük; még pedig több haszonnal, mint eddig akár a történelem, akár a társadalmi állapotok tanulmányozása lehetővé tette. Lássuk ezért, a siker mily kilátásával fordulhat a biológus, ki tudománya elveit az emberi társadalomra idáig alkalmazta, amaz élet-folyamat tanulmányozásához, melynek közepette élünk és a melyet nyugati művelődés néven ismerünk.

HATODIK FEJEZET.

A nyugati művelődés.

Hogy csak általános fogalmat is szerezhessünk arról a roppant élő szervezetről, a melyben élünk, s melyet, jobb név híján, nyugati művelődésnek nevezünk, feltétlenül szükséges a nézőpontot bizonyos távolságra kitolnunk. A mint ez megtörtént, a látványban beállt változás igen megkapó. Hajlandók vagyunk azt képzelni, hogy annak a társadalomnak, a melyben élünk, nem egy feltűnő vonása a világ rendes állapotához tartozik; hogy azok mindig léteztek s a dolgok rendjéhez tartozik, hogy mindig is létezzenek. Az átlagos embernek sokkal nehezebb, mintsem gondolnók, fogalmat szereznie arról, hogy jelenlegi társadalmunk fővonásai a világ történetében egészen sajátosak; hogy oly intézmények, melyek mindennapi életünk és nemzeti létünk szükséges részeinek látszanak, teljesen újak és kivételesek; s hogy az állandóság külső látszata alatt azok most is gyors változáson és fejlődésen mennek át.

Elég magunk körül tekintenünk, hogy legott felismerjük, miszerint társadalmi életünk legtöbb jellemző vonása áránylag mily új keletű. Kereskedelmünk, üzleti életünk, gyáraink, bankrendszerünk, államadósságunk, roppant hitelrendszereink alig két évszázad alatt nőt-

ték ki magukat. Az utazási és közlekedési eszközök forradalma, valamint általános népnevelési rendszerünk csak a XIX. század fejleményei. A mai kapitalizmus és industrializmus és a világpiac, melyet azok ellátni törekszenek, csak nemrégii képződmények. Az alkalmazott tudomány által a modern világban előidézett roppant forradalom alig régibb keletű egy századnál, még egyre teljes haladásban van és még most is távol van attól a ponttól, a hol valamilyen határa szabható. Csakhogy mind e dolgokat elképzelni az elmének megerőltetésébe kerül. Maine Henrik szerint „Nyugateurópa polgárának, daczára a szembeötlő bizonyítékoknak, igen nehéz magában jól átértenie annak igazságát, hogy az őt környező művelődés a világ történetében ritka kivétel.“¹ Még nehezebb feladat a megfigyelőre nézve azt megérteni, hogy tartamát illetőleg ez az egész fejlődés a történelmi korszaknak igen kis részét foglalja el és szinte végtelen parányi részét annak az időnek, a mióta az emberi nem létezik.

Ha sikerül oda emelkedünk, hogy a mai világot ebből a szempontból nézzük, mihamar észre fogjuk venni, hogy sem művelődésünk irányának, sem az abban működő erők természetének helyes becslésére nem elegendő pusztán azokat az új erőket venni számba, melyek közöttünk az utolsó egy-két század alatt szabadultak fel. Korunk társadalmi irodalmának mindamellett egyik legjellemzőbb vonása az a törekvés, hogy társadalmi kérdéseinket úgy tekintsék, mintha egy rövid korszak elszigetelt fejleményei volnának. Az e kérdések felől gondolkozók helyesen átértik ugyan, hogy mi most a hirtelen változás

¹ *A jog őskora*, 22. lap.

és haladás korát éljük, de a változás nagysága oly mély benyomást tesz reájuk, hogy a mellett nem veszik észre a jelen és a múlt között való összefüggést, és nem alkotnak maguknak helyes fogalmat a mienket megelőzött századoknak a magunk korára való mély és erős befolyásáról. A művelődésünk kezdetétől fogva szakadatlan fejlődő életfolyamat lényeges egységét és folyamatosságát csaknem teljesen elvesztük szem elől. A mai társadalmi kérdéseket tárgyaló írók nagy része hasonlít a geologusok régi iskolájára: azt látszanak hinni, hogy a haladás vízözönök sorozatából áll. Némelyikük el akarná velünk hitetni, hogy a társadalom a francia forradalomkor újjáteremtődött; s hogy a mai francia nemzetben rendkívüli példáját látnók annak, hogy egy nép a gondolat világában csaknem oly teljesen szakított múltjával, mint a politikában. Mások ugyane romboló, átalakító és újjáteremtő befolyásokat látják az általános szavazati jogban, az általános népnevelésben, a demokrácia uralmában, s a modern socializmusban; a helyett hogy csupán egymással összefüggő vonásait látnák benne egy roppant, rendszeres fejlődési folyamatnak, mely törvények szerint megy végbe.

Ha hát művelődésünk a világ történetében ritka kivétel s ha egyszersmind elejétől fogva szakadatlan változásban és fejlődésben van, az első kérdés, mely előttünk fölvetődik, ez: mily jellemző vonásokra nézve különbözik az más népek művelődésétől s a múlt művelődéseitől?

Mihelyt ezt az összehasonlítást megkezdjük, a legtöbb feltűnő és szembeszökő vonás legott láthatóvá válik abban a roppant haladásban, melyet a művészetek, a kereskedelem, a gyári termelés, az ipar,

a tudomány gyakorlati alkalmazása s a közlekedés eszközei terén tettünk. Mindamellett jelenleg minde vonásokat mellőzhetjük. Egy kis gondolkozás elegendő annak megértésére, hogy a körülünk levő művelődés létezését nem ezeknek köszöni; hanem, hogy ellenkezőleg, e vonásoknak, mint sok egyébnek, oka és eredete bizonyos elvekben rejlik, melyek művelődésünk természetéhez tartoznak, magukban önállóan léteznek, és melyek azt más népek s más korok művelődésétől megkülönböztetik.

Ha magunk körül tekintünk, észrevehetjük, hogy noha az a művelődési rendszer, melyhez tartozunk, világosan meghatározott helyet foglal el a föld népei közt, faji vagy nemzeti határai tényleg még sincsenek. Az sem nem teuton, sem nem kelta, sem nem latin művelődés. Sem német, sem franczia vagy olasz, sem angolszász. A mennyiben jogunk volna azt helyhez kötni, európai művelődésnek mondhatnók; noha ez a meghatározás sem volna sem teljes, sem szabatos. Ezt a mi társadalmi rendszerünket legmegfelelőbben fejezi ki az általánosan használatos kifejezés: „Nyugati művelődés“.

Ezt a művelődést immár egyetlen, összefüggő szervezet gyanánt tekintve, kevés kétség lehet amaz időpont felől, melyben élete kezdődött. E pontot időszámításunk korai századaiban kell keresnünk. — A világtörténelem ama rendkívüli időszaka a tudományosan képzett elmét mélyen érdekelheti. Abban az időben a római művelődés — nem csupán a leghatalmasabb és leggyőzelmesebb, melyet eladdig az emberiség kifejlesztett, hanem a melyben minden megelőző művelődések legfelsőbb kifejezésüket és típusukat találták meg — már haldoklani kezdett, noha az

erőnek és fenségnek még minden külső látszatát bírta. Delelőjét a szellemi munkásság egy rendkívüli időszakában érte el. A keresztény időszámítást megelőzőt században, valamint az utána közvetlen következőben, feltűnő nagy számban csoportosult oly emberek neve, kik a szellemi tevékenységnek a világ előtt akkor már megnyílt csaknem minden szférájában a legmagasabb rendű munkát végezték. Cicero, Varrus, Vergilius, Catullus, Horatius, Lucretius, Ovidius, Tibullus, Sallustius, Caesar, Livius, Juvenalis, a két Plinius, Seneca, Quintilianus és Tacitus — hogy csak az irodalom terén maradjunk — mindannyian e rövid időszakban éltek. Mindannyian oly műveket hagytak hátra, melyek által most is emlékezetünkben élnek s azok némelyike valószínűleg elérte a szellemi kiválóság legmagasabb fokát, melyre az emberi elme valaha eljutott. De a római génusz túl volt virágkorán. A római művelődés túl volt tavaszán. A szervezet megszűnt növekedni, s az az erőteljes élet, mely a roppant testben annyi különféle csatornában keringett, fogyatkozásnak indult.

Itt meg kell jegyeznünk azt is, hogy az az erkölcsi rendszer, melyre a római uralom épült volt, már valamivel előbb kezdett hanyatlani. Az emberek lelkén már nem uralkodott. „A régi vallások” — mondja Froude — „meghaltak; Herkules oszlopaitól az Eufratesig s a Nilusig; és meghaltak az elvek is, melyekre az emberi társadalom épült volt.”¹ Több egymást követő császár erőlködése, kiknek sora Augustussal kezdődött, hogy a régi alapokat felújítsák, hogy a roskadó vallásokat feltámogassák, s hogy egy kimu-

¹ Caesar, Froude J. A.

lott erkölcsi rendszer szellemét fölelevenítsék, teljesen meghiúsult. Ettőlfogva, mindama szellemi rendszerek közepette, melyeket a kor az egyéni magaviselet szabályozására termett, csupán a hanyatlásnak és feloszlásnak ama jólismert és jólkivehető tüneteit láthatjuk, melyeket az élet bizonyos korszakban mindeütt felmutat.

De a megfigyelő előtt a haldoklás ezen egész történetén végig nevezetes látvány körvonalai mutatkoznak. Egy gigászi születés tüneménye. A tudós elméje nem tévesztheti el az élet kezdetét kísérő jeleket, legyen az bár a legszerényebb növény vagy egy új naprendszer megfogamzása. Az élet ama heves felpezsdülésében, mely a világ történelmének e kevéssé megértett szakát jellemezte és mely időszámításunk első századával indul meg, nyilván az élettünemények hatalmas sora kezdődik, melyek a tudományt mélyen érdeklik.

Az az új erő, mely a keresztény vallással e világra született, nyilván kezdettől fogva mérhetetlen társadalmi fontosságú volt. Már első rohama óriási volt. Az az alaktalan életerő oly nagy volt, hogy több századnak kell elmulnia, mielőtt csak körvonalaíróról is némileg tiszta fogalmat lehetne alkotni annak az élő szervezetnek, melyet a körülte lévő elhalt elemekből fölépíteni hivatva volt. Az alkotó életelv elejétől fogva félreérthetetlenül nyilvánult; az emberek mintha átalakultak volna; az egyéni lelkület rendes indítékai mintha kivesztek volna. Az új vallás „a világon előbb példátlan mértékben felidézte az odaadást a közös jólét iránt, mely analóg volt a hazafi odaadásához hazájával szemben.“¹ Belőle „egy zord tá-

¹ Lecky: *Az európai erkölcs története*, I. k., 409. stb. lap.

madó s egyúttal fegyelmezett lelkesedés eredt, mely miben sem hasonlított mindazokhoz, minőket azelőtt e földön láttak.“¹

A kor romlottsága közepette ez az új élet külön-állóan virult; a széthullott elemeket összeszedte és belőlük új rendet épített, erejét a körülte nőttön-növő hanyatlásból merítvén. Midőn az állam végre a bekövetkezett üldözésekben hatalmát ellene fordította, ezzel csak azt a teljesen ellenőrizhetetlen erőt tette láthatóvá, mely az emberek lelkét mozgatta. Az építőanyagok alárendelése a közöttük ható alkotó életelvnek teljes volt. „Valószínűleg sohasem létezett e földön közösség, melynek tagjait mélyebb vagy tisztább ragaszkodás fűzte volna egymáshoz, mint a keresztényeket az üldözések idején“, írja Lecky.² Mintha az „én“ megsemmisült volna. Mintha az új vonzástól, mely az emberi lélek legerősebb ösztöneit legyőzte, az osztálykorlátok, sőt a fajok s nemzetek határai is leomlottak volna.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy ez az új erő egyáltalán nem volt sem az ész, sem az értelem terméke. Erről az oldalról nem nyert ösztönzést. Miként minden e fajta mozgalomnál, a kor szellemi erői nagyjából egyenesen szembe álltak vele. A fejlődő csira, melyben minden életjelenség egyre nagyobb fokban nyilvánult, mélyen el volt temetve a társadalom alsó rétegeiben, a legtudatlanabb és legkevésbé befolyásos osztályokban. A bölcselkedő kutatás, mely a régi hitet aláaknáztá, az újban nem látott semmit. Az emberek a társadalmi szervezetben érvényesülő

¹ U. o.

² *Az európai erkölcs története*, I. k. 409. lap.

életteni törvények felől annyira tudatlanok voltak, hogy a művelt osztályok a szemük előtt kibontakozó mozgalomnak sem természetéről, sem hivatásáról sem tudtak semmit. Vagy cselekvőleg gyűlölték, vagy tétlenül megvetették. Lecky szerint, nincs az emberi lélek történetében sajátságosabb tény, mint a kereszténység hivatása felől való teljes öntudatlanság, melyet a Konstantin előtti írónál találni. „Hogy az emberiség történetében a legnagyobb vallásos változás a bölcselkedők és történetírók egész fényes seregének szemeláttára történhetett meg, kik a körülük végbemenő bomlási folyamatnak teljes tudatában voltak; s hogy mindez írók mégis teljesen elmulasztották megjósolni az általuk megfigyelt mozgalom kimenetelét; s hogy három századon végig egyszerűn megvetéssel bántak egy oly erővel, melyről ma minden embernek el kell ismernie, hogy jó vagy rossz irányban, de a leghatalmasabb emeltyű volt, melyet emberi ügyekre valaha alkalmaztak: a vallásnak minden átmeneti korában gondolkozásra méltó tény.“¹

Ha majd az előítélet és vitatkozás által támasztott köd a világtörténelem e nevezetes korszakáról eloszlik, a tudománynak be kell látnia, hogy e korai századok eseményeiben nem pusztán üres vitatkozást és a vakhit dühöngését kell látnunk, hanem egy kezdődő, első rangú társadalmi mozgalom ellenállhatatlan erejét és erélyét. A szemük előtt folyó életfolyamatnak sem kifejlődését, sem a benne rejlő óriási következményeket nem sejtették. Eleinte alig lehet egyebet megkülönböztetni, mint egy természetfölötti társadalmi szervezet fogamzását, mely roppant kezdő

¹ U. o. I. k. 359. l.

erélylyel indult meg; továbbá az anyag feltétlen alárendelését a közötté munkában levő alkotó erőknél. Az aszketizmus rendkívüli járványa, mely eleinte a világon átvonult, [többet érdemel annál a pusztá bántó kíváncsiságnál, mellyel annyi bölcselő és vitázó író szemlélte. A legmegkapóbb módon jelzi nem csupán a természetfölöttiről alkotott fogalom erejét, hanem a teljes önmehtagadás e világra született szellemének terjedését is, mely arra volt hivatva, hogy jellemző társadalmi kifejezését csak egy későbbi fokon érje el.

Az ellentét a kor eszményei s a multéi közt oly meglepő, hogy sok filozófiai belátású író a mozgalom társadalmi jelentőségét továbbra is mindenestül félreérti; és csupán a figyelmet legkönnyebben magára vonó oldalát látva, még ma is alig képes róla elnézéssel beszélni.

Mint Lecky mondja: „Egy iszonytató, piszkos, kiaszott őrzőgő, kiben se tudomány, se hazaszeretet, se természetes ragaszkodás; ki életét haszontalan és szörnyű önkinzás gyakorlataiban tölti, összerogyva lázas agya kísérteties káprázatai előtt, lett eszménye oly nemzeteknek, melyek Plato és Cicero iratait és Sokrates és Cató életét ismerték.”¹ — Holott nem képzelhető nagyobb tévedés (noha e tévedés igen gyakori), mint ha e fejlődést s azt a nagyobb mozgalmat, melynek emez csupán egy mozzanata volt, az egykorú eredmények után ítélik meg. Azt ily szűk szempontból nézni nem szabad. Valódi jelentősége abban rejlik, hogy a munkában levő, bár még éretlen társadalmi erők példátlan életerejére már e korai fokán

¹ Az Európai Erkölcs Története, II. k., 114. l.

döntő bizonyítékot szolgáltat. Az imént idézett író emez erők természetét máshol igazabban méltányolta, azt mondván róluk, hogy ezek később hivatva voltak „befolyásuk bélyegét rányomni a törvényhozás minden lapjára és az egész művelődés áramát ezer évig kormányozni.“

A mint a fejlődés tovább folyik, láthatjuk az egyház növekvő szervezkedését, az ész teljes és készséges alárendelését, az önálló ítélet minden alakjának lassanként való kiveszését, fokozatos gyöngülését; s evolúciónk két összeütköző tényezője egyikének teljes uralomra jutásával, az értelmi tevékenységnek majdnem teljes megszűntét, szemben ama félelmes természetfölötti eszménnyel, mely akkor a nyugati világban az emberi lelkeket hatalmába kerítette.

Végre a XII. századba jutunk. Eleddig minden mozdulat egy irányban történt. Nyugateurópa egyetlen nagy theokráziává vált. Magától értetődő engedelmesség az egyházi hatóságok iránt, vak hit az észfelettiben, míg a kételkedést s a tévedést bűnnek tartották — a szervezet minden részében uralkodó vonások. Az emberi történelem e századok életének, sem a társadalom akkor elért állapotának nem mutatja párját. Az egyház mindenható; igényt tart a fennhatóságra mindenben, úgy a lelkiekben, mint a világiakban; a császárok és királyok, koronájukat, mint az egyház hűbéresei, Istentől kapják; — az emberi tevékenység egész birodalma, erkölcsi, társadalmi, politikai és szellemi téren, az egyháznak van alávetve. A görög és római szellem vívmányai el vannak temetve szem elől. Az ó-kori művelődések diadalai mintha soha sem léteztek volna. Nem csupán feledésbe merültek:

a hajdani s az annak helyébe lépett élet közt még szerves folytonosság sincs.

Ám ezen átalakulás nem hirtelen és ötletszerűen ment végbe. Közben néhány századdal hosszabb korszak mult el, mint a mely napjainkat a normannok angol hódításaitól elválasztja; időközben a világra szóló mozgalom következtében úgy az ember, mint minden emberi intézmény jelleme mélyreható módosuláson ment át. A XII. és XIII. században, a mint társadalmi evoluczióink másik tényezője, t. i. az ész, is kezdi jogát érvényesíteni, a jövőendő forradalmat hirdető legelső zendülések támadnak. A XV. században végre, a renaissance korában, felérünk a modern világot a régítől elválasztó nagy vízválasztóra. Nem fogta fel a XIX. század második felében kifejtett evolucziós tudomány szellemét, ki — e pontról visszatekintve ama gigászi mozgalom történetére, mely tizennégy évszázadon át a világ egész életét magába foglalta és azután előre, ama századok történetére, melyek a renaissance és saját korunk közé estek — át ne értené teljes hiábavalóságát minden oly kísérletnek, mely a mai művelődésünkben ható erőket a vallásos mozgalom számbavétele nélkül akarná formulázni. Az evoluzionista azt látja, hogy az tényleg minden mást elhomályosít és legyűr. Egyénileg bármint vélekedjünk a hitről, melyből ered, vagy az elvekről, melyeken alapszik s melyeken most is áll: mindannyian egyenlően ama mozgalom termékei vagyunk; az egész modern világ az azzal összefüggő tüneteknek csak egy része. A tudománynak előbb-utóbb be kell látnia, hogy e mozgalomban figyelhetjük meg székhelyét, fogantató központját ama szerves fejlődés

folyamatának, mely még egyre kibontakozófélen van abban, a mit nyugati művelődésnek nevezünk.

Idáig művelődésünk tizennégy százada a más-világra rendeltetetség bámulatos rendszere kifejlődésének és kiépítésének volt szentelve. Az észszel vívott tusa oly sikeres volt, minő előbb soha a világ történelmében. A magaviselettermészetfölötti szentesítése oly erőre és egyetemességre tett szert, minőt a görög és római művelődés nem ismert. Az állam isteni intézmény volt. Az uralkodó helyét isteni jogon birta s minden politikai tisztség és minden alárendelt hatalom ugyane tekintély erejénél fogva belőle eredt. Az emberek lelkében a jövőndő élet fogalma a jelenvalónak minden megfontolását elhomályosította, s az egész politikai és társadalmi rendszer, valamint az ember egyéni élete is színezetét ezen uralkodó eszméktől nyerte.¹

Ezen a fokon keresni e nevezetes századok gyümölcsét, s annak hiányában az egész korról, mint holt-ról és meddőről beszélni s az egész időszakot a történelem megvetésre legméltóbb korának mondani annyi, mint teljesen félreérteni az előttünk folyó mozgalom természetét. Ez a korszak csupán annyiban volt meddő, a mennyiben az erőteljes, de éretlen növés minden kora az. A gyümölcs a jövőndő századok méhében rejlett. A tudomány még alig tanulta meg társadalmi evoluczióink kérdését más szempontból is nézni, mint az egyéni észszerűségéből; holott e századokban

¹ Bluntschli *Az Állam Elméleté*-ben a modern, közép- és ó-kori állam különbségét feltüntető táblázatban jól jelöli meg a középkori theokrácia uralkodó vonásait, melyben azt tartották, hogy az állam hatalma Istentől ered s melyben az a helytartótól szállott a megbízott hatóságokra.

kétségkívül a társadalmi szervezet életének oly szakával állunk szemben, mikor *nem csupán egyes egyének, hanem sok nemzedék összes egyéneinek jóléte fel volt áldozva egy későbbi és érettebb kor nemzedékei nagyobb érdekeinek.*

Ha most ahhoz az időszakhoz fordulunk, mely a renaissance és saját korunk közé esik, megfigyelhetjük a másik tényezőt, az észet, a mint társadalmi fejlődésünkben jogait egyre jobban érvényesíti. Az *értelem* által megindított forradalomnak a XIV. század óta egymást gyorsan követő hullámai mind egy közös vonást mutatnak.

A keresztény vallásnak kezdettől fogva két jellemző vonása volt, melyek hivatottá tették arra, hogy elsőrangú evolucziós erő legyen. Egyik az általa nyújtott észfeletti szentesítés rendkívüli ereje volt, mely a most áttekintett hosszú időszakon át fejlődött ki. Másik a hozzá tartozó erkölcsi rendszer természete, mely, miként látni fogjuk, későbbi szakában, kedvező körülmények közt, a befolyása alá kerülő népeket a társadalmi erőnek addig elért legmagasabb fokára volt hivatva emelni, s őket a létért más népekkel vivandó küzdelemben a legkivételesebb előnyökkel ruházta fel.

A megelőző fejezet alapján, ha ottani következtetéseink helyesek, történelmi törvényül állapíthatjuk meg a következőt:

Minden haladó társadalom folytonosan e nagy kérdéssel áll szemben: miként tartsa fenn ama terhes életfeltételek legfőbb és leghathatósabb észfölötti szentesítését, melyek haladására lényegesek; s ugyanakkor hogyan biztosítsa legszabadabb játékát ama szellemi erőnek, melyek, bár irányzatuknál fogva e szentesítéssel

ellenmondásban vannak, mindamellett hozzájárulnak ahhoz, hogy a tagok összességét a társadalmi érvénysülés legmagasabb fokára emeljék?

A XV. századtól kezdve a mozgalom, melynek haladását Nyugateurópa népeinél észleljük, kétoldalú. Ettőlfogva egyfelől azt látjuk, hogy az emberi akaratot a saját maga által mozgatott erők ragadják; s az mindig arra törekszik, hogy legteljesebb alkalmat szerezze meg amaz előnyök kihasználására, mikkel a társadalmi szervezetünk alapját képező erkölcsi rendszer a társadalmat, természeténél fogva, fölszerelte. Másfelől e törekvéssel összeütközésben látjuk a társadalmi önfentartás mélyen gyökerező ösztönét, mely mindig azért harczol, hogy a társadalmi magaviselet amaz észfeletti szentesítését, melylyel végelemzésben minden társadalmi rendszer egybeforrva van, érintetlenül megóvjja.

E két fejlesztő irányzat összeütközéséből eredő első nagy természetes mozgalmat a történelem reformáció néven ismeri. De hogy oly pontra emelkedhessünk, honnan annak a fejlődésnek, melyen művelődésünk a XVI. századtól kezdve átment, kivételes fontosságát evoluczionista szempontból teljesen méltányolhassuk, kíváncsok, hogy lehetőleg világosan lássuk ama lényeges vonásokat, mik a mi művelődésünket minden mástól megkülönböztetik.

Emlékezzünk a II. fejezetben hangúlyozott ama tényre, hogy a római császárság kora a társadalom történetében az az időszak volt, melyben az emberi evolúció egy hosszú szakasza delelőjét érte el. Az ott kifejtett művelődésben legfelsőbb és leggyőzelmesebb kifejezését láttuk ama társadalmi állapotnak, melyben a létért való küzdelmet főként katonailag

szervezett államok vivják egymással. Az ily korszak természetes delelője az volt, mikor egyik győztes állam világuralomra jutott és azt jó soká meg is tartotta.

Európa történelmének különös vonása, hogy legvilágosabb bizonyítékát szolgáltatja annak, miszerint a nyugati népek közt, egész le napjainkig, a világbirásnak az az eszménye, mely természetes kifejezését az ókori művelődésekben találta, még most is él. A napóleoni háborúk idejében a hódításnak és világbirásnak római eszményét az európai családhoz tartozó nemzetek népei vagy államférfiai alig nézték egyébként, mint tökéletesen jogos nemzeti törekvésnek. De mi sem lehet világosabb az evoluzionista előtt, ha a történelemben végbement folyamat természetét egyszer megértette, mint az, hogy azok az eszmények a mi művelődésünkől teljesen idegenek voltak s azok ma is. Semmikép sem férnek össze az abban érvényesülő fejlődés irányával. Ezért, hogy a mi mai társadalmainkban lefolyó változás természetét jobban megérthessük, vessünk még egy futó pillantást a társadalmi élet ama típusának jellemző vonásaira, mely legfelső kifejezését a római birodalomban találta.

Kezdetől fogva észrevehető, hogy az oly társadalmak, melyek a körülmények nyomása alatt mint hadakozó szervezetek léteztek, mindenütt bizonyos élesen jelölt vonásokat mutattak. Korai fokán a társadalmi viszonylat röviden összegezhető. Az egyén keveset számít; a férfi a törzsfő vagy az állam katonája; a nő a férfi rabszolgája; a gyermek szüleinek tulajdona. A gyermekölés általános szokás;¹ a társa-

¹ A gyermekölés még a görög államokban s Rómában is szokás volt és nem háborította fel a közvéleményt.

dalom kénytelenségből communistikus vagy socialista s a népességet kellő határok közt egyszerű eljárással tartják: leöldösik annak minden nem kívánatos szaporulatát. Az egyénnek magának kevés „természetes” vagy szerzett joga van; vagyonát, sőt életét is egy oly zsarnokság kegyelméből bírja, melyet csupán a vallásos formák és szokások mérsékelnek.

A művelődés magas foka, melyet e társadalmak némelyike esetleg elért, sok felületes összehasonlításra adott okot köztük és mai demokratikus államaink közt. Ám az ily összehasonlítások nagyon is félrevezetnek. A görög városi államok lényegileg katonai egységek voltak, mindegyik ragaszkodván saját függetlenségéhez, és rendszerint ritkán élt békességben szomszédaival. Mindvégig változatlanul megőrizték azokat a főjellemvonásokat, mik a görög államban már akkor is megvoltak, mikor a történelemben legelőször találkoztunk velük. „Homeros — mondja Mahaffy — igen zárkózott *kaszt*-társadalomba vezet bennünket, melyben minden részlet megértésének kulcsa egyetlen vezető elv megértésében rejlik: abban t. i., hogy a kaszt tagjai, sőt azok háznépe is, figyelmet érdemel; de hogy annak korlátain túl a legérdemesebbek sem számítanak, legfeljebb mint a fosztogatás tárgyai.”¹ Később a város-államok független szervezetei a politikai alkotmánynak csaknem minden árnyalatát fölvtették. Némelyikben a „tisza demokráciá”-nak nevezett forma uralkodott; másokban a hatalmat egy szűkkörű oligarchia kezelte; máshol az uralkodó arisztokrácia; megint máshol egyes zsarnokok. De az uralkodó osztályoknak mindenütt volt egy közös vonásuk:

¹ *Társadalmi élet Görögországban*, 44. l.

— katonai eredetük. Ők azt a pártot képviselték, mely uralmát a közösség többi részeire ráerőszakolta; legjobb esetben viszonylag igen régi időben; legrosszabb esetben az élő nemzedék életében. Az uralkodó osztály, Freeman szerint, még az arisztokrata és demokrata szervezetekben is, csak annyiban különbözött, hogy a törvényhozó hatalom és a magas hivatalokra való megválaszthatóság egyik esetben az örökös polgárok osztályának egészére kiterjedt, másik esetben azoknak csak egy részére szorítkozott. „Ezen az osztályon azonban sohasem terjedt túl; nem volt rá eset, hogy a felszabadított, vagy az idegen, sőt a függő szövetséges ottlakás, sőt az országban való születés által is, polgárjogot nyert volna. A ki nem polgár-ősök leszármazottja volt, csakis a szuverén-gyűlés különös határozatából szabadulhatott fel”.¹ A polgárok még Athénben is „épp úgy lenézték a rabszolgák, felszabadítottak és nem előkelő ott lakók közönséges nyáját, mint a hogy annak idején saját plebejus apját lenézhatték a régi Eupatrides, Kleisthenes és Solon ideje előtt”.² Felelősség vagy kötelesség fogalma azokkal szemben, kik a közösségen kívül álltak, nem létezett. Az erkölcsiség a legszűkkeblűbb s legönzőbb volt. A görögöknél sohasem ölelte fel az emberiség eszméjét; Lewes G. H. szerint, soha görög ily magas szempontra nem emelkedett.³

Ezt a vonást, t. i. egy nagy, zárkózott osztályt s alatta, mintegy az egész politikai szervezet alapjául, széles rabszolga-réteget, ez ókori, katonai tár-

¹ A szövetséges kormányzás története (Görög szövetségek), I. köt., II. fej.

² U. o.

³ A bölcsélet története, I. k., 408. l.

sadalmakban sohasem szabad szem elől tévesztelnünk. A görök írók nyilván el se tudtak képzelni oly társadalmi szervezetet, melyben nagy, kizárt osztály ne lett volna; vagy rabszolgák vagy barbárok, kik az uralkodó osztályt fölmentették az alól, a mit ők a lét szolgai és alsóbbrendű kötelességeinek tekintettek.¹

A római birodalomban megint csak a katonai állam legfelsőbbrendű példáját találjuk. Arégi Róma, mint már megjegyeztük, kis városi állam volt, mely a világban idővel elfoglalt helyét a természetes kiválasztás folyamata útján érte el. Pályája elejétől fogva szakadatlan harczokból állt, melyekben sokszor egész létezése kockán forgott. A római birodalomban, miként a görög államokban, a népesség óriási része minden jog nélkül való rabszolga volt. Gibbon számítása szerint, Claudius idejében a rabszolgák száma legalább is egyenlő volt az egész római világ szabad lakosságának számával.² A római népesség többi rétegében a vezető polgárok legmagasabb becsvágya az volt, hogy az államot katonai minőségben szolgálják és hogy más népeket és államokat leigázzanak. Az állam elismert és nem vitatott politikája az egyetemes hódítás volt. A vetélytársak leigázása ott egészen mást jelentett, mint a mit ma értünk e kifejezés alatt: azt

¹ Freeman ezt tartotta a görög demokrácia gyöngé oldalának. „A tiszta demokrácia igazi külön gyöngesége abban áll, hogy a rabszolgatartást életfeltétel gyanánt követeli. Nehéz elképzelni, hogy egy oly nagy testület, mint az athéni jogosult polgárság, annyi időt szentelhessen, a mennyit tényleg szentelt, a kormányzásnak és biráskodásnak, a nélkül, hogy egy alsóbbrendű osztály lenne, mely azt legalább különféle hivatásával járó aljas és szolgai munkáktól fölmentse. A görög politikai böleselők tehát a rabszolgaságot elfogadottnak tekintik.“

² Lásd: *A római birodalom hanyatlása és bukása* II. fejezetét.

jelentette, hogy más népeket Róma adófizetőivé kényszerítsenek. A nemzeti politika tényleg csak a gyöngébb népeknek erőszak és fegyver útján való kizsákmányolásából állt. Az ipar és kereskedelem, a milyennek mi ismerjük, a rómaiak előtt ismeretlen volt és azok ily társadalmi szervezet mellett nagy fejlődést el se érhettek. A mi földművelés és ipar létezett is, azt főként rabszolgák űzték; az azokkal összefüggő foglalkozásokat pedig szabad emberhez nem illőknek találták. Róma felsőbb osztályai az ipar minden nemét megvetették és saját tagjaikat az abban való részvételtől törvénytől tiltották el. Ugyanigy volt még a legszabadabb görög demokráciákban is. Az attikai műveltség egyik fővonása, írja Mahaffy, „az ipar és minden oly foglalkozás megvetése, mely az embert annyira lekötötte, hogy bőséges szabadidőt nem hagyott fenn számára. Noha a műépítők nagy tekintélynek örvendettek és nagy díjazásban részesültek, mégis Plato *Georgias*-ában megvetéssel beszél a mérnöki mesterségről; Aristoteles *Politiká*-jában pedig (az 1340. lapon) a bölcs, mélyebb bölcsességgel, azt a törekvést bírálhatja, hogy valaki hangszeres zenében akarja tökéletesíteni magát, mivel az a lelket lealacsonyítja, mert a szabad nemesembert rabszolgai kézimunkássá süllyeszti.“ Lehetséges, — folytatja, — „hogy ezt az érzést erősebben fejezik ki oly arisztokratikus érzelmű írók, mint Plato és Aristophanes, kiket bántott, ha iparos a politikában előtérbe jutott; de ez irányban az athéni élet egész hangja nagyon is határozott, hogysen a tény felől tévedést hagyna fenn.¹ Róma szabad férfairól aligha mondhatjuk, hogy dolgoztak volna; vagy harczol-

¹ *Társadalmi élet Görögországban*, IX. fejezet. Mahaffy J. P.

tak, vagy a harcz eredményéből éltek. A gazdagok s hozzátartozóik gazdagságukat vagy állásukat közvetlenül vagy közvetve a szakadatlan háborúk által szereztek; a többi pedig igen sokáig abból a gabonából élt, melyet adó gyanánt küldtek Rómába és a polgárok között közkivánatra kiosztottak.

A mint ily természetű katonai közösségben várni lehetett, az egyén viszonyában az államhoz a teljes alárendeltség érvényesült — az egyéni szabadság az állammal szemben ismeretlen volt. Az egyén kötelességét — inkább a katonai társadalom, mint embertársai irányában — megneemesíteni a vallás is segített, és a vallás egész tekintélye, valamint a társadalom java képessége, a katonai szervezet közvetlen szolgálatába volt kényszerítve. A katonai erények voltak uralkodók; a papság politikai tisztség volt; a hazaszeretetet a közbecsülésben oly helyet foglalt el, melyről ma fogalmat szerezni is nehéz. Cicero csak legjobb alakban fejezte ki azt a szellemet, mely az ókori állam egész szerkezetét áthatotta, a midőn azt állította, hogy nem tarthatja magát jó embernek, a ki hazájáért meghalni habozna; és hogy a polgárnak a hazája iránt tartozó szeretete szentebb és mélyebb, mint a melylyel legközelebbi atyjafia iránt tartozik.

A mit az ily államokban meg kell jegyeznünk, az, hogy mivel valamennyien sikeres katonai vállalatokban bírták eredetüket, mindig az történt, hogy viszonylag kicsi községekben vagy szervezetekben, melyek kezdetben hatalomra jutottak és befolyásukat más népekre kiterjesztették, az eredeti kasztok tagjai magukat a társadalmi szervezetben megkülönböztetett uralkodóosztálynak tekintették. Maguknak külön előjogokat biztosítottak és embertársaik nagy részénél különbeknek

tartották magukat, kiket aztán, mint alsó osztályt, kizártak. Ez utóbbiak, a rabszolgák óriási számával együtt, melyeket a háborúk útján és egyéb módon folyvást szereztek, alkották az alapot, melyen a társadalom épülete nyugodott. A sikeres katonai vállalkozás amaz elkerülhetetlen törekvése, hogy a hatalmat kevesek kezében összpontosítsa, nem állította meg a társadalmi szervezkedést abban az irányban, melybe az elejétől fogva terelődött; hanem inkább folyvást az uralkodó osztályok állását erősítette. Ily államokban azok az evolucziós erők, melyeket magunk között munkában fogunk látni, s melyek a társadalom további fejlődését oly rendkívüli mértékben befolyásolták, nem működhettek. A nép nagy tömegét ama megszorító törvények nyomása, melyeket e katonai oligarchiák saját érdekükben eszeltek ki, az ily erők hatásától mesterségesen elzárta és így az állítólagos alábbvalóságába, megszorított jogaiba, elnyomott helyzetébe, mint a dolgok természetes rendjébe, idejében beletörődött.

A katonai államban tehát a haladás szoros határok közé volt szorítva. Mindazon pompa, melyet a római birodalom kifejlődése tetőpontjának korában elért volt, tényleg csak a legirgalmatlanabb központosítás, a legközvetlenebb és elszegényítőbb kizsákmányolás s a legzabolátlanabb egyéni és osztálytülkapás eredménye volt, egy óriási elnyomott népeség rovására, mely nagyrészt rabszolgákból állt. Harrison Frigyes nemrég megkísérelte egy ékesszóló lapon leírni, milyen képe lehetett Rómának mintegy tizenhét, tizennyolcz századdal ezelőtt, ha a Capitolium tetejéből nézett le reá az ember;¹ ez a rajz képessé

¹ Lásd a *Fortnightly Review* új sorozatát, 317. szám.

tesz bennünket sokkal elevenebben képzelni el azt a társadalmi típust, mely delelőjét a római világbirodalomban érte el. „E föld“ — így végzi, — „sohasem látta sem azelőtt, sem azóta oly csodaszerű felhalmozását mindannak, a mi szép és ritka. Becses márványokért a világ bányáit kiüritették. A szem gyönyörű oszlopok erdejével találkozott; bibor és zöld porfir, csiszolt gránit, csikos márványok, sárga, narancs és rózsaszínnel tarkázva, mint valami délszaki madár tolla; tízezer szobor ragyogó parosi márványból; vagy aranyozott bronzból való kolosszus-csoportok: mindez a görög szellem, myriád rabszolga, határtalan gazdagság és feltétlen uralom alkotásai. Ily óriási hatalmat, ily kegyetlen összpontosítást, ily esztelen fényűzést a világ sohasem látott és bízunk benne, hogy nem is fog soha.“

És most két főkérdés tolul elénk. Először: miben áll igazi jelentősége annak a fejlődési folyamatnak, mely modern társadalmainkban hat és a mely bennünket oly messzire eltávolít attól a társadalmi típustól, a melyet imént a görög államokban s a római birodalomban körvonalozva láttunk? Másodszor: mily természetű az az evolúziós erő, mely a társadalmi fejlődés irányát a világ mai vezető népeinél oly teljesen átalakította?

A II. fejezetben már utaltunk a Maine Henrik által észlelt azon fejlődésre a mai társadalmaknak, melynek eredménye az lett, hogy a csoport helyét, mint egység, a melylyel polgári törvényeink számolnak, lassanként az egyén foglalta el. Nos, e haladás az egyéni szabadság felé, melyet a jogtudós a *status*-tól a *contractus* felé irányuló mozgalom gyanánt ismer s a mely ilyképp mintegy be van rovatolva törvényeink közé, mélyebb jelentőségű, mintsem első tekintetre

látszik. Közelebbről vizsgálva a mi nyugati művelődésünkben végbement változás folyamatát, az evoluzionista kezdi észrevenni, hogy az lényegileg ama katonai társadalmi típus lassú összeomlásából áll, mely legfelsőbb kifejlődését a római birodalomban érte el, noha azzal nem enyészett el. A nyugati népek történetén végig egy sarkalatos tény húzódik, mely alapja mindama változó jeleneteknek, mik a történelem lapjain végig vonulnak. A századok politikai története idáig egyetlen mondatba foglalható össze: a néptömegek politikai és társadalmi felszabadításának története az, melyek a létért való küzdelemben egyenlő feltételek mellett való résztvételből addig mindenütt ki voltak zárva. Ez a változás, mint látjuk, a legszívósabb és leghatározottabb ellentállással szemben is végbement, melyet a hatalmat birláló osztályok, melyek addig birt befolyásukat egy korábbi társadalmi szervezet idejében szerezték és azt még, noha lassankint csökkenő mértékben, nagyrészt ma is élvezik, különböző ponton és számtalan alakban kifejteneik. A folyamat célpontja, mely felé a fejlődés irányul: *oly társadalmi állapot létrehozása, melyben a létért való küzdelemben végre a kizárt nép egész tömege egyenlő feltételek mellett vehet részt.*

E folyamatban az egyes lépések bizonyos fokig lassúk voltak; ám a fejlődés nem szakadt meg sehol és valószínűleg nem is fog, míg azt a pontot el nem érte, mely felé művelődésünk azt természeténél fogva folyton terelni igyekezett. A haladás első nagy állomása akkor volt elérve, mikor a rabszolgaságot Európában, a történelemben legislegelőször, eltörlték; körülbelül a XIV. század körül. E ponttól kezdve följebb a fejlődés a művelődésünk körébe

tartozó népek közt sokféle alakban folytatódott — helyenkint különféle okok hol lassították, hol gyorsították; de a haladás szakadatlan volt. Az összes nyugati népek közt lassú, de biztos megszorítása ment végbe annak a korlátlan hatalomnak, melyet az államfő a katonai uralom alatt élvezett. A hűbériség fokozatos hanyatlását a hűbérurak jogai nagy részének, módosult alakban, az azt követő földbirtokosra, majd a tőkés osztályra való átruházása kísérte. De e jogok, a mint az azokat öröklő osztályok arra kényszerültek, hogy a politikai hatalmat a közvetlenül alattuk állókra egyre nagyobb mértékben kiterjesszék, folytonos megszorításon mentek át. A mint a felsőbb osztályok jogát és hatalmát lassankint megnyirbálták: a lassan kialakult, nagy középosztály szintén ugyanazzal a fejlődési irányzattal találta magát szemben. A politikai befolyás egyre tágabb gyűrűben terjedt szét. A haladás, akár a forradalmak vajúdásai között szabálytalan volt, akár a folytonos törvényhozói rendeletekben szabályosabb, de meg nem szűnt soha. Maga a XIX. század a politikai hatalom rengeteg kiterjesztését érte meg, a művelődésünk körébe tartozó haladó népek legtöbbszörének tömegeire. Angliában a rendszabályok tekintélyes sorának célja közvetve vagy közvetlenül az alsó néposztályok felszabadítása és emelése; s azok mind csak a most élő nemzedék életében jutottak a törvénykönyvbe; és e sor évről-évre növekszik. Végre megfigyelhetjük azt is, hogy napjainkban a vetélkedő pártok minden tusakodása, a heves küzdők minden zaja és túlzása közben, végleg oly korszakba lépünk, melyben a haladó párt kezdi világosan belátni, hogy a törekvések célja nem lehet más, mint oly társadalmi állapot, melyben végre ne

legyen egyfelől a törvény által védett, hatalmon levő osztály, másfelől kizárt és kitagadott tömegek. Oly korszakba lépünk, melyben egy eljövendő hosszú időszakon át a törvényhozás célja az lesz, hogy a létért való küzdelemben lehetőleg egyenlőn kedvező feltételek mellett való jogát a közösség minden tagjának biztosítsa.

A mint az evoluczionista e fejlődési folyamatot fontolgatja, lassankint feltárul előtte annak roppant jelentősége. Észreveszi, hogy csupán a megszokás miatt nem látjuk meg azt a tényt, hogy ez a folyamat az emberi nem történetében föltétlenül páratlan. Természetében rejlő irányzata — úgy látja — nem az, hogy az élet vetélkedését megszüntesse, hanem, hogy azt, mint a haladás okát, a lehető leghathatósabbá tegye. Művelődésünk távol áll attól, hogy az élet kezdete óta folyamatban levő kozmikus haladást megszakítsa, vagy az alól kivételt tegyen; sőt annak megkülönböztető jellemvonása éppen az a rendkívüli fok, melyre azt felcsigázta. Szóval, a nyugoti népek közt végbemenő egész társadalmi átalakulás jelentősége abban az egyszerű tényben rejlik, hogy általa ama kozmikus folyamat, azaz, *a létért való küzdelem*, közöttünk *a legteljesebb, legmagasabbrendű és legtökéletesebb kifejezésre törekszik*, melyet az emberi nem történetében valaha elért.

Megjegyeztük, hogy a társadalom amaz állapotában, mely a katonai birodalmak idején virágzott, a haladás lehetősége igen szűk határok közé volt szorítva. Az oly társadalmi rendben, mely egész sor elkülönített, öröklő csoportból vagy osztályból állt, s mely végelemzésben a rabszolgaság széles alapzatán nyugodott, a haladás a nép nagy többsége előtt el volt zárva és annak saját egyénisége kifejtésére nem volt

módja. Azok az erők tehát, melyek a modern világot megteremtették, ott az érvényesülésre vagy a kifejlődésre kevés alkalmat találtak. Kelet országai, ma is fennálló kasztrendszerükkel, élő példái egy oly társadalmi állapotnak, melyben e csoportok és osztályok nélkülözvén azt a fejlesztő erőt, melynek működését magunknál megfigyelni alkalmunk lesz, megrögzödték és megmerevedtek; ennél fogva haladásukat lépten-nyomon akadályozta és megghiúsította az a mindenféle korlát, mely az erőknek szabad mérkőzését, a mely a nyugati népeknél a haladásnak oly hatalmas emeltyűjévé vált,¹ egész korszakokon át lehetetlenné tette.

Ha a fejlődési folyamatot Európa történelmének végig követjük, jellegét illetőleg nem maradhat fenn kétség. Azt látjuk, hogy az egyes ember erélye, a helyett, hogy, miként a korábbi társadalmakban, vagy teljesen elfojtató, vagy az állam szolgálataiban szivódna és más népeknek erőszakkal való

¹ A kasztok a társadalmi evolúció korai fokán helyükön voltak s megvolt a maguk jelentősége; a katonai terjeszkedés bizonyos fokán elkerülhetetlenek voltak. Mint Marshall megjegyzi, ekkor valószínűleg illettek környezetükhöz, minthogy „ősi időben a kasztrendszer, többé-kevésbé szigorú formájában, a világ haladásában az elővédet alkotó népek mindannyian elfogadták”. — Maine Henrik szerint pedig „a társadalomnak gyermekkorát mindenütt egy sajátság jellemzi: hogy az embert nem tekintik egyénnek, hanem csak egy bizonyos csoport tagjának. Mindenki első sorban polgár s csak mint polgár tagja rendjének, legyen az arisztokráciának vagy demokráciának, a patriciusok vagy a plebejusok rendjének; oly társadalmakban pedig, miket fejlődésük útján valami különös átok megakasztott, a kasztoknak; csak azontúl tagja háznépének, nemzetségének vagy törzsének; s csak legvégül családjának.” — *A jog őskora*. 183. l.

kizsákmányolására használnának fel: — folytonosan szabadabb érvényesülésre törekedett. Ezt a folyamatot, az általa leginkább érintett népeknél, az erélynek, vállalkozó szellemnek és tevékenységnek állandó gyarapodása kísérte. A mint az a mozgalom, mely odairányul, hogy a nép kizárt tömegei a létért való küzdelembe egyenlő feltételek mellett vonassanak be, tovább haladt: irányzata, míg a feltételeket enyhítette, félreérthetetlenül az lett, hogy a versenyt, melyben, mint a haladás első feltételében, mindannyian részt veszünk, intenzívebbé és hathatósabbá tegye. A mily mértékben az egyénre nézve az alkalom, hogy osztály, előjog és születés megszorítása nélkül kövesse útját, amerre tehetsége vagy hajlama vonzotta, egyre jobban biztosítva volt: azon mértékben váltak ki egyre élesebben a vállalkozásnak és tevékenységnek is mindama vonásai, melyek az európai nemzettörzs főbb ágait jellemzik. Minél szabadabbá és méltányosabbá vált a verseny, annál nagyobb lett a küzdelem s az eredmény annál meglepőbb. A modern világnak a képzeletet megragadó mindama vonása, mely a mi korunkat a multtól oly élesen megkülönbözteti és melynek oly nagy része van abban, hogy Európa népeinek nincs mit tartaniok egyéb emberi fajok versenyétől: tényleg csak ama terhes életfeltételek eredménye, melyek a közösségben az erők szabad versenyét kísérték; ez utóbbi viszont közvetlenül annak a mozgalomnak a gyümölcse, mely a néptömegeket a létért való küzdelemben egyenlő föltételekhez juttatja.

Szóval, észrevehető, hogy a haladás jellemző folyamata, a mely bennünket oly messzire eltávolít attól a társadalmi típustól, mely legfelsőbb kifejezését az ókori művelődésekben érte el, csupán egy másik

phasisa a már említett folyamatnak, a mely a hatalom székhelyét a történelmen végig egyre feljebb tolta, északabbra, oly régiókba, hol a létért való küzdelem a legkeményebb. A társadalmi kiterjedés folyamata közben, mely a nyugati fajoknál végbemegy, azok az élet versenyében nagy erőre tettek szert. Az eme folyamat által leginkább érintett népeket, a kemény küzdelemből eredő erély, tevékenység, életrevalóság és vállalkozó szellem juttatta arra a kiváló helyre, melyet ma a világban elfoglalnak.

Az egyéni szabadságnak, — melynek aszázadokon át egyre jobban derengő hajnala törvényeinkben, politikai intézményeinkben, valamint társadalmi és családi viszonylatainkban egyaránt nyilvánul — igazi jelentősége abban áll, hogy e fejlődést elősegítette s ezzel a létért való küzdelmet keményebbé tette. E fejlődés szempontjából kell megítélnünk a gazdasági szabadság felé való haladás fontosságát is, melyet a közgazdák korunk jellemző vonásának kezdenek tartani.¹ És ugyane fejlődés szükséges kísérőjéül kell tekintenünk ama mozgalmat is, mely végre majdnem teljessé tévén a tömegek politikai felszabadítását, napjainkban, sok téves felfogás és félreértés daczára, társadalmi felszabadításukat is megkezdte.

Idáig igyekeztünk arra a kérdésre felelni, miben áll az evoluczionista szemében a művelődésünkben végbemenő fejlődési folyamatnak jelentősége? Hogy arra a másik kérdésre is felelhessünk: mily természetű az e fejlődést mozgó evolúziós erő? — vissza kell térnünk amaz erkölcsi rendszer vizsgálatához, melyre művelődésünk épült.

¹ Marshall, *A Közgazdaság elvei*, I. k. 8. 1.

HETEDIK FEJEZET.

A nyugati művelődés. (Folytatás.)

Az értelem hivatásáról az emberi evoluczióban a XIX. század nagyobbik felében vérmes reményeket tápláltak. Ám ama kornak, melybe most lépünk, valószínűleg egyik legnevezetesebb vonása lesz a kiábrándulás, mely e tekintetben reánk vár. Az emberek lelkében sokáig széltében tartotta magát az a vélekedés, a mely folyvást kifejezésre is talál (noha talán nem mindig világosan és tömören), hogy ez a hatalmas fejlődés az egyéni, gazdasági, politikai és társadalmi felszabadulás felé, mely művelődésünkben végbement, lényegileg értelmi mozgalom. Holott mi sem lehet nyilvánvalóbb, mihelyt a körülünk folyó evolucziós folyamat természetét érteni kezdjük, mint az, *hogy az azt mozgató indító erő nem az értelem és hogy a fejlődés a maga egészében, igazában nem szellemi mozgalom.* Sőt benne az értelem részét meg lehetős tisztán megkülönböztethetjük. Jelentékeny rész az bizonyára; de kétségkívül alárendelt és szoros határok közé szorított. *Az értelem feladata volt előkészíteni a teret, melyet más erők nyertek meg.* De úgy látszik, azt a teret meghódítani a maga erejéből nem lett volna képes; még annyi ereje sincs, hogy —

ha azok az erők elfogytak és kimerültek — azt továbbra is megtartsa.

Láttuk, hogy, ha nyugati művelődésünkről helyes fogalmat akarunk szerezní, azt elejétől fogva egyetlen, megszakíttatlan élő szervezet gyanánt kell tekintenünk, mely határozott életerővel van felruházva, törvénynek van alávetve és mint minden más szervezet, a fejlődés bizonyos rendes korszakain megy át. Ha arra az erkölcsi mozgalomra, melyet a szemünk előtt folyó élettünemények székhelyéül tekintettünk és mely az európai népek történetében oly erővel és oly határozottan nyilvánul, még egyszer visszatekintünk: észrevehetjük, hogy az két, világosan meghatározott korszakra oszlik. A megelőző fejezetben figyelmünk kirázólag e korszakok elsejére irányult. A második korszak a renaissance-szal, vagy szabatosabban szólva, a hitújítással kezdődött és egész napjainkig tart.

A megelőző fejezetben hangsúlyoztuk, hogy az első időszak uralkodó és meghatározó vonása a társadalmi szervezet számára egy észfeletti szentesítés kifejlődése volt; mely szentesítés a XIV. századbeli európai theokráciában előbb soha nem látott erőre és befolyásra tett szert. Mondottuk volt, hogy a „hit korszaka“ néven ismert századok rendkívüli tüneményeinek egész sora ily világításban nézendő, mint egy, elejétől fogva roppant életerővel felruházott mozgalom korai és éretlen nyilvánulása. A folyamatnak, egészben véve, hasznát csak egy későbbi korszak élvezhette. A forradalmi és átalakító erők hű társadalmi kifejezésüket a második időszakban találják, mikor lassan-lassan evolúciónk másik tényezője is működni kezd. E forradalmi erők kezdettől fogva

jellemző elemét alkották annak a vallásos rendszernek, melyen művelődésünk alapszik; de a növekvés időszakában más csatornába terelődtek volt. Ezen időszakban egy oly társadalmi forradalom kezdetét látjuk (a következő századokban pedig annak haladását is észlelhetjük), mely nagyságra páratlan, jellegrére nézve teljesen egy a maga nemében; oly forradalomét, melynek jelentősége, mint látni fogjuk, nem abban áll, a mint sokszor vélték, hogy oly társadalmi állapot létrehozására törekszik, melyben a korábbi fejlődés törvényei megszűnnének; hanem abban a tényben, hogy végső, rendes szakát alkotja annak a kozmikus folyamatnak, mely e világon az élet kezdete óta egyretart. Lássuk, meg tudjuk-e magyarázni az eme forradalmat előidézett erő természetét és hogy az a nyugati népek közt ma is egyre tartó társadalmi fejlődés folyamatát miként hozta létre?

Ha elménk a multba fordul és figyelmünk az időszámításunk első századaiban kezdődött vallásos mozgalom első időszakára szegződik: észreveszszük, hogy ott egy vonás vált ki igen feltűnően a többi közül. E mozgalom kétség kívül kezdettől fogva a legtökéletesebb altruisztikus eszményt hozta magával, melyet az emberi lélek általában valaha elért. Ez a jellemvonás ily roppant időbeli távolságból mégis tisztán kivehető. „Az újszövetségben legjellemzőbbnek jelzett erény gyanánt — mondja Lecky — bármely pártatlan megfigyelőnek a szeretetet, irgalmat vagy az emberszeretetet kell említnie.”¹ Az evangéliumból a szeretet, szánalom és végtelen részvét szelleme árad felénk. Az új vallás kezdetben tényleg és minden szó-

¹ Az európai erkölcs története, II. k., 130. l.

virág nélkül az volt — minek ugyanaz az író később nevezte — „minden ember egyetemes testvériségének kijelentése“. Nevezetes, hogy az emberek lelkét legelőszőr is ez a vonása ragadta meg. A nemes erkölcsi rendszer; a tagoknak egymás iránt való ragaszkodása; valamennyinek odaadása a közjó iránt; a mindennemű gyarlósággal és egyenlőtlenséggel szemben való végtelen türelem; s az ebből folyó felbomlása mindenféle társadalmi és osztály-korlátnak, mely az úr és rabszolga közöttinek eltörlésével kezdődött, és a tényleges testvériség mindenütt való érzése — ezek voltak a korai keresztény társaságok külső vonásai.

Első tekintetre nevezetes ténynek látszik még ma is, hogy egy ily nyilván jóakarató és példás hit hívei már eleinte oly üldözésnek lehettek kitéve, a milyennek a római birodalomban tényleg ki voltak. Valóban, nem meglepő, hogy e jelenség kielégítő magyarázatát keresvén, sok író követte Gibbont, ki amaz okokat fürkészte, melyek a római államot — a mely egyebütt az általa meghódított népek vallása iránt oly lenéző türelmet tanusított — arra bírhatták, hogy az új mozgalom követőivel szemben időnkint életbe léptetett szigorú rendszabályokhoz nyuljon. „Ha — mondja Gibbon — a polytheismus egyetemes türelmességét, úgy, a mint azt a nép hite, a bölcselők hitetlensége és a római senátus és császárok politikája változtatlanul fentartotta, eszünkbe juttatjuk: érthetetlen, miféle büntényt követtek el a keresztények, miféle új kihívás tudta úgy nekivadítani az ókor szelid közönyt, és miféle új indítékok ösztönözték Róma uralkodóit — kik a szelid igájuk alatt békében továbbélő ezerféle vallásra ügyet se vetettek — arra, hogy szigorú büntetéssel sújtsák minden alattvalójukat, a ki magá-

nak a hit és imádat egy ily különös, de ártatlan módját választotta. A régi világ vallási politikája mintha zordabbá és türelmetlenebbé vált volna, hogy a kereszténység terjedését meggátolhassa.“¹

A római császárok korabeli üldözések sajátságos vonása az volt, hogy egyáltalában nem hivatalos részről indították meg őket. Jóllehet, egyes császárok vagy tisztviselők olykor az új felekezet ellen a nép között elterjedt előítéletet felhasználták saját céljaikra; de ezek az előítéletek már igen el voltak terjedve és általánosak voltak. A felvilágosodott osztályok inkább csak elképedtek azon a mélyen gyökerező érzésen, melyet az új mozgalom követőivel szemben találtak. Ők az új tanról többnyire édeskeveset tudtak, annak igazi természetét megismerni nem is igen igyekeztek. A keresztényekben még Tacitus is csak oly felekezetet lát, mely az emberiség gyűlöléséről nevezetes és ezért megérdemelt gyalázattal van megbélyegezve; Plinius beéri azzal az állítással, hogy bármi legyen viselkedésük indító oka, konok makacsságuk büntetést érdemel.

A mit itt megjegyezni a legnagyobb mértékben fontos, az, hogy ugyanazon altruisztikus eszmények, melyek a mi szemünkben mindenképp példásaknak tűnnek fel, a római nép alsó rétegeinek lelkét, (melyet a művelt osztályok értelmi skepsise még nem hatott át), bizonytalan, de mélyen-gyökerező gyanakodással és gyűlölettel töltötték el, úgy az új hit, mint annak követői iránt. A néptömegek mély társadalmi ösztöne — melynek akkor, mint csaknem mindig, igazibb tudományos alapja van, mint a művelt osztályok pusztá értelmi belátásának — tényleg felismerte az emberek

¹ A római birodalom hanyatlása és bukása. I. k. XVI. fejj.

lelkét mozgató új eszményekben azt az erőt, mely természetére és horderejére nézve minden mástól, a mit az ókori világ eladdig tapasztalt, nem csupán különbözött, hanem alapjában ellentétben állott azokkal az erőkkel, melyek addig azt a társadalmi szervezetet összetartották, a melyik a római birodalomban érte el csúcspontját.

Innen van, hogy e népies érzés oly vádakban talált kifejezést, melyek ma előttünk különöseknek tetszenek. Az új hit követőit nemcsak azzal vádolták, hogy a szokás és nevelés szent törvényeit megszegették és hogy mások isteneitől iszonyodtak; hanem azzal is, hogy „a birodalom vallásos szervezetét aláaknázzák“, hogy „hazaszeretet nélkül való istentagadók“, kik makacsul ellene szegültek a közösségnek Róma, a birodalom s az emberiség isteneivel. Az ókori világ népessége tényleg helyesen látott közveszedelmet egy oly vallás követőiben, melynek altruista fel fogása a faj, nemzetiség és osztály minden határkövét ledöntögette; s következetesen kiközösítettekül bánt velük, kik mindenkitől a gyalázat bélyegével bélyegzendők meg, akármiféle valláshoz vagy nemzethez tartozzék az illető, egy oly világban, melyben a társadalom egyetemes szervezete ugyanaz volt, mint a mely eleddig legfőbb kifejezését saját koruk világbirodalmában találta.

Ezért világosan tudatunkban kell tartanunk, hogy az új vallást kezdettől fogva altruisztikus eszményeinek természete különböztette meg oly feltűnően minden más hittől; s míg elterjedésének és befolyásának épp ez a jellemvonás volt főoka, ezt a vonást ismerték fel benne ösztönszerűleg annak is, mely azt az ókori világ társadalmi rendjének ellenségévé tette;

és ez volt oka annak, hogy e vallást korán kiközösítették a többi közül és a római birodalomban kivételes elbánásban részesítették.

A mint a mozgalom tovább terjedt, meg kell jegyeznünk, hogy az altruista eszmények, melyek az új hitnek kezdettől fogva jellemző vonását alkották, nem veszték ki, hanem az intenzív életerő következő korszakában, a mint a vallás elvei kifejlődtek, mintegy elhomályosultak és elmerültek ama természetfölötti fogalmakban, mikkel szükségkép társultak. Az aszketizmusnak a világon elhatalmasodott járványa idején a másvilági élet gondja a jelennek mindennemű gondja felett uralkodóvá vált; de e fogalmakban mindig észrevehető az, hogy az önmegtagadást és önfeláldozást ebben az életben a másvilági életre való legjobb előkészületnek tartották és hogy azok alkották az elfogadható magaviselet legmagasabb eszményét, melyet a világ akkor felfogni képes volt. Mikor az aszkéta-időszakot a szerzetes-időszak váltotta fel, lényeges különbséget nem találunk; mert az utóbbi csupán az előbbinek szervezett alakja. Ezen egész hosszúra nyúlt időszak alatt azt látjuk, hogy az egyház az emberek lelke elé következetesen az önfeláldozást és minden önző becsvágy vagy erőfeszítés méltatlanságát állította eszmény gyanánt. Ez nem is csupán kolostori szabály volt; e tanítás szellemével az emberek lelke és élete az európai theokrácia minden részében mélyen át volt itatva. Bármik lettek legyen az egyház hibái és túlkapásai, ahhoz nem fér szó, hogy tanítása az altruista eszményt felmagasztalta; és hogy az általa előírt magaviseletet közvetve vagy közvetlenül, az emberi tisztelet legmagasabb színvonalára emelte, melyet az valaha elért. Oly időben, mi-

kor a társadalom katonai szervezete a nyugati népek lelkiületére külsőleg még egyre alig csökkenő befolyást gyakorolt, a magasabb életet kifejező cselekedet az volt, hogy a koldúsok és társadalmilag alantabb állók lábát megmosták. Oly időszakban, midőn az ókori birodalmak története még egyre mintegy ragyogó háttérül szolgált, melynek világánál ítéltek meg az emberek cselekedeteit, az egyház eszménye az a katona volt,¹ ki köpenyét a belpoklos koldússal megosztván, azt látta, hogy Krisztussal osztotta meg. A háborúk és zavargások korában, míg az erőszak továbbra is mindenütt diadalmaskadott, az emberek velükszületett egyenlőségét nem alkuvólag hirdető tan lassankint elő kezdte idézni a méhében legtöbbet hordó és legnevezetesebb változást, mely az emberi nem nagy részének lelkében valaha végbement. Még a mindenható uralkodó osztályok sem maradhattak végfogytig süketek egy oly hanggal szemben, mely nemzedékről-nemzedékre, diadalaik és örömeik közepe tette épp úgy, mint életük legnehezebb perceiben, a legfeltétlenebb és kétségtelenebb tekintély hangján suttogta fülükbe, hogy tényleg ők is oly sárból gyúrvák, mint más ember fia és hogy a Mindenható szemében születésüktől fogva egyenlők e föld legutólsó lényével.

Immár elérkeztünk a második korszak kezdetéhez, melyet a nagy társadalmi mozgalom elért s melyet a történelem *hitújítás* néven ismer. E mozgalom jelentősége, a mint később meg fogjuk érteni, igen nagy, sokkal nagyobb, semmint a történetíró, a rendelkezésére álló módszerek alapján, gondolta. Közvetlen

¹ Szt. Márton.

jelentősége abban áll, hogy egyrészt azt az irányt képviselte, mely szerint a keresztény vallás erkölcsi eszményeinek a szükséges észfölkötti szentesítést érintetlenül meg kell őriznie; másrészt törekvése az volt, hogy a nyugati népek életét eddig betöltött mozgalom társadalmi kifejezésére is találjon. Az altruisztikus érzésnek azt a roppant felhalmozott tömegét, mely a keresztény vallásnak kezdettől fogva megkülönböztető társadalmi terméke volt — csakhogy eddig, az éretlenség és az intenzív életerő korában, más csatornába terelődött — mintegy az általa befolyásolt népek gyakorlati életébe oszlatta szét. *Az evoluzionista előtt a reformáció lényegileg társadalmi fejlődés.* Annak egy bizonyos fokon, mely a társadalmi szervezet életében soha többé vissza nem térhet, elkerülhetetlenül és természetyszerűleg be kellett következnie. Az ő szemében a reformáció jelentősége ama nagyobb kifejlődésben áll, melyet az altruisztikus érzelmeknek ama népek közt el kellett érniök, hol a fejlődés menete megszakítatlan lehetett. Úgy látszik, hogy *ama nagy társadalmi forradalomnak, melyet véghezvinni a mi művelődésünk van hivatva, eme népek közt kell legrendesebb lépésben lefolynia, ott kell legigazabb kifejezésre találnia és ott kell legnevezetesebb gyümölcseit érlelnie.*

Mielőtt azonban tárgyunkat tovább folytatnók, lássuk előbb, mi az igazi szerepe evolúciónkban az emberbaráti érzések ama sokaságának, mely által korunk kiválik; mert haladásunkkal összefüggő tárgy alig van, mely felől annyiféle félreértés volna forgalomban. Az evolúció tana erre nem hogy világosságot derített volna, sőt még némely tekintetben sűrítette a homályt; elannyira, hogy időnkint oly megfigyelőkre

találunk, kik nem bírván az evolucziós folyamatot a maga egészében és igazi jelentősége szerint felfogni, vagy szemüket valami esetleges részletre szögezve azt hirdetik, hogy az emberbaráti érzés máig elért fejlődésének legfontosabb eredménye abban áll, miszerint gondoskodásával a társadalomban a legalkalmatlanabbak fennmaradását biztosítja.

A felől nem lehet kétség, hogy korunk egyik leg-szembeötlőbb vonása amaz altruisztikus érzelmek ki-fejlődése, melyek abban a készségben nyilvánulnak, hogy saját jólétünket a mások jólétének feláldozzuk. Ám a kik a társadalmi haladás tanulmányozói közül azokban a közkeletű magyarázatokban, miket ez érzel-meknek modern művelődésünkben való szerepéről for-galomba hoztak, jártasak, kevesen lehetnek, a kik egyszer-másszor e magyarázatok ki nem elégitő voltát ne érezték volna. Az ezen érzelmeknek tulajdonított szerep egyszerűen nem eléggé fontos arra, hogy a szemünk előtt lévő tünemény nagyságával arányban állhatna. Mintha éreznők, hogy mögötte valamely nagyobb evolucziós folyamatnak kell lennie, melynek természete még nincs megmagyarázva, de melynek segítségével a modern világban nyilvánuló emberbaráti érzelmekkel összefüggő, valamennyi rendkívüli tüne-ményt egyetlen mozgalom részletei gyanánt lehetne csoportosítani.

Persze, kogy könnyű a közkeletű magyarázatokat megérteni arról a szerepről, melyet az altruisztikus érzelmek a magunkét megelőzőtt fejlődés fokán ját-szottak. Ténykedésük a római birodalomban ormóllott művelődésben eléggé világos; az egyén odaadása a testületi jóléttel szemben a siker egyik első lényeges kelléke volt oly társadalmakban, mik eredetileg kato-

nai célra alakultak, hol a létért való küzdelmet főleg szervezett emberi testületek vívták. A társadalom e fokán ennél fogva a törzs vagy a haza iránti érzék rendkívül fejlett volt. Érzés, nevelés, vallás, minden segített az állam iránt való feltétlen önfeláldozás eszméjét megismertetni; úgy, hogy a régiek szemében az erény mindig feloldhatlanul a hazafiság valamely alakjához volt kötve.

De, noha oly korban élünk, mikor az altruisztikus érzések eddig a történelemben példátlan kifejlődést értek el, azok a feltételek, melyek mellett azok egy korábbi fokon oly fontos hatáskört töltöttek be, mintha lassankint eltűnedeznének. A hazafiság — nem annak mai alakja, hanem az, a mely a római korban uralkodott — közöttünk régóta kivesző félen van s korunk irányzata kétségtelenül az, hogy ez érzés erejéből folytonosan veszítsen. — Továbbá művelődésünk az altruista érzelmek ápolásának vagy ezen érzelmek fejlesztő erő gyanánt való felhasználásának első tekintetre, úgy látszik, határozottan nem kedvez. Sőt időről-időre azt is halljuk, hogy ezek az érzelmek, a darwini tudomány tnnítása szerint, egyenesen kárára vannak a társadalomnak és hogy hatásukban a legalkalmatlanabbak fenmaradását segítik elő. — Láttuk, hogy bizonyos tekintetben a haladás iránya, a régi társadalmaktól a maiig, látszólag az egyéni önzésnek kedvezett, minthogy e haladás egyik fővonása amaz alap megváltoztatása volt, melyen a létért való küzdelmet vívjuk, a mennyiben azt ma már kevésbé társadalom vívja társadalommal, mint inkább egyén az egyénnel. Azt is megfigyeltük, hogy az egyén felszabadítása, mely azt képessé teszi arra, hogy minden tehetségét szabad vetélkedésben, lehetőleg

előnyösen használja ki embertársaival szemben, minden modern törvényhozás törekvése; és megjegyeztük azt is, hogy az eszmény, mely felé minden haladt nép szemmel láthatóan törekszik: a társadalom oly állapota, melyben minden egyén, nem hátráltatva születés, előjog, állás által, méltányos feltételek mellett indul a küzdelembe és saját egyéniségének lehető legteljesebb kifejlődését éri el.

Úgy látszik, mindennek növelnie kell az egyént a saját szemében és inkább gyöngítnie kellene, mintsem erősítnie, az altruisztikus érzelmeket. E vonásra tényleg elég gyakran irányozzák a figyelmet némely írók, kik ezt aggódva és felháborodva szemlélik; és az egyéni és osztályönzést nem ritkán emlegetik korunk súlyos baja gyanánt, mely a jövőre baljóslatú árnyékot vet.

De kellőleg méltányolva mind e véleményeket, mindamellet azzal a ténynyel állunk szemben, hogy az emberbaráti érzés közöttünk kétségkívül nagyot fejlődött. Annak megerősödése és mélyülése szintén a művelődésünkben végbemenő egyik életfolyamatnak látszik. Az európai történelem tanulmányozójának figyelmét nem kerülheti el az a tény, hogy ezen érzelmek a nyugati népeknél a történelem egész folyamán nőttön-nőttek; hogy legnagyobb kifejlődésüket korunkban érték el és hogy ez a fejlődés s a jellemnek velejáró változása a leghaladottabb fajoknál haladt legtovább.

Az egyre tartó folyamat jelentőségét és természetét azonban, úgy látszik, még a tekintélyes írók is kevésbé értik meg. Az az eszmezavar, mely korunk irányzatai felől támadt, Spencer Herbert irataiban talál nevezetes kifejezésre. A *Data of Ethics*-ben a szerző,

a midőn arra nézve tesz kísérletet, hogy művelődésünknek egyfelől az altruisztikus, másfelől az egyéni érzelmek kifejlesztésében kétségtelenül egyenlőn nyilvánuló kettős és ellentétes irányzatát egymással kibékítse, abba a furcsa helyzetbe jut, hogy egyik pártot a socializmusnak kedvező érvek sorával látja el, másik pártot pedig egy sor épp oly jó érveléssel az individualizmus javára; ő magának a két irányzat kibékítését egy jövőbeli társadalom képében színezte ki, melyet a darwinista, be kell ismernie, hogy csakis az egyre növekvő elfajzás állapotában tud elképzelni.¹

Ezen emberbaráti érzelmek kifejlődésének nyilvánvaló nagysága magában véve is nevezetes. A jótékony intézmények létrejötte a kor egyik jellemző vonása és noha ez más bizonyítékoknál kevésbé meggyőző, mégis megkapó vonás. Anglia, az Egyesült-Államok és más országok be vannak hálózva a magán-egyéni adományaiból alapított vagy fentartott intézményekkel. Az évi magánadakozás csak Londonban majdnem öt millió fontot tesz, a mi felér nem egy kisebb állam egész jövedelmével. Az emberbaráti célra alakult testületeknek és társulatoknak se szeri, se száma; és alig mulik el hét, hogy számuk ne

¹ Így főként a *Data of Ethics* XIII. s XIV. fejezetében. Spencer világosan felismeri, hogy „a társadalmi evolúció oly állapotot teremtett, mely egyre jobban biztosítja az egyén igényét tevékenysége kifejtéséhez s az abból eredő megelégedéshez”. Ám a másik irányzat épp oly félreérthetetlen. „Ha megfontoljuk, mit jelent a hatalomnak a tömeg kezébe való átadása, az osztályelőjogok eltörlése, a tudomány terjesztésére tett erőfeszítés, a mérsékletességi mozgalom, a temérdek emberbaráti társulat: nyilvánvalóvá válik, hogy a mások jólétével való törődés az egyéni jólét biztosításának eszközeivel egyenes arányban növekszik.” (XIII fejez.)

szaporodnék. Jó részt így van a nyugati művelődésünk körébe tartozó egyéb országokban is; és a jelek odamutatnak, hogy a leghaladottabb társadalmak e tekintetben nem maradnak el a többiek mögött, hanem ellenkezőleg, ez irányban is legmesszebbre haladtak.

Az altruisztikus érzés korunkban való fejlődésének legfontosabb bizonyítékát mindamellett nem ezek az eredmények szolgáltatják, bármily nevezetesek legyenek is azok. Jobban nyilvánul az a mások jóléte iránt való széleskörű érdeklődésben, mely sokféle, kevésbbé tolakodó alakban nyilvánul. Különösen megszívlelendő a haladott népek közvéleményének rendkívüli érzékenysége mindenfajta igazságtalanság vagy szenvedés iránt. Egyik legerősebb tényező, mely a brit nemzetet a rabszolgakereskedelem megszüntetésére irányuló szívós erő kifejtésre sarkalta (noha azt e nemzet hálára nem számítva és nem tolakodó módon tette), az a benyomás volt, melyet a rabszolgákon elkövetett kegyetlenkedések s azok lealjasításának leírása előidéztek. Hasonlóképp az a hatás, melyet a brit nép lelkére az elnyomott nemzetek sérelmeinek és szenvedéseinek leírása tett, egyik leghatalmasabb rúgó volt, mely Anglia külpolitikáját a XIX. században befolyásolta és e korbeli politikánk tanulmányozója tisztán felismerheti e befolyást, a mennyiben a nép akarata a hatalmon levő kormány eljárásában kifejeződött. Sokkal hatalmasabb tényező volt az e politika irányításában, mint ama nagy horderejű politikai indokok világos átértése, melyeket más országok oly gyakran tulajdonítanak a brit nemzetnek.

Még döntőbb, noha másnemű bizonyítékot szolgáltat mindennapi életünk tükre: a sajtó. A ki azt az élő krónikát, mely korunk érzelmeit és véleményeit

oly hiven tükrözi, napról-napra figyelemmel kíséri, annak az altruisztikus érzelmek mai erejének és fontosságának tudatára kell jutnia. A hivatkozás valamely igazságtalanságra, erőszakosságra, vagy valamely osztály által eltűrt sérelemre egyik legerősebb politika tényezővé vált és sokszor hathatósabbnak bizonyul, mint a magán önzésre való egyenes hivatkozás. Azt is tapasztaljuk, hogy ha a nép mindennapi életében az érzések, melyekhez ily módon fölebbeznek, egy-egy egyéni eset kapcsán időnkint egy gyűjtőpontba egyesülnek: az önuralom megszokása, melyre a nép a szabad intézmények mellett szert tesz, az ember-séges érzelmek kitörését megakadályozni olykor elég-telen; azok a józan ítélkezés megszokását, melyet a nép nagy tömege más körülmények közt oly kész gyakorolni, legyőzik.

Kisebb, de nem kevésbbé fontos dolgokban a jelek épp oly feltűnők. Ha a sajtó egy éhenhalásról hírt ad, a szánalom az egész közönség szívéen végig-rezeg. A közvélemény érzékenysége ily esetben nem a lármás vádaskodásban nyilvánul; hanem azok a félénk, szívhezszóló találgatások, — melyek sokszor egészen téves nyomon járnak, — miket az ily eset felidéz, oly ékesen szólók és jelentőségteljesek. De nem csupán a testi szenvedés iránt váltunk érzékenyekké, hanem a lelki szenvedés iránt is, mely embertársaink erkölcsi süllyedésével együtt jár. Korunk egyik legnevezetesebb mozgalma Angliában az eredményes izgatás a bűn állami szabályozását kimondó törvények ellen¹; s ezen mozgalom egyik főtényezője, mely annak sikerét nagyban előmozdította, kétségtelenül

¹ A prostituczió ellen.

az irtózat volt, a közönség nagy részének lelkében, attól a lealjasodástól, melyet a törvény embertársaink egy részére nyilvánosan rákényszerít.

Ez a végletekig menő érzékenység a mások szenvedése vagy nyomora iránt egyre szélesebb körökben terjed. Még az állatot se engedjük ok nélkül szenvedni; a medve-tánczoltatás, borz-ingerlés, kutya-, és kakasviadal nálunk a közelmúltban egymásután tűnezett el. Mindezt, *miként a párbaírt*, inkább a közérzés ítélte el, mint a törvény.

Ezen érzések hatása többé-kevésbbé közvetlenül nyomon követhető korunk nem egy jellemző mozgalmában is. A vegetarianizmus elterjedése is jórészt abból az idegenkedésből ered, melyet a táplálékunkul szolgáló állatok megölésének vagy szenvedésének gondolata sokakban kelt. E században keletkezett a brit állatvédő egyesület. Hasonló egyesületek az egész angolul beszélő világon alakultak, sőt azon túl is. Sőt ugyanez érzések Angliában a mi emberöltőnk alatt eléggé erőseknek bizonyultak arra, hogy a közvélemény az elevenen bonczolás ellen való törvényt kierőszakolja, mely az állatkinzást még a tudomány érdekében is tiltja, (kellőleg megokolt eseteket kivéve; azokat is bizonyos megszorítások mellett). S a mi talán még figyelemreméltóbb: láttuk, hogy a közvéleményt e törvény szigorú végrehajtásának sürgetésére, szemben a tekintélyes tiltakozásokkal, melyek ellenében felhangzottak, nem egyszer a törvény támogatására felhozott érveknél egészségesebb ösztön indította.¹

¹ Az e kérdésben mindkét részről felhozott érvek annyiban kiválón érdekesek, a mennyiben élesen megvilágítják azt a fentebb már megemlített, általában tapasztalható hiányát az

Az ellentét e jelenségek és ama teljes közöny között a szenvedés iránt, mely az ókori népeknél uralkodott és mely bizonyos fokig még nálunk is aránylag nemrégiben megvolt, igen nevezetes. A régi görögöknél és rómaiaknál azok iránt, a kik a rokonság vagy háznép körén kívül állottak, a legnagyobb érzéketlenség és embertelenség nyilvánult. Azt az állati önzést, mely még eme kötelékeken belül is uralkodott, alig képzelhetjük el. A gyermekölés általános szokás volt. A görögök még az öreg kort se tisztelték mindig. *Mahaffy* szerint „a legfölvilágosodottabb görög közelébb állt a mai vademberhez — a ki tisztelet és ragaszkodás nélkül tekint minden emberi lényre, a ki az emberi életben hasznavehetetlenné vált, sőt az emberi dolgok menetét csak akadályozza is — mint mihoz-zánk. Tudjuk, hogy Athénben a gyermekek oly tettei, melyekkel szüleiket a vagyon ellenőrzésétől meg-

altruisztikus érzelmek igazi szerepéről való világos fogalomnak. Az elevenen bonczolás ellenzői eleddig jórészt arra a véleményre támaszkodtak, hogy a tudománynak abból úgy se sok haszna van. Ezen eljárás védői viszont azzal a hasonló kétes értékű érveléssel érveltek, hogy az elevenen bonczolás útjába akadályt azért kár gördíteni, mert abból az orvosi tudománynak nagy haszna van. Nyilvánvaló azonban, hogy az igazi kiinduló pontot egyik fél sem érinti. Ha az elevenen bonczolásra a társadalom engedelmét kéri, csupán az a kérdés: vajjon az orvosi tudomány előmozdítása (még ha azt jelentékenyenek vesszük is) felér-e azzal a kárral, mely a társadalomra az altruisztikus érzelmek gyöngítéséből háramlik? — Hogy a vitatkozó irodalomban rendszerint miért nem állítják fel a kérdést ily egyszerűen és egyenesen, annak oka nyilván ott keresendő, hogy az altruisztikus érzések szerepéről fogalmunk sincs. Végtelen fontosságukat inkább ösztönszerűleg érezzük, mintsem értelmünkkel fognók fel; következésképp igazolásuk többnyire ama néprétegből ered, melynek társadalmi ösztönei legélesebbek.

fosztották, jogos és mindennapi cselekmények voltak ; még azt se halljuk, hogy a szülők hülyeségéről orvosi bizonyítványt követeltek volna. Csupán néhány, Spártához hasonló, konzervatív államban és néhány kivételesen kifinomult lelkű emberben, mint Plato, uralkodtak nemesebb és gyöngédebb érzelmek.¹ A mienkhez hasonlítva, még a legnemesebb görög erkölcs is a legszűkkeblűbb volt; és, mint már mondtuk, a görög erkölcsiség sohasem ölelte fel az emberiség fogalmát.“

Végre meg kell jegyeznünk, hogy ama felfogás nem igazolt, mintha korunk változása rosszabbodást jelentene, vagy az elpuhulásnak volna jele; vagy annak, mintha az élet küzdelmét kevésbbé bírnók, mint előbb. Ily föltevésre nincs szilárd alap. Más tekintetben sem mutatunk elpuhulást. Ellenkezőleg, a változás azoknál a népeknél legfeltűnőbb, melyek legférfiasabbak és legéletrevalóbbak s melyek közt a létért vívott harcz legkeményebb. Éz a szelidülési folyamat a világ legnagyobb tekintélyre szert tett népeinél haladt legmesszebbre.

Az altruisztikus érzelmek fejlődésének tüneténye élesen kiváló vonásokat mutat. Hosszú időszakon végig egyre folytonos és következetes volt; legtovább a leghaladottabb népek közt jutott. És minden jel szerint valamikép szorosan együtt jár azzal a haladással, melyet más irányban teszünk. Akkor hát mi lehet e fejlődés jelentősége? — kérdezhetjük. Mi az emberbaráti érzelmek működése a művelődésünket jellemző terjeszkedési folyamatban? Miben rejlik a jellem e szelidülésének és mélyülésének jelentősége, mely a nyugati népeknél sokáig fejlődött?

¹ Görögország. társadalmi élete, V. fej.

Még az ismétlést is megkoczkáztatva, lényeges, hogy még egyszer röviden emlékünkebe idézzük ama társadalmi átalakulás megkülönböztető vonásait, mely nyugati művelődésünkben lassankint végbement. E folyamat vezető fonala abban a tényben rejlik, hogy az lényegileg az előbb uralkodott katonai társadalmi szervezet fokozatos összeomlásztásából állt; valamint a nép nagy tömegének felszabadításából, mely addig, a társadalom akkori szervezete mellett, a létért való küzdelemben egyenlő feltételek mellett való részvételből általában ki volt zárva. A fejlődés ez irányban az ősidőktől kezdve le napjainkig folytonos. — A haladást maga az illető nemzedék, melyben az emelkedő hullám majd előre, majd hátra csapkodott, talán nem is mindig láthatta; de történelmünkre visszatekintve, félreismerhetetlenül szünetlen fölfelé való haladását látjuk a lassan előrenyomuló dagálynak. — Ez a fejlődés, mint láttuk, az erők ama szabad mérkőzésének volt eredménye, melyet a modern világ létrehozott. És irányzata az, hogy oly társadalmi állapotban érje el csúcspontját, melyben ne legyenek többé kiváltságos osztályok, s melyben végre az egész kizárt nép a létért való vetélkedésben egyenlő feltételek mellett vehessen részt. — Az egész folyamat jelentősége pedig abban áll, hogy a létért való versenyt, mint a haladás egyik okát, a lehető legmagasabb fokra emeli, a melyet az az élet történetében valaha elért.

Nos, az uralkodó felfogás ezen evolúciós folyamat felől az, hogy az egy szellemi mozgalom terméke, és hogy a fő mozgató erőt a nép egyre növekvő értelmessége és fölvilágosodása szolgáltatta. E nézetet azonban, úgy látszik, el kell vetnünk. A mint később vilá-

gosan fogjuk látni, az értelem, a dolog természeténél fogva, nem szolgáltatathatott eléggé hatalmas erőt, melynél fogva a nép a hatalmat birlaló osztályok szinte bevehetetlen állását képes lett volna sikeresen ostromolni. A legyőzendő ellentállás oly óriási lett volna és a nép kudarcza hasonló körülmények közt, a mi művelődésünk körén kívül, annyira teljes volt, hogy az okot, mely ezt az átalakulást előidézte, egyebüttl kell keresnünk. *A mozgató erőt nyilván az altruisztikus érzés roppant tömegében kell keresnünk, melylyel nyugati társadalmaink felszerelődtek; ez viszont, a mögötte levő rendkívüli hathatós szentesítésekkel együtt, jellemző és döntő terméke annak a vallásos rendszernek, melyen művelődésünk alapszik. A hatalmat bíró osztályok állását tehát a művelődésünkben felhalmozódott altruizmus e tömegének befolyása aknázza alá. A jellemnek közöttünk való s abból eredő mélyülése és szeli-dülése tette egyedül lehetővé azt a fejlődési folyamatot, mely által lassanként az egész nép egyenlő feltételek mellett vált részesévé a létért való küzdelemnek. És az evoluczionista szemében a keresztény vallás az által, hogy ezt a tényezőt szolgáltatta — a mely a társadalmi fejlődés e páratlan folyamatát lehetővé tette — emelte az általa befolyásolt népeket arra az uralkodó polcra, melyet a világban elfoglalnak. Lássuk, mint folyt le ez a nevezetes fejlődés.*

E folyamat első nagy történelmi korszaka az volt, melyben a rabszolgaságot kiirtották. Az evoluczionista szemében modern művelődésünknek alig van jelentőséggel teljesebb vonása, mint ezen intézmény hiánya. A rabszolgaság eltörlése egyik legnagyobb lépés volt előre, melyet az emberi nem valaha tett. Közvetett és közvetlen következményei mérhetetlenek voltak;

hatását és fontosságát még ma is inkább alá-, mint túlbecsüljük. Európában a rabszolgaság a XIV. század körül veszett ki; de ha ez az intézmény a római birodalom összeomlása után változatlanul fönmaradt volna, a modern művelődés soha meg nem születik; ma is oly világban élnénk, melyben a katonai szervezet bilincsei a szabadulás reménye nélkül reánk volnának vasalva; a társadalmi szabadság és egyenlőség ismeretlen volna; az ipar, kereskedelem és forgalom, a mint ma létezik, nem fejlődhetett volna ki s az a kevés ember, ki azzal foglalkoznék, megvetésnek volna kitéve. A szellemi surlódás, mely a modern tudományt és annak az életszükségletekhez való alkalmazását létrehozta, soha nem fejlődött volna ki; az ipart nem ismernők; és a nyers erő uralmának lealjasító és bénító hatása az élet minden terén érezhető volna.

Pedig, noha a mi művelődésünk közepette ezt megérteni nehéz, a rabszolgaság egyik legtermészetesebb és sok szempontból legokosabb intézmény. Freeman a görög típusú tiszta demokráciában, melyben a szabad polgár egyénileg „művelt, s a legmagasabb fokban képzett és kiművelt volt, csaknem szükséges feltételnek tekintette”.¹ Az észnek a rabszolgaság ellen folytatott küzdelme csaknem mindig ugyanazon sorsban részesült. Az ész szempontjából világosan bebizonyítható, hogy a rabszolgaság időjárával kárára válik a népnek, melynek körében fennáll. De ne feledjük, hogy az ily érvelésnek sohasem volt a legcsekélyebb gyakorlati súlya sem; mivel, a mint már egyebütt mondtuk, ily dolgokban az ember seholsem számítgatja tettei vagy intézményei föltétele-

¹ Lásd a „*Föderalizmus történetét*“, I. köt. II. fej.

zett hatását még meg se született nemzedékekre; hanem csak a saját, közvetlen érdekét veszi számba. Ne feledjük azt se, a mit a szellemi haladás irányzata mindenütt bizonyít, hogy t. i. a legalkalmasabbnak fenmaradására s a kevésbé erősnek legyőzésére irányuló folyamat a legtökéletesebb művelődés minden alakjában épp oly biztosan és szilárdan megy végbe, mint a társadalmi szervezet bármely más rendszere mellett. Ily viszonyok közt egyedül az értelem sohasem képes szigorúan elítélni azokat, kik magukat erősebbeknek és tevékenyebbeknek érezve, és tudva azt, hogy a létfeltételekben való részesedésük egy arasznyi rövid emberi életre van határolva: ezt a rövid és egyenes utat, t. i. a gyengébbek rabszolgaságra vetését, választják és az osztályrészükül jutott felsőbbiséget saját közvetlen előnyükre használják ki inkább, mintsem a még ismeretlen és meg se született nemzedékek javára.

Az összes európai népek tapasztalták, hogy ha a nyugati művelődés köréből eltávolodván, alsóbbrendű fajokkal jutottak érintkezésbe, sem az öröklött fogalmak, sem a százados nevelés befolyása nem bizonyult elég erősnek azzal az érzéssel szemben, hogy a rabszolgaság természetes valami. Ne feledjük, hogy ez az intézmény egy angolszász államban és annak pártolása mellett, Észak-amerika déli államaiban majdnem korunkig virágzott; és a szerezsen-kérdés későbbi kinos története az Egyesült-Államokban csak élesebben világítja meg annak az érzésnek erejét, sőt józanságát, melyen a rabszolgaság alapult, — természetesen, a két szemben álló párt erősebbikének közvetlen helyi érdeke szempontjából.

A rabszolgaság eltörlését hajlandók vagyunk szellemi mozgalom eredményének tekinteni. De az ott működő

désben volt erőket világosan átértvén, merészség volna azt állítani, hogy a rabszolgaságot az értelem haladása törölte el. Még ma sem az értelem által megindított erők akadályozzák. Kiveszése kétségkívül amaz erkölcsi mozgalom egyik legelső gyümölcsének tekintendő, melyen művelődésünk épült. A rabszolgaság eltörléséhez két tantétel járult hozzá leginkább: egyik a megváltás, másik az emberek Isten előtt való egyenlőségének tana — mindkettő lényegileg észfeletti. Kiváltképen a megváltás tana már igen korán egyik leghatalmasabb értékemelője lett az emberi léleknek. Ama ténynek, hogy, lelki üdvösségére való tekintetből, még a legutolsó teremtmény jóléte is mérhetetlen fontosságra tett szert, társadalmi jelentősége nem mindennapi. Elejétől fogva gyengítette az a lealacsonyító osztálykorlátok erejét és még a rabszolgát is közvetlenül veleszületett méltóságra emelte. Az a felfogás, hogy Isten előtt minden ember egyenlő, egy ily tannal kiegészítve, szintén mélyreható fontosságú volt; sőt még tágabb értelemben. Az abból eredő elméleti conceptio, mely szerint minden ember egyenlőnek születik (a mely feltevést, ne feledjük, sem a tudomány, sem a tapasztalat nem igazolja), művelődésünk egyik legjellemzőbb terméke volt és nagy szerepet játszott abban a terjeszkedési folyamatban, melyen a nyugati népek átmentek.

A rabszolgaság eltörlése azonban az evolúció folyamatában csak első lépés volt. A továbbiak szinte még érdekesebbek. Európa történelme folyamán módunkban van végig figyelni a fejlődés haladását, mely lassankint az egész népet egyenlő feltételek mellett teszi részesévé a létért való küzdelemnek. Azokban az országokban, hol e fejlődés szabályosan ment

végbe, a nép előnyomulásában nem annyira az összpontosítás és az elszántság nevezetes, mint inkább az, miként hátrálnak egyre a hatalmon levő osztályok s mint terjesztik ki saját kiváltságaikat nagyobb mértékben a többi osztályok egyre nagyobb számára. A változás eleinte lassú volt; de a mint saját korunkhoz közeledünk, egyre gyorsabb s a mi időnkben a leggyorsabb. A nyugati nemzetek történelme telve e mozgalom mozzanatainak leírásával, valamint azon okok magyarázatásával és elméleteivel, melyek a helyi nyilvánulások előidézésében közreműködtek. De az evoluzionista előbb-utóbb látja, hogy azok a befolyások, melyek eme pusztán mellékes áramlatokat előidéztek, nem elsődleges okok; és hogy kell lennie egy közös oknak, mely hosszú időszakon át működve, a haladást előidézte s a melyből mind e másodlagos tünemények erednek.

Alig lehet kétség a felől, merre kell ezt keresnünk. Ugyanazon befolyás fejlődéséből ered, mely a rabszolgaságot eltörülte. *Az altruisztikus érzés ama nagy tömegében található fel, melyet a művelődésünk alapját képező erkölcsi rendszer fejlesztett ki.* Ez szolgáltatja az elsődleges mozgató erőt a politikai és társadalmi tünemények egész sora számára, melyek művelődésünk sajátságai s melyeket a „haladás” szóban foglalunk össze. De hogy ez az ok miként hat, azt kevesen értik.

A fődologra nézve helyes belátás vezette a haladó iskolához tartozó írókat abban, hogy a modern világ kiinduló pontjául a francia forradalmat tekintik. Nem mintha a forradalom bármit hozzáadott vagy elvett volna azokból a fejlesztő erőkből, mik e világot alakítják; hanem egyszerűen azért, mert többnyire

helyi és kivételes okok, melyek oly népeknél, melyeknél a fejlődés menete szabályosabb, meg sem voltak, járultak ahhoz, hogy a régi szellemet az újjal szemtől szembe állítsák, hozzá oly viszonyok közt, melyek temérdek emberi érdek ütközését idézték elő.

A ki e nevezetes korszakot tanulmányozta, lehetetlen legalább homályosan nem éreznie, hogy oly erő működését figyelte meg, mely teljesen különbözött mindazoktól, miket az ó-kor ismert; oly erőt, mely, noha művelődésünknek kezdettől fogva sajátja, Európa történetében itt először nyilvánult meglepő és világosan határozott módon. Ezen erőt fel nem fogni annyi, mint félreérteni nem csupán a forradalmat, hanem a most folyó politikai és társadalmi fejlődést is, nálunk és valamennyi előrehaladó európai népnél. A forradalom korában semmi sem tett a nézőre oly hatalmas benyomást, mint a nép ellenállhatatlan előnyomulása; a mostani kor távolságából mi sem lep meg annyira, mint ezen előhaladás erőtlensége. A népnek akkor még nem volt sem fegyvere, sem szervezete, sem határozott célja. Még vezetői is csak különböző és sok esetben teljesen ellentétes eszmeáramlatok képviselői voltak, melyek szilaj erővel össze-összecsapva kavarogtak; és míg egymással az uralomért tusakodtak, mélyebb és rejtettebb erők által sodortattak tova, mik felett a vezetőknek nem volt hatalmuk s miket ők maguk sem értettek meg.

A nép ereje látszólag lelkesedésében rejtett. Ez viszont a saját maga és egymás iránti szánalom eredménye volt, a nyomor és lealjasodás amaz állapotában, a melyben éltek. De még erősebbé tette azt az ellentét az ő életük és azoké közt, kik a társadalmi létra felső fokán levő osztályokhoz tartoztak. De noha

ezt a helyzetet s a dolgok azon állapotát, mely ide vezetett, sok tehetséges író pontosan leírta, az e fajta részletekből, ha még oly pontosak és kimerítőek is azok, a forradalom benső jelentőségét meg nem érthetjük. A történelemben a nép fölkelése urai ellen nem volt új látvány. Azelőtt is sokszor megtette és csaknem mindig visszakergették dolgához. Az ellene használt túlerő óriási volt. Mért volt hát sikere ezúttal? És miért, épp ez okból, kezdete a forradalom egy új világnak? A nép oldalán levő erő természetét, mely művelődésünkre annyira jellemző, nem érthetjük meg, míg a másik oldalt át nem tekintjük.

Ezen egész emlékezetes korszakban legfeltűnőbb látvány kétségkívül az uralkodó osztályok gyöngesége és szervezetlensége. Szokássá vált a forradalom sikerét ezen osztályok hanyatlásának, visszaéléseinek és romlottságának tulajdonítani; de a történelem, míg ez okokat elismeri, valószínűleg esetlegéseknek fogja azokat tekinteni. Nyugodtabb ítélete csak az lehet, hogy a nép ügyét nem az utczán, hanem ezen osztályok szívében nyerték meg. Még ily időbeli távolságról is lehetetlen csodálkozás, sőt félelem nélkül szemlélni, mily mértékben aláásták a forradalmi eszmék a felsőbb osztályok állását. A hathatós ellentállás lehetetlen volt; saját erejüknek sem vehették hasznát. Lassankint kezdjük ezt érteni. Keresünk valamely lelkesítő felhívást; valamely szövetségest az ellenük sorakozó erőkkel szemben; tudatos odaadást a méltó ügy iránt, mely sokszor az elvesztett reménynek is meghozta a sikert, és mely itt, a nép ellen alkalmazott túlerő mellett, annak ellenfeleit ellenállhatatlanokká tette volna. De hiába keresünk. Az emberbaráti érzés nagy tömege, mely lassankint felgyülemlott, elvégezte a

magáét: alámosta a régi rendszer alapjait. Máshol az átalakító erő fokozatosan hatott s az eredmény bármikor kevésbé volt szembeszökő; itt, hol az épület külsőleg még állott, egyszerre és teljesen összeomlott, mivel tartó oszlopait a mállasztó folyamat mélyen megrongálta. A fogalmak, mik a forradalmat szülték, lelkesítették a népet s még a legkezelhetetlenebb anyagot is összetartották némileg. De természetes ellenfelében nem volt se lelkesedés, se összetartás; közvetve majdnem oly mélyen át volt hatva az is, mint a nép, a világot ujjaalkotó erőtől.

A jövő történetírójának, ki a forradalomnak igazságot akar szolgáltatni, egyik feladata nyilván az lesz, hogy Franciaország nemességének és hatalmon levő osztályainak ezen időbeli igazi helyzetét teljesebben és nyiltabban felismerje. Az a helyzet a történelemben szinte páratlan; Michelet szavával élve, sokan közülök tulajdon ügyüknek örökösei és egyszersmind ellenségei is voltak. Koruk bölcséletének nagylelkű eszmekörében nevelődván fel, megtapsolták az emberi nem ama csodás feltámadását és imádkoztak érte, noha őket magukat tönkre tette.¹ Könnyebb Carlyle módjára gúnyolódni, mintsem Micheletvel igazságos ítéletet megkísérelni arról a nevezetes látványról, melyet a nemzetgyűlés 1789. augusztus 4-én éjjel nyújtott, mikor a hűbériség „ezer évi uralma után lemond és maga tagadja meg és ítéli el önmagát“. A jelenet éppen a Carlyle gúnyos tollára való volt. „Emlékezetes egy éjszaka ez az augusztus 4-iki: egyházi és világi méltóságok, főrendek, érsekek, parlamenti elnök, mindegyik

¹ *A francia forradalom a történelem szempontjából*, II. könyv, IV. feje.

túltéve egymáson hazafias odaadásban, egymásután jönnek, hogy már úgysis megtarthatatlan birtokaikat, a haza oltárára vigyék. Egyre hangosabb éljenek — mivelhogy ebédután vagyunk — eltörlik a tized-vámost, a földesúri jogokat, a só-adót, a vad túlságos védelmét; sőt a kiváltságokat, a sérthetetlenséget, a hűbériséget tövestül, ágastul; azután *Te Deum*-ot tartanak miatta s végre hajnali három óra felé eloszlanak, fenséges fejeikkel a csillagokat érintve.“¹ Az evolucionista azonban nem talál semmi okot arra, hogy ezen ülésben egyebet lásson, mint a történelem egyik legnevezetesebb jelenetét. A forradalom drámájának egyik legelső jelenete volt az. De soha előbb a hatalmon levő osztályok azt a mozgalmat, mely őket elnyeléssel és elsüllyesztéssel fenyegette, ily lélekkel nem nézték. Be kell ismernünk, hogy ezen közbejött esetekben, bármily gúnyosan is hangolták azok az elbeszélőt, oly erővel állunk szemben, mely természetére mindazoktól különbözik, melyek a régi világot mozgatták, oly erővel, mely a társadalom régi rendjét tényleg lehetetlenné tette.

De hogy a forradalom jelentőségét s az azt létrehozott erők természetét megértsük, mi nem a történelem, sem a múlt eseményeinek álláspontjából nézzük őket, hanem inkább a mai élet heves küzdelmei közepéből. Sőt a francia forradalom szülőökának tanulmányozására jobb figyelőpontot, melyből a nyugati népeknél végbemenő fejlődési folyamat folytonos és egységes voltát is áttekinthetjük, nem is találhatunk, mint a brit nemzet mai politikai életének küzdőterét. Mert itt egy oly nép közepette, melynek története idáig általá-

¹ *A francia forradalom*, I. köt., 6. könyv, II. fejt.

ban rendes fejlődést mutatott, folytonosan ugyanazon okkal állunk szemben; és ha a végbemenő folyamat természetét megértjük, minden irányban észlelhetjük az erő hatalmát és az átalakító jövőendő fejlődés ígéretét és horderejét.

Korunk politikai és társadalmi életét figyelve, észrevehetjük, hogy a legtöbb tényleg működésben levő erő a két ellentétes tábor egyikéhez szegődik. Egyfelől az a tábor áll, mely nem egyéb, mint az imént említett hatalmon levő osztály modern, szabadelvűvé vált képviselője. A társadalom katonai típusáról az iparira való átmenet közben jobbadán tőkés osztálylyá alakult át. Most is ez a párt bírja a gazdagságot, tekintélyt, szabad időt s társadalmi állást és befolyást. A másik tábor nagyrészt a társadalmi létra alján állókból kerül ki és azok nagy részét magába foglalja, kik a legcsekélyebb bér fejében fáradságos, küzdelmes életet élnek. Angliában, hol a társadalmi fejlődés folyását zavaró befolyások kevésbbé szakították meg, mint sok egyéb országban, ezek az ellenfelek többé-kevésbbé szorosan megfelelnek az állam két nagy történeti pártjának. Francia- és Németországban s az Egyesült-Államokban, de más országokban is, tényleg ugyane két pártot nem kevésbbé határozott ellentétben találjuk, noha itt-ott a helyi és különös okok bizonyos fokig meggátolják, hogy így az egész vonalon végig, mint szervezett politikai erők, állandóan, nyíltan szemben álljanak egymással.

Ha most azt kutatjuk, mi volt a haladó törvényhozás története egy hosszú időszakon át, egész le a mi időnkig? — nevezetes vonásokat fogunk benne találni. E vonások néhány szóban összegezhetők. Az egész egyszerűen az engedmények szakadatlan sora,

melyeket a kettő közl, helyzeténél fogva, kétségkívül gyöngébb párt követelt és vívott ki attól a hatalmon levő párttól, mely hasonlóan kétségkívül az erősebb. A sorozatban nincs megszakítás; a szabály alól nincs kivétel. A multnak tanulsága nem tagadható; de a jövő ígérete nem kevésbbé jelentős; mert minden haladó párt programja egyszerően további követelésekből áll, melyek kellő időben hasonló módon további engedményekkel fognak találkozni. Ily módon megy végbe a haladás. De kérdezhetik, mit jelent a két párt e különös és nevezetes viszonya, mely a világtörténelemben egészen kivételes?

A nyújtott magyarázatok egyik leggyakoribbja, hogy e helyzet a politikusoknak, népképviselői kormányrendszerünk mellett, hatalom és hivatalért való lelkiismeretlen kínálkozásából ered. Ha azonban mélyebben hatolunk a dologba, belátjuk, hogy ez a magyarázat a tények s a helyzet megmagyarázására elégtelen. Először is a politikusok hatalmat csak azoktól nyerhetnek, kik azt osztogathatják; és ha ez a magyarázat helyt állna, az említett engedmények sorozatát — ha az azokat megadó párt igazán határozottan nem akarta volna őket megadni — csupán tulajdon e párt képviselőinek szakadatlan politikai árulása útján lehetett volna elérni. Holott ily árulások sorozata a politika történetében nincs feljegyezve. De nem is lehetséges, hogy ily feltétel a közélet rendes vonásává váljék. Egy másik közkeletű magyarázat az, hogy az eredményt a néppárt növekvő ereje és értelmessége okozza, mely a támadást ellenállhatatlanná teszi. De legott észrevehetjük, hogy az alsóbb osztályok növekvő ereje és értelmessége a végbemenő változásnak csupán *következménye*, tehát nem lehet egyszersmind annak

oka is. Azt sem szabad felednünk, hogy az a párt, melytől az engedményeket kivívták, a dolgok természeténél és elsánczolt hadállásánál fogva, a kettő közül még ma is igen sokkal erősebb; és hogy valahol a két osztály egyebütt, a modern korszakon kívül, egymással szembeszállt, a történelem mindig nyomatékkaal jegyezte fel, hogy ez a párt mindig irgalmatlanul leverte a másikat. Tehát nyilván kell lennie valami nagyobb, mélyebben gyökerező s állandóbb oknak, mely a két ellenfél viszonyában ezt a fokozatos, rendes változást előidézi.

Ha az angol politikai életnek XIX. századbeli nagy mozgalmaira visszatekintünk, melyeknek eredményük az volt, hogy egymásután vonták maguk után azt a számos törvényes rendszabályt, melyek az alsó néposztályok felszabadítását és emelését czélozták: észrevehetjük, hogy a haladás módszere mindig ugyanaz volt. Az első lépés mindig a követelés javára való érzelmek nagy tömegének kialakulása volt. Az ily véleményeknek egyszerűen az osztályönzés eredményeül való minősítése a belátás hiányára mutatna. Ennél az mindig sokkal több. Ha szorosabban vizsgáljuk, azt találjuk, hogy rendszeren jórészt az altruisztikus érzelmek említett nagy érzékenysége hozta létre. A közvélemény a nyomor vagy bármiféle igazságtalanság láttára oly türelmetlenné vált, hogy a mint a kizárt néposztályok életkörülményei lassanként szóba kerülnek és megvilágítódnak, ez a türelmetlenség lassanként erőre kap, mignem végre a véleménynek vagy érzésnek abban a tömegében talál kifejezésre, mely korunk minden nagy társadalmi és politikai újítása mögött feltalálható.¹

¹ Természetesen, a vélemény ilyenén összegyűjtésének és kifejezésre juttatásának a sajtó és a modern társadalmi élet és közlekedés egész gépezete hatalmas tényezője.

Még ama néposztályoknál is, melyeknek a változás közvetlen hasznukra van, sem minősíthetők az őket mozgató indítékok pusztán önzőknek. Ne feledjük, hogy az alsóbb néposztályokat felkavaró érzésmánapság, a nyugati művelődés körébe tartozó legtöbb országban, az egymás iránt és önmaguk, mint osztály iránt való reszvét, ama keserves, örömtelen állapot felett, melyben életük elpocsékolódik. Ezt az érzést rendkívüli fokozza az emberek velükszületett egyenlőségének érzete, mely a haladott európai nemzetek lelkében olyan mély gyökeret vert; és annak az ellentétnek az érzése, mely mindamellett az ő életük és a társadalmi létra felső végén állóké közt fennáll. A közvéleményben, mely ezt az érzést fejezi ki, a magánönzésnek sokkal kevesebb része van, mintsem általában hiszik. Egészben és legjobb értelemben véve, az altruisztikus érzelmek eredménye az. Elsősorban a jellem ama mélyülésének eredménye, mely közöttünk végbement. Ez oka annak, hogy a néptömegek követeléseai mostan a meggyőződés oly mélységével, oly elszántan és oly bátran nyilvánulnak; és kell nyilvánulniok ezután is. Ezt nem sugalmazhatja magán-önzés. Azokat a legnagyobb mértékben jelentőségteljesekké épp ez teszi.

De a szemünk előtt folyó tünemény sajátságos és kivételes természetét csak akkor érthetjük át teljesen, ha figyelmünket a másiktáborra szegezzük, arra a pártra, melytől az engedményeket ki kell csikarni és mely az előrenyomuló nép elöl egyre hátrál. Tartsuk eszünkben, hogy ez a párt jelenlegi képviselője annak az osztálynak, mely a népet egész korszakokon keresztül sikeresen tartotta leigázva; mely ellene bevehetetlen korlátokat állított; mely a történelmen végig követ-

kezetesen a maga részére tartott fenn minden hatalmat és befolyást, úgy, hogy állása ellen minden támadás csaknem reménytelenné vált. Mi több, az a párt ez, mely, mint láttuk, még most is oly tartalékerővel rendelkezik, mely azt ellenfelénél mérhetetlenül erősebbé teszi. Mégis azt látjuk, hogy ez a párt ellenfelét a sajátmaga ellen való harczra a törvényes rendszabályok hosszú sorával maga neveli, szabadítja és szereli föl. A közelet utolsó másfél évszázadának története e tekintetben rendkívüli látványt nyújt és csakis a korunk szellemi áramlatával való közösség feledtetheti velünk azt, hogy az előttünk folyó mozgalom a világtörténelemben egészen páratlan.

Ha ezen eredmény okait közelebbről vizsgáljuk, azt találjuk, hogy valamennyi az imént megfigyelt tünetekben gyökerezik. Észre kell vennünk, hogy a legnevezetesebb tény *a jellem szelídülésének és mélyülésének nagy foka a hatalmon levő osztályban*. Ezen az osztályon az a szelídülés még jobban fogott, mint a másik párton. Az eredmény különös. Képtelenné vált általa arra, hogy tulajdon erejét kihasználja és következésképp arra is, hogy hathatós ellentállást fejtsen ki az állását aláásó mozgalommal szemben. Ellentállásába nem viszi bele szívét, lelkét. Az ember szíve a szenvedés, nyomor, igazságtalanság és mindennemű lealjasodás iránt oly érzékenynyé vált, hogy nem bír kemény lenni. Minél több fény hatol be társadalmi rendszerünk sötét alapjaiba, a fejlesztő erők munkájukat némán, de annál hathatósabbban végzik, az által, hogy egyik oldalon igaz, a támadást erősítik; de sokkal nagyobb és jelentőségteljesebb mértékben az által, hogy a másikon a

védelmet gyöngítik — a védelmező párt hitét alá-
ásva és meggyőződéseit bomlasztva.

Az angol közéletben világosan láthatjuk a visszavonuló párt különféle töredékeire gyakorolt különféle hatást. Azt első sorban a legjobbak, legnemesebbek jelentékeny száma érzi meg. Ezeknél az eredmény az, hogy a helyett, hogy azzal a párttal tartanak, melyhez hagyományaik és egyéni érdekeik révén kétségtelenül tartoznak, az ellenfél soraiba állnak.¹ De a megmaradók kevésbbé érzik hatását. Az ellenük ellenfeleik által felhozott érvek igazságát tagadni alig kísérlik meg; védelmükben többnyire arra az ellenvetésre szorítkoznak, hogy a dolgok nem állanak oly rosszul, mint állítják; hogy sok a túlzás és a ferdítés. Legrosszabb esetben, mint végső menedékhez, a tudományhoz térnek vissza, mondván, hogy sokáig maga a javasolt orvosság sem használna s hogy a viszonyok, a dolgok természeténél fogva, gyógyíthatatlanok.

Így hát modern haladásunk az életfeltételek egyenlősítése felé tovább folyik. Nem annyira a támadás elszántsága, noha elszánt az és szilárd, a mennyire csak

¹ A tömeg vezérei nem mindig értik meg a részükön működő erők természetét; olykor nem veszik észre, mennyit köszönnek ellenfeleiknek. Allen Grant nemrég mutatott arra a jelenségre, hogy a fő reformerek rendszerint nem a tömegeből váltak ki. „*A legtöbb java radikális, a kit ismertem, — írja — nemesi származású volt*“; bár viszont voltak mások épp oly komolyak, igazságosak és lelkesek, sőt épp oly lovagiasak, kik a tömegeből valók voltak. „Ütszéli csúfolódás az egyik párt részéről, mondja, hogy a harc a vagyonosok és a nincsetlenek harca. Ez egyáltalán nem igaz. Az a harc egyfelől az önző vagyonosok, másfelől az önzetlen vagyonosok között folyik, kik azt kívánják, hogy a nincsetlenekért történjék valami a túloldalon.“

lehet; mint inkább az altruisztikus érzelmeknek művelődésünkben mindent átható befolyása *oka annak, hogy a hatalmon levő párt hite saját ügyében alá van aknázva.* Álláspontja jogosságáról nincs oly szilárdan meggyőződve, a mint arra szüksége lenne, hogy azt a támadások ellen sikeresen megvédelmezhesse; rendszeres visszavonulásban van; külső erődítményeit feladja, állásait átengedi, sánczait kiüríti egymás után, az egész vonalon. Ez valódi jelentősége annak a nevezetes és kivételes látványnak, melyet nyugati művelődésünk a mai időben nyújt.

Ha immár az összes folyamatban levő nagy társadalmi és politikai mozgalmak közt körütekintünk, látjuk, hogy megtaláltuk korunk kulcsát. *A jellem e szelídülésében, az altruisztikus érzelmek e mélyülésében, erősödésében, valamint azok nagyfokú érzékenységeben a külső ingerek iránt és az ebből eredő, egyre növekvő felelősségérzetben egymással szemben, rejlik korunk minden jellemző társadalmi és politikai mozgalmának magyarázata.* A mi időnkben e szellem legnevezetesebb terméke a munkásnépnek az a széles körű mozgalma Európa- és Amerika-szerte, melyet „a munka zendülésének” neveztek el.

A XIX. század végén folyamatban levő összes fejlemények közt ez a legfontosabb, mivel a legjellemzőbb. De miként minden más társadalmi mozgalom, a mely megelőzte, ez is közvetlen terméke a rajtunk végbemenő változásnak; annak kellő időben való szülötte, mely azzal minden ponton bensőleg és elevenen egybefügg s attól elszakadva, bármely sikerre képtelen, sőt életképes sem volna. Ama mozgalom haladását és sikerét, mely által a munkásosztály máris nagy részt szerzett a politikai hatalomban s melynek

X
 révén az most kezdi egy egyenlő társadalmi állapot alapjait lerakni, különféle okoknak szokták tulajdonítani: a nevelés elterjedésének, az értelmi fejlődésnek, a sajtó növekvő befolyásának, az ipar haladásának, a közlekedési eszközök tökéletesülésének s ezzel a távolság elenyészésének és a szervezkedésre ebből eredő kedvezőbb alkalomnak és mindenféle „gazdasági irányzatnak“. De mindezek másodlagos tényezők. Egyetlen okban gyökerezik, t. i. az emberbaráti érzelmek kifejlődésében és a jellem szelidülésében és mélyülésében, mely a nyugati népek közt bekövetkezett.

Hogy ez az ok miképen működik, azt egy kis megfontolás után legott megértjük. Működési módjával maga a munkásosztály egészen tisztában van. Ama harc folyamán, melyet a munka viv a tőkésék bérfeltételeivel; és különösen ama rendes csatákban, miket időnkint sztrájkok alakjában vívnak, állandóan megfigyelhető, hogy a döntő tényező mindig a közvélemény; és, legalább Nagybritanniában, a közvélemény egyre hajlandóbb a munkások pártjára állani, ha a harcot tisztességes fegyverekkel vívják. Ez a közvélemény korántsem pusztán a nép ama részének véleménye, melyről föltételezhető, hogy osztály-érzésből vagy osztály-önzésből rokonszenvez az alsó rétegekkel; minden osztálybeli egyének nagy számának véleményét foglalja az magába, nem véve ki sok olyant sem, kinek érdeke inkább a másik párt sikeréhez fűződnek.

Ha más irányban nézünk szét, ugyanezt látjuk. A körülünk folyó társadalmi fejlődés folyamatát egyedül a közösségben felhalmozódott altruisztikus érzelmek és azoknak mindnyájunkra gyakorolt, mindent átjáró

hatása, s az egyéni és közjellemnek ebből eredő érzékenysége a nyomor s a bárkin elkövetett erőszak iránt, lett légyen az bár a legutolsó — teszi lehetségessé. A nélkül törvényeink képtelenek, demokratikus intézményeink lehetetlenek volnának. Spencer Herbert nemrég¹ azt kifogásolta az angol és amerikai párt-kormányzás rendszerében, hogy az egyes ember vagy egyes párt zsarnokságára vezethet. És ha korunk saját-ságos körülményeit számításán kívül hagyjuk, az ily kormányrendszer elméletben igazán nevetségesnek tűnik föl. Mégis a gyakorlatban minden hibája mellett és daczára a Spencer által kifogásolt vonásoknak, egyik legtökéletesebbnek bizonyult. Az ember azt várná, hogy a mely rendszer Angliában megengedi, miszerint a pusztá többség korlátlanul uralkodjék, az apró kisebbségeket, melyek véleménye a nagy többség-től különbözik, kétségbeejtő zsarnoki önkénynek vetné alá. A mely rendszer a pusztá többségnek, ha az hatalomra jut, megengedi, hogy az ellenzéknek minden alkotását lerombolja: azt oly országban, hol a pártoskodás hulláma magasra csap, a politikai zürzavar bizto-sítására eszményi rendszernek vélné az ember. Mind-azonáltal a kisebbségek véleményét, a régi időben soha sem hallott tiszteletben tartják; és, legalább Nagy-britanniában, a mit az egyik párt alkotott, azt a másik párt sohasem rombolja le. Ennek oka nem az állam alkotmányában, hanem a közlelkiismeretnek az igazság-talanság és méltánytalanság iránt való rendkívüli érzékenységében rejlik. *Igazságtalannak tartott cselekedetet büntetlenül egy párt sem kísérelhetne meg, mert legott tulajdon hívei hagynák cserben.*

¹ Az *Erkölcstan Elveiben*.

Itt és csakis itt állunk igazán szemben azzal az erővel, mely a körülünk levő világot mozgatja, szabályozza és újraalkotja; mely nélkül haladásunk megszűnnék és kormányformáink munkaképtelenekké válnának. Emlékeznünk kell arra, hogy miként a rabszolgaság esetében, úgy itt is az ész sohasem javasolja a hatalmon levő osztályoknak, hogy öröklött hatalmukat és befolyásukat a népnek átengedjék. Az ész arra tanít, hogy az a folyamat, mely a legalkalmasabb fenmaradását biztosítja, csak oly hathatósan megy végbe a legmagasabb rendű művelődés minden alakjában, mint egyebütt. De akkor, hogy a már felhozott érvet ismételjük — az egyéni észről egymagától nem várható, hogy azokat elítélje, kik erősebbek lévén és érdekeiket egy emberöltő idejébe vagy legjobb esetben néhány nemzedékébe korlátozva látván, erejüket saját előnyükre használják ki. Ezt bátran és meggyőződésből tehetnék. *Az emberi egyenlőség fogalma*, mely művelődésünk társadalmi fejlődésében oly nagy szerepet játszott, *lényegileg észszerűtlen*. Nem szentesíti azt sem az ész, sem a tapasztalat; az jellemző terméke annak az észfölköti erkölcsi rendszernek, melyre művelődésünk épült.

Elég az altruisztikus érzelmek fejlődését nemlétezőnek képzelnünk, hogy fogalmat szerezzünk azoknak roppant szerepéről modern társadalmunkban. Ha el tudjuk képzelni, hogy nyugati művelődésünk hatalmon levő osztályait újra ugyanaz az erős hit tölténé el saját ügyükben és kiváltságaikban és ugyanaz a megvetés embertársaik nagy tömege iránt, mely a régi Görögország „tisztá demokráciáiban“ és a római köztársaságban és birodalomban uralkodott: nem lesz nehéz fogalmat szereznünk arról, micsoda gyöngö

korlát lenne az az egész dicsekedve emlegetett hatalom, melyre a nép szert tett, az osztályuralommal szemben; még a legirgalmatlanabbal és legtüremlenesebbel szemben is. A gazdag és hatalmon levő osztályok még most is képesek lennének, a legszabadabb és leghaladottabb államokban is, a haladás árját megszorítani, megállítani és visszafordítani. A legszelesebb alapon nyugvó alkotmányos demokráciának minden szabadsága és biztosítéka se lenne több, mint a római köztársaság szabadságai és biztosítékai voltak Máriusnak vagy Sullának, a birodalom létrejötte előtt. Ily körülmények közt a sajtó minden hatalma, a tudomány minden alkalmazása, az ipar minden fejlettsége mindaz a „gazdasági irányzat“, melyről most azt tartják, hogy a nép befolyásának kedvez: egy elnyomó oligarchia kezében egytől-egyig csak hathatós támadó és védőfegyvernek bizonyulna.

Ha most kissé visszapillantunk, látjuk, hogy a leglényegesebb következtetések, melyekre e fejezetben jutottunk, ezek: Először, hogy a társadalmi fejlődés végbement folyamata, mely nyugati művelődésünkben még egyre tart, nem az ész terméke, hanem hogy az azt mozgató erő az altruisztikus érzés ama tömegében rejtett és rejlik, melyet művelődésünk kifejlesztett. Másodszor, hogy ez az altruisztikus fejlődés és az azt kísérő mélyülése és szelidülése a jellemnek, közvetlen és sajátos gyümölcse annak a vallásos rendszernek, melyen művelődésünk épült. Harmadszor, hogy a tudományra nézve az eredményezett társadalmi evolúció folyamatának jelentősége, melyben lassankint az egész nép egyenlő feltételek mellett válik a létért való küzdelem részesévé, abból az egy tényből áll, hogy ez a vetélkedés, mint a

haladás oka, általa a hathatosság legnagyobb fokára emelkedett, a melyen valaha volt. Az eme folyamat által érintett népek általa a társadalmi súly oly állapotába küzdötték fel magukat, mely őket a létért való harcban más fajokkal szemben túlnyomó előnyökkel szerelte fel.

Ha művelődésünket egységes szervezetnek tekintjük, és ha amaz életerők székhelyét, melyek a körülünk folyó mozgalmat előidézik, abban az erkölcsi fejlődésben kell keresnünk, mely a nyugati fajok történelmében végighúzódik: nyilvánvaló, hogy a társadalom modern terjeszkedését, szorosan tudományos értelemben, a renaissance s a hitújítás korától kell számitanunk.

A tudomány szempontjából úgy a hitújítás előtti, mint az utána bekövetkezett mozgalom, egyetlen megszakíthatatlan egység, növekvése különböző szakában nézve. De annak a vallásos rendszernek, melyen művelődésünk alapszik, csak a hitújítás utáni fejlődés időszakában vált feladatává, hogy a világ gyakorlati életében érvényesítse azt a jellemző terméket, mely a haladás ügyének oly hatalmas mozgató ereje volt. A társadalmi szervezet e szakában végbement fejlődés, csakis ebben a szakában mehetett végbe. Annak ideje soha vissza nem térhet. A társadalmi fejlődés későbbi folyamatának különbözőnek kell lennie a megkésett vagy elnyomott népeknél és azoknál, melyeknél természetes folyamát követhette.¹

¹ Lecky követte Macaulayt (Tanulmány Ranke *Történelméről*) annak megjegyzésében, hogy a reformációt fel nem vett népek közt később észlelhető véleményáramlatok nem a reformáció elvei felé, hanem a racionalizmus felé irányultak (*A racionalizmus története*, I. köt. 170—173. lap). Úgy van; csak-

E különbség természetét, melyet az emberbaráti érzelmek nagyobb kifejlődése idézett elő, valamint a hitújítás által leginkább befolyásolt népek jellemében végbement nagyobb mélyülést és szelidülést, később fogjuk tárgyalni.¹

Egy csoport író, kiknek egyik legkiválóbb képviselőjük Spencer Herbert, céljául tűzte ki, hogy úgy tekintesse velünk az altruisztikus érzést, mint egy oly terméket, mely művelődésünkben mintegy használat útján halmozódott fel, s melyet ennél fogva egyre növekvő tömegben adunk át leszármazottainknak. E nézet szerint, idő folytán remélhetjük, hogy az ember úgy fog születni, hogy természeténél fogva ösztönszerűleg kész lesz a társadalom javára cselekedni. Az altruisztikus érzések gyakorlása, ily körülmények közt, minden vallásos szentesítéstől független volna;

hogy az eme tényből gyakorta vont s a reformációra nézve bántó következtetések haladó fejlődésünk természetének hiányos felfogásából eredtek. Az akkor végbement fejlődés ideje elmúlt örökre; a szervezet életének későbbi korában nem ismétlődhetik. De a társadalmi haladásnak azt követő folyama azoknál a népeknél, melyeknél e mozgalom a természet rendje szerint következett be, mélységesen különbözni fog attól, a milyen az egyebütt lesz. Mint egy későbbi fejezetben látni fogjuk, az a társadalmi forradalom, melynek véghezvitelére a mi művelődésünk van hivatva, e népeknél fog legszabályosabban végbemenni s ezekben fog legteljesebb kifejezésre találni.

¹ A modern ipari terjeszkedés s a reformáció közötti eleven összefüggést akárhány socialista elismeri. Lásd pl. Bax Belfort *A socializmus vallása* cz. művének „a modern forradalom” cz. szakaszát. Természetesen, az író a kérdést a maga külön szempontjából tárgyalja; de ebben, miként sok egyébben, megnyilatkozik a socialista írók érzéke társadalmi tűnényeink lényeges egysége és kölcsönös egymástól való függése iránt, melynek bírálóik sokszor hijával vannak.

ideértve az altruisztikus érzelmek ama nagyobb részét is, mely közvetve működnek az által, hogy oly megelégedést nyujtana, minőt a legtöbb ember, bármi legyen vallásos nézete, akkor érez, ha a közérzés által jönak tartott erkölcsi mérték szerint cselekszik. E pártnak azonban, mint továbbat látni fogjuk, előbb-utóbb ellentétbe kell jutnia a modern biológiai tudomány haladó irányzatával; a mint hogy tényleg már Spencer is vitába eredt a *Weismann-féle elméletekkel*.¹

A megelőző lapok célja annak kimutatása volt, hogy az a sajátos vonás, melyben az emberi evolúció minden egyéb előbbeni állati evolúciótól különbözik, az értelem haladó fejlődésében áll; ám az lehetlenné teszi, hogy a jelzett nemű ösztönök továbbra is mint az altruisztikus viselet hathatós szentesítései működjenek. Az ember eljövedele előtt a haladás ügyét mindig azok az élő lények szolgálták, melyek őt megelőzőleg oly ösztönökkel voltak felruházva, melyek őket az evolúció folyamata által munkált cél szolgálataira alkalmassá tették. Az ő esetében a különbség az, hogy az ész bírása által neki hatalmában áll az ösztönök kielégítése, a nélkül, hogy a következményeket viselnie kellene. Pályája sok pontján, különösen a hanyatló művelődések korában, megpróbálta azok közül a legparancsolóbbakat kijátszani. Az értelemnek, ha azt oly fajta erkölcsi erők, minőket vizsgáltunk, nem ellenőrzik, a társadalomban mindig individualistává, bomlasztóvá, rombolóvá kell válnia; még pedig, a mint később látni fogjuk, oly mértékben, hogy még az oly alapvető érzelmeknek is, minő pl. a szülői ösztön —

¹ Lásd a *Contemporary Review* 1893. február és márcz. számában „A természetes kiválasztás nem-adaequat voltáról,” s u. o. 1893. máj. „Weismann elmélete“.

mely mögött nem csupán az a végtelenül kis időszak áll, melyben a társadalom létezett, hanem az élet kezdete óta eltelt egész idő¹ — a faj evolúciója érdekében történő működését is meggátolja. Innen az emberi evolúciónak — mely az értelem növekvésével egyre nő, annak fejlődésével egyre fejlődik és természetesen kiegészítője az értelem nöttének és fejlődésének — jellemző vonása: t. i. a vallás, melynek feladata az, hogy az új viszonyok közt a szükséges mérséklő sanctiókról gondoskodjék. Innen amaz alakok sikere is, melyek ilyen sanctiót birtak; a mi az élet kezdete óta egyre tartó kozmikus folyamat véghezviteléhez leghathatósabban hozzájárult. A dolgok természetében rejlik, hogy az egyéni viseletet illetőleg egyedül az emberi ész sohasem szolgáltatathat hathatós szentesítést, mely e folyamat előidézéséhez járulna; mert a kozmikus folyamat egyik lényeges vonása: magának az egyénnek feláldozása, nem csupán embertársai, hanem a még meg nem született nemzedékek érdekében is.²

Végezetül jegyezzük meg, hogy semmi sem tárja fel meglepőbben, mily mértékben kell jövőre társadalmi tüneményeink vizsgálatát a biológiára alapítanunk, mint az a tény, hogy a biológisták közt most folyó vitának a felől a kérdés felől: vajjon a szülőknek éle-

¹ Lásd a X. fej. a 297—298. lapot.

² Azt az útszéli, de rövidlátó ellenvetést, mely szerint igen sok nemes érzületű ember van köztünk, olyan, kire a vallásos mozgalom — melynek mi oly nagy jelentőséget tulajdonítottunk — tudtával hatással nincs; kik magukat befolyása körén kívül állóknak képzelik, kik azonban mindamellett érzik hatását és teljes rokonszenvével kísérik a haladást előidéző altruisztikus befolyásukat — a következő fejezetben a maga helyén fogom szavá tenni.

tükben szerzett tulajdonságaik átöröklődnek-e, nem-e ivadékaikra? ha az utóbbi értelemben dől el, a legforradalmibb hatással kell lennie az egész társadalmi és politikai bölcelet birodalmára. Ha a régi nézet helyes, és a szokás és nevelés hatásai átöröklés útján átszarmazódnak, akkor a mult utópisztikus bölceleti álmai kétségtelenül megvalósíthatók. Ha az egyén saját személyében, születésével átörökli az elmult nemzedékek neveltetésének és szellemi és erkölcsi művelődésének eredményeit, akkor merhetünk jósolni oly jövőndő társadalmat, mely nem fog rosszabbodni, hanem tovább fog haladni, még ha a létért való küzdelem meg is szűnik s ha a népesség éppen a megélhetési feltételek szerint lesz is szabályozva és az egyéni s a társadalmi szervezet közötti ellentét megszűnik, miként Spencer Herbert megjósolta.¹ De ha, miként az író hiszi, a Weismann-párt nézetei a fődologra nézve helyesek; ha nem lehetséges haladás, kivéve az átlagon felül álló együttnevezett változatok halmozása által, az az alatt maradók kizárásával; ha a kiválasztás szünetlen küzdelme nélkül, melyet ez magával hoz, az élet minden felsőbb alakjának iránya *tényleg retrográd*: akkor az egész emberi nem az életnek kezdettől folyó harcától és versenyétől nem szabadulhat. Akkor az élet versenyének tovább kell folynia, jöllehet szelidített feltételek mellett, de azért változatlanul és kikerülhetetlenül, végesvéig. Akkor az ember egyéni, politikai, társadalmi és vallásos életének minden tüneményétama kozmikus folyamat egy-egy mozzanatának kell tekintenünk, melyet a tudomány csakis azzal összefüggésben tanulmányozhat és érthet meg.

¹ *Data of Ethics*, XIV. fej.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A modern socializmus.

Mielőtt azonban a művelődésünk bonyolult társadalmi jelenségeit előidéző törvényeket tovább vizsgálnók, jó lesz hátra pillantanunk, hogy az eddig bejárt terület jellemző vonásait jól emlékezetünkbe vessük.

Láttuk, hogy a haladás minden élet kezdetétől fogva a versenyt és kiválasztás legszigorúbb és legparancsolóbb feltételeinek volt eredménye; minthogy máskülönben — az élettan alapvető törvényeinél fogva — az élő lények eddigi tökéletesedése azután lehetetlen volna. Mivel pedig emez élettani törvényeknek az ember is alá van vetve: az ő haladása is csak a kezdet óta érvényes feltételek mellett volt lehetséges. Tehát az emberi nem történelmében ugyanaz a folyamat megy végbe. Csak hogy azt ott egész különös és sajátságos tünetmények kísérik. Az evolúció folyamában az emberi értelem mindig fontos tényező volt és annak is kell maradnia. Azonban az ebből eredő egyéni érvényesülésnek feltétlenül alá kell rendelődnie a faj fejlődési folyamatával szemben, melyben maga az egyén egyáltalán nincs érdekelve, sőt annak sokszor kénytelen saját jólétét feláldozni. Innen az emberi történelemnek alapvonása, hogy t. i. abban a *vallás* név alatt összefoglalt s egyre fejlődő tünetmé-

mények uralkodnak, mint a melyek ezt az alárendelést megvalósítják. Innen ama vallások sikere is, melyek az emberi nem életében — valamint az élet kezdetétől fogva minden életben — végbemenő kozmikus folyamat (a verseny és kiválasztás) teljes kifejtéséhez hozzájárultak.

Ennélfogva, mielőtt tovább mennénk, különösen azt kell megjegyeznünk, hogy ez a kozmikus folyamat az emberiség egész történelmében diadalmaskodott. Nem szűnt az meg soha. Még csak hajlandóság se mutatkozott megszüntetésére. Ellenkezőleg, mióta csak az emberiség él, győzedelmesek mindig azok a népek voltak, melyek körében ez a folyamat a legkedvezőbb feltételek mellett mehetett végbe. S a társadalmi fejlődés nyugati művelődésünkben (hol a létért való küzdelemnek lassanként az egész nép részesévé válik) végbement végső és legnevezetesebb mozzanatának jelentősége egyszerűen abban áll, hogy ama folyamat ott éri el legteljesebb és legtökéletesebb kifejlődését.

E tényeket eszünkben tartva, térjünk át ama nagy társadalmi mozgalom vizsgálatára, mely korunk politikai életére egyre mélyebb hatást kezd gyakorolni. A rétegeknek az a fölemelődése, melyet Európa- és Amerika-szerte *socializmus* néven ismernek, korunk legjellemzőbb terméke. Mi sem különösebb azonban, mint az a habozás, vonakodás, sőt zavar, melylyel ezt nem csupán a napi politika intézői, hanem sokszor azok is tekintik, kik — a társadalom és történettudomány magaslatán állva — vélnők, fogalmat szerezhettek volna maguknak annak mibenlétéről, arányairól és jelentőségéről.

A midőn e kérdést vizsgálni próbáljuk, nem csekély fontosságú a hely kérdése, hogy t. i. hol tanul-

mányozzuk? — mivel könnyen belátható, hogy a vele összefüggő jelenségek közül nem egy helyi okokra vezethető vissza, mik a mozgalom egészével lényegileg nem függnék össze. Ha pl. Franciaországban tanulmányozzuk, előbb-utóbb kiviláglik, hogy ez az ország, daczára a demokratikus kormányformával való korai és elszánt kísérletezésének, a modern socializmus haladásának megfigyelésére korántsem kedvező talaj. Ott a társadalmi fejlődés folyamata, minden gyorsasága mellett szabálytalanabb volt, a nép pedig multjával teljesebben szakított, hogysem a ma működő fejlesztő erők szabatos összehasonlítására alkalmas volna. A közelmultban ott az új szellem a régivel a végletekig összetűzött; s ne feledjük, hogy daczára a demokrácia őszinte diadalának a forradalom korában, épp Franciaországban voltunk tanui annak, hogy a katonai caesarizmus régi szellemét, mely művelődésünkől annyira idegen, a XIX. században kísérelték meg több ízben fölleveníteni, még pedig nagyra-törő méretben.

Németország meg manapság nem egy tekintetben igazi hazája a socialdemokracziának. De meg kell jegyeznünk, hogy amaz okok közt, mik e mozgalom arányait leginkább megnövesztették, még ott is igen sok a helyi és sajátágos természetű. A német nemzet, két oly szomszéd közé ékelve, minő egyfelől a francia, másfelől az orosz a maga elmaradott társadalmi fejlődésével, a körülmények nyomása alatt széles alapon fejlesztette ki militarizmusát, mely ugyan lényegében védelmi jellegű s ezáltal a régi tipustól jellemzően különbözik, mindazonáltal hátráltatja a társadalmi terjeszkedés folyamatát s oly vonásokat fejleszt ki, melyek e terjeszkedés szellemével nem férnek

össze. Németország társadalmilag sok tekintetben elmaradott; noha az már bajosan hihető, a mit Leroy-Beaulieu állit,¹ hogy az, daczára a socializmus rohamos térfoglalásának, Oroszországot kivéve, Európa összes országai közt ma is leginkább hódol a régi tényezők befolyásának. De tény az, hogy Németországban a társadalmi fejlődés menete egyenetlen. Eszmék dolgában előrehaladott, de gyakorlati téren elmaradott; így állván a dolgok, a feltételek ott se kedveznek ama mozgalom jellege és jövője becslésének, mely ott a legszélső párttal van azonosítva.

Északamerika Egyesült-Államaiban szintén a művelődésünk által létrehozott legtipikusabb demokrácia példáját birjuk ugyan; azonban a socializmust mozgató erők tanulmányozására a helyzet ott sem előnyös. A társadalmi kérdés Amerikában minden lényeges szempontból ugyanaz, mint nyugati művelődésünk bármely más részében. Valószínű az is, hogy a socializmus szelleme az ellentétes erőkkel, mik modern szabad államaink sajátos termékei, zavaró befolyásoktól mentebben sehol egyebütt nem mérkőzik. Csak-hogy a viszonyok nagyon is „új“ volta ott nagyban megnehezíti a társadalmi kérdés lényeges jellemének, mint régtől fogva tartó rendszeres fejlődési mozzanatnak, felfogását és oly tisztán való felismerését, mint egyebütt; így tehát ott tanulmányozása is kevesebb haszonnal jár.

Mindezt megfontolva, talán leghelyesebb lesz Marx példájára Angliát választanunk, mint a mely ország-

¹ Lásd az *Économiste Français* 1890 szept. 20-ki és 27-ki számában Leroy-Beaulieu P. cikkét: „A művelődés befolyása a népesedési mozgalomra“.

ban a modern szellem fejleményei legjobban tanulmányozhatók. Nemcsak abból az egy okból, mely Marxot befolyásolta, hogy t. i. a modern kapitalizmus és industrializmus ott érte el legkorábbi és legteljesebb kifejlődését; hanem azért is, mivel ott a társadalmi fejlődés folyamatát helyi okok kevésbbé homályosították el és zavaró események ritkábban szakították meg. Haladása a multban, egészen véve, szabályos, rendszeres és sikeres volt s gyöngülés vagy pangás jelét a jelenben sem mutatja. Ezen okoknál fogva a jelen viszonya a multhoz s a jövőhöz, nyugati művelődésünk területén seholsem tanulmányozható több haszonnal, mint épen Angliában.

Nos, az angol politikai életnek a XIX. század végén van egy vonása, mely idővel nyilván le fogja kötni a történetírók érdeklődését. Az a nevezetes változás, mely napjainkban lassan és zajtalanul megy végbe, ama politikai pártban, amely párt az utolsó másfél században a haladás elővédje volt s a mely az utóbbi néhány nemzedék alatt a haladás szellemétől áthatott törvények egész sorát alkotta, mik a maguk egészében egyik legnagyobb forradalmat képviselik, a min nemzet ily rövid idő alatt keresztülment. Első tekintetre ez a változás úgy tűnik fel, mint valami bomlási folyamat; s egyik eredménye ez idő szerint kétségtől az lesz, hogy az ellentábort erősíti. Nem mintha a haladópart meghasonlott, vagy mintha erejét gonosz befolyások aláaknázták volna. Ellenkezőleg, nem csupán jó harcot harczolt végig, hanem elvéhez is hív maradt. Inkább az események szárnyalták túl az elveket; és soraikba lassan és szinte észrevétlenül belopta magát az a nyomasztó, csüggesztő érzés, hogy a régi jelszók

elvesztették értelmüket s hogy a párt oly feladatokkal került szembe, miket a mult kipróbált formuláival megoldani nem lehet.

X Az angol politikai élet mai szokatlan és kivételes válsága, közelebbről nézve, még feltűnőbbé válik. El kell ismerni, hogy a szabadelvű párt által Anglia közéletében a XIX. században előidézett fejlődés csak utolsó phasisa volt ama nagy társadalmi mozgalomnak, melynek haladását nyugati műveltségünk történetén végig az utóbbi fejezetben vázoltuk; s e fokon végre csaknem teljesen bevégezte az egyén felszabadítását s a politikai egyenlőség megalapozását az egész társadalmi szervezetben. Így pl. Angliában a század elejétől kezdve rövid időközben egymást követő sora keletkezett a választójogot kiterjesztő törvényeknek, míg nem azok ma csaknem az egész felnőtt férfi-népességre érvényesek. Ezekkel lépést tartott egy csomó törvény, mely a kereskedelmet és ipart szabadította fel a kiváltságos osztályok uralma alól, kiknek a védőtörvények leple alatt, miket főként saját érdekeik védelmére hoztak, módjukban volt a népet saját hasznukra megadóztatni.

X A század folyamán hasonlókép egész sor törvény a kiváltságok megnyirbálására és eltörlésére irányult. Mindenfelé mindenféle helyi, a nép által választott testületeket szerveztek, miknek czéljuk az volt, hogy a nagy vagyon urai által addig illetéktelenül gyakorolt helyi befolyást megszorítsák, sőt megsemmisítsék. A földbirtokososztály választói előjogát addig-addig nyirbálták, míg nem az csaknem egyenlővé zsugorodott a legutolsó polgár jogával. Az államhivatalokat — melyek addig a kiváltságos osztály híveinek voltak fentartva — megnyitották mindenki előtt; min-

den pályázó egyenlő elbánásban részesült s ezzel a közszolgálatban a közigazgatás példátlan tisztaságát biztosították. Sok oly törvényt is hoztak, melynek célja az volt, hogy a politikai jogegyenlőséget az elméletből a gyakorlatba is átvigyék. A választói jogosultság kiterjesztését a *Ballot Act* s a *Bribery Act*¹ kísérte, miknek célja a legszegényebb s leggyöngébb néposztály politikai jogainak szabad gyakorlatát védte meg. S végül egész sor népnevelési törvényt hoztak, melyek oda irányultak, hogy minden polgár képes legyen a szabad államban őt megillető jogait és helyzetét megérteni és méltányolni.

Itt különösen jegyezzük meg, hogy a politikai tan, mely Angliában a reformok e terjedelmes sorát létrehozta, élesen körül volt határolva. Ama politikai párt, melynek befolyása vagy irányítása a törvények megalkotásánál érvényesült, bevallott célját mindig világosan előtérbe állította. E cél: a *politikai teljes jogegyenlőség* mindenki számára. Az e program alapját képező hitvallás első ágazata az volt, hogy e végeziel biztosítva lévén, a köz javát az biztosítja legjobban, ha az egyénnek szabad kezét adnak arra nézve, miszerint a természetes erők szabad játéka közepette, a kormánytól lehető legkevesbbé gátoltan küzdje ki saját társadalmi megváltását (vagy kárhozatát). Angliában a haladó párt alapelveül vallotta, hogy „a mely nép nem szokta meg a közös érdeken való önkénytes cselekvést — a mely megszokta, hogy kormányától várja a rendelkezést vagy ösztönzést minden közös vállalatra; a mely arra vár, hogy

¹ Egyik a titkos választást rendeli el, másik a vesztegetést sujtja kegyetlenül.

mindent más tegyen helyette, kivéve a mi pusztaságszokás és gyakorlat dolga — az oly nép tehetőségét csak félig fejtette ki; nevelése egyik fődologra nézve hiányos¹. Ennélfogva az állandóan kitűzött cél az volt, hogy a hatósági beavatkozást a közügyekben a lehető legszűkebb körre szorítsák². Mill nyomatékával sürgette, hogy ily beavatkozás szükségese esetén a bizonyítás kötelezettsége ne azt terhelje, a ki ellene szegül, hanem azt, ki azt javasolja; és feltétlenül azt kívánta, hogy „mindenkit hagyni kell a maga lábán járni“ s hogy „az ettől való minden eltérés, kivéve valamely cél érdekében, biztos rossz“³.

Ez volt Angliában a *laissez-faire* nagy politikai tana. Annak kifejtéséhez, hosszú időszakon át terjesztéséhez s a gyakorlatba való átviteléhez a politikai vezérek s a társadalmi, politikai és bölcselő írók legjelesebb csapata járult hozzá, minőt ország valaha termett. E tan uralma alatt ment végbe Anglia példátlan terjeszkedése a XIX. században és annak e terjeszkedésben kétségkívül jelentékeny része volt. Minden hibájával és körülhatároltságával együtt egyik legjellemzőbb terméke volt az angolul beszélő népek géniuszának. Szelleme még ma is egész politikai életét áthatja azoknak az országoknak, mikbe e népek vitték be intézményeiket. Tehát mily tekintetben nőtünk ki belőle? Hozzá viszonyítva, miben áll fontossága a nyugati népek bizonyos rétegeit oly mélyen felkavaró socializmusnak? Túl rajta merre visz immár bennünket az evolúció, melynek útját e népek történetében megrajzoltuk?

¹ Mill J. S. *A Közgazdaság Elvei*, V. könyv, XI. fej.

² U. o.

³ U. o.

Hogy e kérdésekre felelhessünk, meg kell vizsgálnunk a mai angol politikai életben ható erőket. Azt már megállapítottuk, hogy ama politikai haladásnak, melyet mi a közelmúltban a legtöbb európai néppel közösen tettünk, igazi mozgató ereje a bennünk kifejlődött altruisztikus érzelmekben rejlik, valamint a jellemnek azzal járó szelidülésében és mélyülésében. Ezek az érzelmek találtak kifejezésre a közvéleményben, mely a múltban lassan, de napjainkban gyorsan megindulva, létrehozta az egyénnek fokozatos politikai felszabadulását a kiváltságos osztályok uralma alól. A mit azonban most különösen meg kell jegyeznünk, az, hogy a bennünket idáig hozott mozgalom nyomát se mutatja a lohadásnak vagy megállásnak; ugyanazok az érzelmek továbbra is mozgató erő gyanánt hatnak, mely azzal fenyeget, hogy tovább fog üzni bennünket, sőt *máris* tovább üz, messzire a közelmúlt által előirt határokon túl.

Angliában a tömegek politikai felszabadítása, melynek végső stádiuma ezen országban csaknem egy egész századot töltött be, immár majdnem teljes. Ama politikai intézkedés-foszlányok, mik kiegészítéséhez szükségesek — s a mult haladó pártjának hitvallásához ragaszkodók egyebet nem nyújthatnak — oly sovány programot alkotnak, hogy azzal ugyan alig kelthetnek valódi lelkesedést ama vezérek követői közt, kiknek szellemi szemhatárát még most is a nép politikai felszabadításának régi eszménye határolja körül. Másfelől egész raja támadt a sokkalta fontosabb és nagyobb kérdéseknek, melyek a figyelmet követelik. A végbement páratlan terjeszkedés közben új és óriási oly feladatok születtek, miket a régi vezérek nem is sejtettek; és az erők szabad és

fékezetlen mérközése a társadalomban oly eredményeket szült, mik ellen az altruisztikus érzelmek által mozgatott közlelkiismeret lassan, de biztosan felzúdult.

Angliában az utolsó évtizedben a nagyvárosok szegény népének életéről közölt leírások; a közvéleményt nemkülönben mélyen fölkaavarták az oly kutatások által napfényre hozott dolgok, minőket a *Sweating Commission*¹ vagy újabban Booth Károly szélesebb körben végzett a londoni szegény nép állapota felől. Lassankint kezdik belátni, hogy a gazdasági és társadalmi erők fékezetlen versenyének közepette s a politikai szabadság uralma alatt a nép nagy tömegei sohasem jutottak kedvező alkalomhoz, s kezdettől fogva kikerülhetetlenül lealjasodásra voltak kárhóztatva. Ma már, úgy látszik, általában érzik, hogy itt a puszta politikai szabadságnál egyébre van szükség.

Továbbá, jóllehet az ipar és kereskedelem a mult idők kiváltságos osztályainak ellenőrzése alól nagy mértékben felszabadult, ámde a bekövetkezett féktelen terjeszkedés révén a tőkepénzesek mintha elődjeik jogainak és hatalmának nagy részét örökölték volna. Sőt még újabbakkal is felruházódtak; míg az együvé tartozás érzete, mely a multban a rideg viszonyt a kötelességérzet útján enyhítette, egyre jobban gyengül. A politikai szabadság a szegényebb osztályokat nem tette képesekké, hogy az emez osztályok által kezelt roppant befolyással oly mértékben megbirkózzanak, miként egynémely régi reformer remélte. A tőkepénzeseknek ringekbe, trösztökbe, syndicatu-

¹ A munkásnépet kiszipolyozó munkaadók visszaéléseinek felderítésére kiküldött bizottság.

sokba és egyéb e fajta, a termelésnek egyetemes ellenőrzésére s az árak mesterséges felverésére alakult érdekszövetségekbe való tömörülése, a közboldogulást oly bonyodalommal fenyegeti, melyről a mult reformerjei aligha álmodtak. Ezzel szemben ott vannak a munka nagy szervezetei és tömörülései a tőke ellen, mik a társadalom nyugalma komolyan megzavarják és megbontják s melyekre az állami beavatkozás korlátoltságának régi tanát alkalmazni egyre nehezebbé válik. Sőt nyilvánvaló, hogy ez ismétlődő küzdelmekben a harczolók, magukra hagyatván, nem egyenlő fegyverrel harczolnak; mert egyik párt fegyvere pusztán a haszon csökkentésében áll; holott a másik párt fegyvere a jog, melynél fogva embertársait szükségre és éhezésre kényszerítik. Ezért hát a közvélemény egyre hajlandóbb a gyengébbnek pártját fogni s az altruisztikus érzelmek ösztönzésére oly intézkedéseket javasolni, melyek a mult *laissez-faire* tanát messze túlhaladják.

Az is észrevehető, hogy a közvélemény, mely a korábbi évtizedekben még a női- és gyermekmunkaidőnek a gyárakban és bányákban való szabályozását is (mint a mely az állam be nem avatkozását hirdető elméleten rést ütne) gyanakodva fogadta: ma már odáig jutott, hogy a józan vitatkozás terére tartozónak tartja az oly javaslatokat is, melyek a munkásnép helyzetén a törvényes nyolcz órai munkaidő, sőt némely foglalkozási ágban a minimális munkabér megállapítása útján óhajt segíteni. A közlelkiismeret, mely ily dolgokban gyorsan halad, úgy látszik, még tovább is fog menni. Nem egy jel arra mutat, hogy nevelésügyünk sem fog ott megállni, hogy a népet csupán sovány elemi oktatásban részesítse, a Mill által emli-

tett alapon, hogy t. i. a polgárok tudatlansága és neveléshiánya következtében mások szenvednek és károsodhatnak.¹ Sem szegényügyi törvényünk nem látszik lezártnak azzal, hogy a pusztá élet megtartását biztosítja.

Az egész vonalon megtaláljuk bizonyítékát annak, hogy az állami benemavatkozás elve a társadalmi bajokkal szemben lejárt a magát; sőt más, ennél még jelentőségteljesebb irányzat is észlelhető, mely amazzal nyilván együtt jár: t. i. *a gyöngébb és alsóbb osztályoknak közköltésen való erősítése és fölszerelése a felső és vagyonos osztályokkal szemben.* A miből nyilvánvaló, hogy máris jóval túl vagyunk azon a tanon, mely szerint a végcél mindenkinek politikai jog-egyenlősége volna. De merre megyünk?

Az idők másik figyelmet érdemlő jele, hogy az a politiai párt, mely Angliában a haladást idáig előmozdította, látszólag² cselekszik ugyan, tényleg azonban habozva vesztegel — se té, se tova. Igazában csak annyiban halad, amennyiben előre tolják; lelkesedése, tettekre kész hite, világos meggyőződése, mely haladását a XIX. század első és középső évtizedeiben jellemezték, mintha elhagyták volna. A hadsorok lépdelnek, de elszántság nélkül. Mintha egy oly vezér szívhezszóló hangjára várnának, kit erősebb hit szállt meg.

Míg ilykép Angliában a haladó párt ingadozva halad, szemét inkább hátra, mintsem előre fordítva: másfelől korunk legnevezetesebb politikai tüneménye lép előtérbe. A socializmus, mely sokféle phasison keresztül tengődött és a század eleje óta Európa

¹ Lásd: *A Közdazdaság Elvei*, V. könyv, XI. fejj.

különböző részében a figyelmet koronkint magára vonta, új korszakba lépett és határozott politikai programmal indul harczba. Vezérek, nem mellőzve többé a politikát s a politikai rendszereket, arra törekcszenek, hogy az államot az állam által reformálják. Az egykori előharczosaik iratait jellemző utópisztikus tervek mintegy eltűntek; sőt maguk a mozgalom lényeges eszményei is a háttérben maradtak, hol inkább a meghitt hívek egymás közt vitatkoznak felettük, mint végső célok felől, semmint ellenfeleikkel szemben közvetlen cél gyanánt, vitatnák azokat. Ma már nem pusztá elvont, érzékfölkötti elméletekkel van dolgunk, hanem határozott gyakorlati politikai mozgalommal, mely a szavazó népesség nagy részének egynémely mély ösztönéhez föllebbez és oly programmot ígér, mely a jövőben valószínűleg valamennyi többivel egyre önállóbban fog szembeállni.

Még feltűnőbb jele az időknek Angliában a régi haladópart szélső szárnyának viselkedése e mozgalommal szemben. Mintha soraival lassankint a socialista tábor soraival egy vonalba kanyarodnék. Nem egy régi vezér nagy ámulatára, a párttól, melynek egykori fő politikai hitágazata — t. i. az egyén korlátozatlan szabadsága — az egész angolul beszélő világnak jellemző színezetét adta, nyilván azt várják, hogy eddigi irányának hátat fordítson és szembe álljon azzal az irányzattal, mely művelődésünk evolucziójában idáig érvényesült. A régi hitvallás híveinek úgy látszik, hogy az új irányban való haladás okvetetlen maga után fogja vonni amaz elvek gyöngülését, sőt végleges cserbenhagyását, mikért e párt a multban oly sokáig és oly elszántan küzdött. Ha az új felfogás győz, akkor az individualizmussal, mit ők

oly nagyra tartottak, s mely a haladó népeknél az élet küzdelmével és kifejtésével úgy egybeforrt, nyilván szakítani kell. A versenyző erők játékát, mely a multban elért rendkívüli terjeszkedéshez oly nagy mértékben hozzájárult, úgy vélik, nem csupán meg kell szorítania, hanem végre talán meg is kell szüntetnie egy oly kornak, melyet egyfelől az erélyt- és lelketölő socializmus, másfelől a teljes fejletlenség és politikai csőd jellemez.

Itt hát az a kérdés: Vajjon mi a jelentősége e helyzetnek s e nevezetes átmeneti kornak, melyen a politikai élet Angliában s a művelődésünk körébe tartozó legtöbb haladó országban jelenleg átmegy? Hogy e tárgyra fényt derítsünk, vizsgáljuk meg a mai socializmus legbefolyásosabb s leginkább uralkodó alakját, a német iskola u. n. „tudományos socializmusát“, úgy, a mint az két fő kitevőjének, Marxnak és Engelsnek, nézeteiben kifejezésre jut.

A ki korunk társadalmi tüneténeinek vizsgálatába fog, annak figyelmét legott magára vonja az a sok terv, javaslat és intézkedés, a mit ugyan socializtikusnak szoktak nevezgetni, mindazonáltal épp a socializmus hiányzik belőlük. A nélkül, hogy Proudhonnal a társadalom tökéletesítésére irányuló minden törekvést socialisztikusnak neveznének, sokan e nézetet csekély megszorítással oda módosítják, hogy minden, a társadalomnak a társadalom által való tökéletesítésére irányuló törekvés: socializmus. Az igazi socializmusnak azonban van egy változatlan jellemvonása, melyről mindig rá lehet ismerni, akár az uralkodó német iskola által képviselt alakot ölti, akár amaz anarchisztikus töredékét, melyet Proudhon és Bakunin képvisel, kiknek eszménye, a név és módszer elle-

nére, tényleg egy oly tökéletes erkölcsi állapot, a melyben a kormány, törvény és rendőrség feleslegessé válik. Az igazi socializmus mindig egyetlen végcélért tart szem előtt s közvetve vagy közvetlenül minden javaslata erre irányul: *végleges megszűnését a létért való küzdelemnek, mely nem csupán az emberi társadalomnak, hanem más-más alakban magának az életnek kezdetétől fogva szakadatlan folyt.*¹

Noha Marx annak a társadalmi rendnek, mely szerinte a mai versengő kapitalista társadalom helyét elfoglalandó lesz, részletes rajzától óvatosan tartózkodott, mégis látni fogjuk, hogy tudatosan halad e cél felé. Engels ugyan e cél elérését jelöli meg minden törekvése céljául. A későbbiek közül Bellamy fejezi ki ugyanezt az eszmét a socialista munkástársadalomról írott művészi rajzában, — mely társadalomban azon a czímen, hogy született, minden gyermek egyenlő részese a nemzeti vagyonnak, melyben a felhalmozott készlet ára évről-évre csökken; melyben nincs állami

¹ Hogy az igazi socializmus s az „állami socializmus“ néven közkeletű javaslatok között elvi összeütközés van, azt Liebknecht 1892. novemberben a berlini socialdemokrata kongresszuson tartott beszédében leplezetlenül kijelentette. A socialdemokracziának — mondotta — semmi köze az úgynevezett állami socializmushoz, a félelem-diktálta félintézkedések e rendszeréhez, melynek nincs egyéb célja, mint hogy apró-cseprő engedményekkel és csillapító szerekekkel a socialdemokracziának a munkásnép felett való hatalmát megbénítsa. A socialdemokraczia segítségét és helyeslését az ily intézkedésektől sohasem vonta meg; de azokat csupán apró törlesztgetés számba veszi, mely a társadalomnak socialisztikus elvek alapján való megújhosztása felé vivő útjában meg nem állíthatja. A socialdemokraczia lényegileg forradalmár; az állami socializmus konzervatív. „Mint ilyenek, kibékíthetetlenül ellentétesek.“

kormány, sem törvényhozás; melyben nem lesz sem rendőr, sem gonosztevő; hanem a melyről végre el lehet mondani, hogy „a társadalom természetes alapján áll s épúgy nincs szüksége támaszra, mint az örökéletű hegyeknek.“¹

A mint e tervek vizsgálatába fogunk, némileg meglepő beismerést kell tenniök, melyre azonban azok, kik a megelőző fejezetekben kifejtett érvelést figyelemmel kísérték, el lehettek készülve. Be kell ismeriök, hogy az eme tervekhez vezető érvek válasz nélkül maradtak; de nem is kapható reájuk válasz abból a szempontból, a melyből a bírálók nagy része azokat támadta. Ez a beismerés annál fontosabb, mivel egy lélekzetvételtre az is megállapítható, hogy az egész socialista irodalomban komolyan meg se kísérelték, és valószínűleg nem is fogják, hogy akár csak a kezdetleges nehézséget elhárítsák, melyek a socialisztikus alapon szervezett társadalom tartós sikerének útját állják.

Mindjárt kezdetben, mindenféle socialista eszmény fenekén, ott tátong a népesedés problémája. A haladás idáig, mint láttuk, mindig szükségképp ama kérlelhetetlen természeti törvényhez volt kötve, mely felett az embernek nincs hatalma és nem is remélheti, hogy valaha lesz s mely a kiválasztást szükségessé teszi. Az tehát a lét küzdelmét azzal tartja fenn, hogy minden élő típust, mint a haladás legelső feltételére, arra kényszerít, hogy szakadatlanul előre törjön és a pillanatnyi megélhetési feltételeken túlszaporodjék. Egyik alapvető feladat ennél fogva, melylyel eddig minden művelődés szemben találta magát és melylyel ezután

¹ Lásd Bellamy: *Visszapillantás*.

is mindegyik szemben fogja magát találni, az emberi ész abbeli hajlandóságából ered, hogy e követelményt illetőleg a természettel ellenkezzék. A socializmus utópiájában kettő közül egynek kell bekövetkeznie: vagy korlátozzák a szaporodást, vagy nem. Ha nem korlátozzák, s a kiválasztás tovább folyhat, akkor a Bellamy-féle épület egész alapozása mindenestől összeomlik. Még ha el is képzeljük, hogy a vetélkedő erők a közösségben egy időre szünetelnének, a társadalom, mint egész, előbb-utóbb versenyre kényszerül más társadalmakkal s ezzel az emberi társadalom által végighaladott egyik phasis újra kezdődik.

Ha azonban a népesség szaporodását korlátozni akarnák, nem csekélyebb fontosságú akadály állna útban. Sokan új korlátozó befolyást látnak a közvéleményben (noha az már az ó-kori művelődésben is tág körben hatott) s az új társadalmi renddel járó életfeltételekben; és egy angol nőiróval előre látják az értelmi felsőség érzetének kifejlődését, mely „képtelenségnek fogja tartani azt, hogy a felnőttek nemzedékről-nemzedékre gyermekeikért áldozzák fel magukat”.¹ De bármi úton-módon hajtanák végre a tényleges életviszonyoknak megfelelő korlátozást — azok után, a miket a megelőző fejezetekben ama folyamat élet-tani feltételeiről elmondottunk, mely az élet egész során végbement, még pedig seholsem hathatósabban és alaposabban, mint az emberi történelemben — sürgősen részletesen foglalkoznunk bármely oly nép sorsával, mely a korlátozást gyakorolta. A kiválasztási feltételek beszüntetésével az ily nép a fokozatos elkorcsosulást semmiesetre sem kerülheti el; még ha föl-

¹ Caird *Mona asszony*, Nineteenth Century 1892.

tehető is, hogy a közvetlenebb következményeket elkerülné. Rendes körülmények közt kétségkívül a rövidebbet húzná, mihelyt oly erőteljes és támadó társadalmakkal jutna szembe, melyeknél a többi körülmények egyenlősége mellett a kiválasztás s a létért való küzdelem egyre tart.

Az ellenvetések egy csoportjával, melyet most Angol- és Németországban mérsékelt hangon tárgyalnak, a socialista írók sohasem foglalkoztak komolyan. Azzal t. i., hogy a socialisztikus alapon szervezett állam több közvetlen nehézségre s akadályra bukkanna, melyek más államokkal szemben nyilván hátrányára lennének. A verseny-rendszernek kedvező körülmények közt lehetséges óriási nyomása, mely mindig a legtakarékosabb és leghathatósabb termelési rendszert támogatja; s a mi ezzel együtt jár: hogy t. i. a legderekabbak oda kerülnek, a hol helyüket legjobban megállhatják; továbbá az az irányzat, hogy az ily emberek tehetsége a fölfedezések, találmányok és tökéletesítések terén teljesen érvényesülhet; ezzel szemben az a tény, hogy (az emberi természet olyan lévén, a milyen) a népesség egészét teljes ereje kifejtésére ösztönözní, ha a fő életszükségletek biztosítva vannak, szerfelett nehéz: mindezek eleinte igen megnehezítenék a sociális állam versenyét a létért való küzdelemben oly államok ellen, mikben a küzdelem keményebb.

Az a föltevés se ér sokat, hogy majdan versenyző közösségek nem lesznek s hogy a socializmus eljövendő korában az egész emberi nem, faji és színbeli különbség nélkül, egyetlen szövetségbe fog tartozni, melyen belül a verseny szünetelni fog. Képzeletünk megrajzolhat egy ilyen képet; de azt józan eszünk —

melynek a dolgokat úgy kell vennie, a mint vannak — nem fogadja el. Nekünk nem valami képzelt lénnyel van dolgunk, hanem az emberrel, úgy, a mint van, ki megett a verseny végtelen korszakainak végtelen sora áll; minden testi-lelki tulajdonsága (ne feledjük, még másokkal való nemes törődése is, mely a modern socialis mozgalmat hajtja) e versenygés eredménye; abban mindegyiknek megvan a maga kijelölt helye és legteljesebben s legmegfelelőbben csak természetes feltételei közt érvényesül.

Ez azonban mind útszéli mondás, mely csupán közelebb visz a dolog bibéjéhez. Bármily mély benyomást tegyen is ezek megfontolása azokra, kik korunk evolucziós tudományának jelentőségét felfogták, nagy tévedés volna azt tételezni fel, mintha azok a socialisták érveit gyakorlatilag megczáfolnák.

Hogy-hogy? Azon egyszerű okból, mivel az ember sem most, sem soha legkevésbé sem törődik akár tudós, akár tudatlan ember véleményével a felől, vajjon jelenlegi magaviselete hasznára vagy kárára fog-e válni a még meg sem született nemzedékeknek. Jelenlegi tetteit egészen más indítékok sugalmazzák. Az események folyását azonban ezek az indítékok alakítják; következésképp, ha a modern socializmus jellegét és kiterjedését meghatározni akarjuk, ezekkel és csakis ezekkel van dolgunk. Lássuk tehát, mennyiben igazolható vagy sem az úgynevezett tudományos socializmusnak az a felfogása, mely szerint a modern társadalom a köztünk jelenleg működő erők eredményeként a socializmus felé fejlődik.

Marx szerint mostani evoluczióink főtényezője a gazdasági. Korunk a középkorban a kapitalizmus kifejlődésével kezdődött. Hogy a kapitalizmus lényegét fel-

foghassuk — és Marxnál alaposabban kevés író értett meg némely végső tényt, melyen ez az intézmény, általa megtámadott alakjában nyugszik — keresztül kell hatolnunk a felületes szólamokon s a régi iskola-beli közgazdák némely tévedésén. Ha velejéhez érünk a dolognak, úgy találjuk, hogy az — Marx szerint^s — oly rendszer, mely a tőkést képessé teszi arra, hogy a munkások munkájának *értékfeleslegét* eltulajdonítsa; azok ellenben bér gyanánt csupán annyit tarthatnak meg, a mennyi e munka szolgáltatása mellett saját és gyermekeik fentartására átlag szükséges. Innen a két osztály természetszerű ellentéte.

A mint az összeütközés kialakul, feltűnő vonások fejlődnek ki. Egyik sarkon a felesleges érték folytonos eltulajdonítása és felhalmozása, azoknak egyre növekvő gazdagságával és hatalmával, kiknek kezében összpontosul. Másik sarkon a kizsákmányolt osztályok fokozódó rabszolgasorsra jutása és lealjasodása. A fejlődés haladtával egyfelől a munkások kezdik helyzetüket, mint osztályét, felismerni és kifejlődik bennük a közös érdekeik iránt való érzék. Másfelől a tőkésosztály versenye egyre nagyobb és szünetlen nő; a nagytőkések elnyelik a kistőkést s a vagyon egyre kevesebb-kevesebb kézbe összpontosul. Marx szavával élve: „A tőke mágnásainak (kik ez átalakulási folyamat minden előnyét bitorolják és monopolizálják), egyre fogyó számával párhuzamban növekszik a nyomorban, elnyomásban, rabszolgaságban élő, lealjasodott, kizsákmányolt tömeg; de ezzel együtt nő a munkásosztály lázadása, e számban és fegyelemben egyre gyarapodó osztályé, melyet maga a capitalista termelés folyamatának gépezete szervez és tesz egységessé. A tőke egyedárúsága bilincsvé válik annak

a termelési módnak, mely vele és alatta támadt és virágzott fel. A termelési eszközök központosítása s a munka socializálása végre oly fokra hág, hol összehérhetetlenné válik capitalista hüvelyével. E hüvely szertepattan. A tőkés magántulajdon halálharangja megkondul.¹ — Vagyis az állapot végre elviselhetetlenné válik; a termelés anarchikus, egyre ismétlődő kereskedelmi válságokkal; a tőkésosztályoknak a termelő erők kezelésére való képtelensége nyilvánvalóvá válik, s a közvélemény végre felzúdul. A szervezett munkások a termelési eszközöket hatalmukba kerítik, közvagyonná változtatják s ettől fogva a socialisztikus termelés lehetővé válik.

A mozgalom későbbi szakában végbemenendő átalakulást Engels így írja le: „A termelési eszközöknek a társadalom kezébe való átvételével vége van a nyereség termelésének s egyidejűleg a termék uralmának a termelő felett. A társadalmi termelésben az anarchiát rendszeres, határozottan szervezett termelés váltja fel. A létért való harcz az egyénre nézve megszűnik. Bizonyos értelemben az ember csak ekkor lesz először a többi állattól végleg megkülönböztetve és ekkor először emelkedik majd az állati életfeltételek közül igazán emberek közé. Az embert környező s felette eddig uralkodott összes feltételek köre az ember uralma és ellenőrzése alá kerül, ki most először válik a természet igazi tudatos urává, mivel saját társadalmi szervezetének urává lett. . . Az ember föl-emelkedése ez a szükség uralmából a szabadság uralmába.”²

¹ Marx: *Tőke*, II. köt. 788., 789. l.

² Engels: *Utopisztikus és tudományos socializmus*.

Ez modern művelődésünk Marx—Engels-féle elmélete s a bonyodalom megoldásáé, mely felé az siet, a mennyire az ily rövidesen összegezhető. Minden fogyatozása mellett eredeti és hatalmas conceptio, mely, minden tévedése mellett, a társadalmi erők mély ismeretére s bonyolult modern életünk néhány főelvének erőteljes megmarkolására vall.

Nos, az első tény, melyet e társadalmi elmélettel szemben világosan eszünkben tartani szükséges, az, hogy a tőkének a munkához való, Marx által leirt viszonya nem egyéb, mint mai kifejezése egy oly társadalmi viszonylatnak, mely az emberi történelem nagyobb részében létezett. Az értékfelesleg elméletének alapul szolgáló tényben nincs semmi új, sem különös; nem is inkább sajátága az a tőkés korszaknak, mint bármely másnak. Az alsó néposztályok munkája értékfeleslegének eltulajdonítását más formában megtaláltuk minden katonai társadalom uralkodó osztályánál, úgy a görög államokban, mint a római köztársaságban és császárságban. Igen feltűnő alakját láttuk a rabszolgaság intézményében; s folytatódott az a hűbérrendszer mellett, mely a modern capitalizmust megelőzte. A tudományos fölfedezések s azoknak az életszükségletekre való alkalmazása mellett s az ebből eredő capitalizmus és térfoglalás korában, a melyben élünk, csak más fejlődési fokán látjuk ismét.¹

¹ Az angol ifjabb közgazdasági iskola még nem egészen szolgáltatott igazságot Marx conceptiójának az általa leirt tőkés-társadalom állapotát illetőleg. Miként Marshall („A verseny némely alakjairól“, *Journal Roy. Stat. Soc.*, 1890. decz.) megjegyzi, egészen igaz, hogy az arra alapított társadalmi tervek abban látszanak téveseknek, hogy nem számolnak kellően a modern

De míg ezt a tényt sohasem szabad szem elől tévesztenünk, másfelől meg kell jegyeznünk, hogy a munka és tőke e viszonyában igenis *megy végbe* fejlődés; a lehető legjelentékenyebb változás, mely időjárástával alighanem az egész politikai szemhatáron uralkodni fog. Az irónak úgy látszik, hogy noha Marx a művelődésünkben végbemenő fejlődést s annak irányát illetőleg egészen tévedett, mindamellett a jövőben valószínűleg el fogják ismerni, hogy a munkás- és tőkés-osztály viszonyáról alkotott felfogásával közelebb járt az igazsághoz, mint az eddig uralkodó közgazdasági iskola, mely azt a két fél természetesen és rendes állapotának tekintette, melynek minden megbotlygatása a modern világ egész társadalmi gépezetének megbomlását vonná maga után. Marxnak immár elvégzett munkájában nem legkevésbé fontos rész a fiatal közgazdák közt máris látható az az irányzat (mert az kétségkívül a socialista párt befolyásának köszönhető), főként Angliában, hogy kutatják: vajjon ez a viszony *tényleg* természetes és

közgazdák elemzésével az üzleti vállalkozók feladatáról s hogy „a versenyt kelleténél jobban úgy fogják fel, mint a munkának a tőke, a szegénynek a gazdag által való kizsákmányoltatását és kelleténél kevésbé látják benne a legarravalóbbaknak kísérlétét különféle feladatuk megoldására, kik közül mindenik arra törekszik, hogy valami új úton-módon érjen el valami fontos czélt.” De azt is jól eszünkben kell tartanunk — s az új közgazdasági iskola bölcsen teszi, ha e tényt mindig világosan szeme előtt tartja — hogy a tőke és gazdagság jogai és kiváltságai ezelőtt sokkalta nagyobbak voltak, mint a melyeket „az üzleti vállalkozó” élvez, hogy a lehető legnagyobb sikert érhesse el. Marx kissé elvetette a sulykot; de felfogása a munkának a multban való kizsákmányoltatását illetőleg a fődologban józan és tudományos.

rendes-e; s hogy vajjon mindaz a hatalom és kiváltság, mit a tőke egy elmúlt társadalmi rendtől örökölt — mely hatalom, Marshall szavával élve, nemzi „a kegyetlenséget s a felelősségtelen versenyt és a gazdagság féktelen használatát“¹ — szükséges vonása-e a magántőke intézményének, mely képessé teszi amaz áldásos tiszte teljesítésére, melyre a társadalomban hivatva van.

Jegyezzük meg, hogy a Marx által contemplált fejlődés tisztán anyagi; számba se veszi azokat az elsődleges evolucziós erőket, mik társadalmi fejlődésünk egész folyamatát megindították. A munka kiszákmányoltatásának nevezett jelenség, miként láttuk, egyáltalán nem új, sem korunknak nem sajátja. Mi tehát a modern élet ama különös tényezője, melynek alapján Marx a munkások növekvő hatalmát megjósolta, s annak eredményeként a valóságosság bizonyos fokával megrajzolt egy oly kort, melyben az ellenállhatatlanná válik, mikor is a munkásnép magához fogja ragadni a termelés eszközeit és socializálni fogja azokat? Követői azt felelhetik, hogy a tényleg folyó gazdasági evolúció irányzata. Holott semmi efféle. Ha Marx követői netalán ezt a nézetet vallják, akkor magukat ámitják. *Magában* a gazdasági kérdésben nincsen semmiféle olyan benső irányzat, mely benne a társadalom bármely más fejlődési fokán, kezdettől fogva, meg ne lett volna. A kérdés új tényezője egészen kívül áll a gazdasági helyzeten és attól független.

Ha a munkásnép mai helyzetén körütekintünk és az államhoz s a tőkésosztályhoz való viszonyát vizs-

¹ *Journal of the Roy. Stat. Society*, 1890. decz., 643. 1.

gáljuk, látni fogjuk, hogy a feltétlenül új és különös vonás, mely e viszonyt minden más korszakbelitől megkülönbözteti, az, miszerint a kizsákmányolt osztályoknak — egy régóta folyamatban levő evolúció eredményeképp, mely még ma is nem-lassúdva folytatott — a politikai jogok gyakorlatát megengedték, még pedig olyképp, hogy egyre közelébb jutnak a teljes jogegyenlőséghez azokkal, kiknek eddig alávetve voltak. Ennek az evolúciónak oka pedig egyesegyedül abban az erkölcsi fejlődésben rejlik, melynek folyamatát a megelőző fejezetben vázoltuk. Ez a helyzet fő- és lényeges vonása, mely az egész szemhatáron uralkodik, de a gazdasági kérdéstől teljesen független.

Lényegesen hozzá fog járulni a helyzet világosabb megértéséhez, ha ezt a vonást jól szem előtt tartjuk. E tényező fontosságát legott belátjuk, mihelyt elképzeljük, milyen volna a helyzet nélküle. Marx anyagi evolúciója legott elveszíti mozgató erejét. Mert, ha egyfelől csupán a kizsákmányoló osztályok nyílt önzése van, másfelől csupán a kizsákmányolt osztályok hasonló anyagi önzése: akkor „a modern társadalom benső irányzata“ legott eltűnik. Akkor a mai társadalmi rendszerben nem maradna semmi, sem gazdasági, sem egyéb tényező, melyből a Marx által leírt delelő felé való haladásra következtethetnénk; de igenis, minden, a miből előre sejthetnők a történelem egy sokat nyújt fejezetének ismétlődését. Ha egyéb semmi se volna, mint az anyagi önzés szövetezése egyik oldalon, az egyenlőn anyagi önzéssel szemben a másikon: akkor a hatalmon levő osztályok, melyek ma is mérhetetlenül erősebbek, egész jól megvédenék a maguk érdekét s nem lenne jó dolguk, ha meg nem

tennék. A helyett, hogy a néptömegeket felszabadítanák, nevelnék és emelnék (a mint hogy most teszik, oly fejlődés következménye gyanánt, melyet Marx számba se vett), nagyon bölcsen tudnák, mint a hogy tudták a multban is mindig, hogyan „tartsák a népet a maga helyén“, t. i. tudatlanságban és politikai képtelenségben, daczára a tőke modern irányzatának a verseny és összpontosulás felé.

De, azt felelik erre, korunk vonása, a mi tagadhatatlan, az emberséges irányzat az ellenkező oldal felé. A mai viszonyok közt ez az anyagiás önzés nem létezik. Soha az emberi történelemben az emberek lelkét nemesebb, nagylelkűbb érzelmek nem vonzották egymáshoz; s művelődésünk egészen e hajlam kifejtésére irányul. Úgy bizony. Ez okból vagyunk hajlandók, miként Marx kétségkívül tette, a végbenő gazdasági fejlődés irányát és természetét is félremagyarázni, azáltal, hogy csak azt magát tekintjük a helyzet kulcsának; a helyett, hogy csupán alárendelt phasisát látnók benne egy végtelenül nagyobb evolucziós folyamatnak. A magasabb szempontból a szemhatár végtelenül tágabb. A huszadik század történelmét betöltő fejlődés bizonyára változást hoz a tőke, munka és állam viszonyában; de ha egyszer az e fejlődés egészét megindító, alapvető törvényeket felfogtuk, világossá válik, hogy a változás, ha még oly nagy és fontos lesz is, a minőnek kétségkívül ígérkezik, mindamellett lényegesen és mélyen fog különbözni, úgy jellegre, mint eredményre attól, a mit Marx várt.

Hogy e változás természetét megértsük, kívánatos immár még egyszer emlékünkebe idéznünk a társadalmi fejlődés ama nevezetes folyamatának fővonásait,

mely művelődésünk történetén végig egyre tartott. E folyamat, úgy találtuk, lényegileg ama katonai társadalmi típus bomladozásából állt, mely legfőbb kifejlődését a római birodalomban érte el. A változás végbement, daczára a kiváltságos osztályok számtalan alakban nyilvánult ellenállásának, melyek ama társadalmi rendszerben tettek szert arra a befolyásra, a melyet, noha csökkenő mértékben, egész le, napjainkig, élveznek. Lássuk tehát először is, mily irányt mutatott ez a folyamat idáig; mert ezt tudnunk nyilván felette fontos, ha annak jövőendő irányát igyekezünk meghatározni.

Ha e folyamatot egészében nézzük, látni fogjuk, hogy mostanáig két könnyen felismerhető vonást mutat. Két határozott irány nyilvánult benne, mindegyik állandó, növekvő, félreérthetetlen. Először is nem lehet kétség az iránt, hogy — minden csalódást és akadályt megengedve — a társadalmi haladás, úgy az erkölcsi, mint az anyagi, melyet a nép a folyamat megindulása óta elért, nagy, és noha időnkint megszakadt, valójában folytonos volt. Emlékezzünk, hogy e folyamat kezdetekor a mai európai nemzetek alsó néposztályai jóformán minden társadalmi és politikai jogot nélkülöztek. Nagy része folyvást az éhhalál szélén volt; a társadalom úgyszólván egyedül a katonai erőt ismerte el törvény gyanánt; a rab-szolgaságot pedig, mely addig csaknem egyetemes emberi intézmény volt, nem csupán a hatalom minden tekintélye támogatta, hanem az emberiség által addig elért legmagasabb rendű művelődés szentesítése is. Az embert egymás ellen való zsákmányolásra készítő ösztönök alig voltak jobban megfékezve, mint az alsóbbrendű állatokéi. S nehogy ezt valaki a társa-

dalom szerveztetlenségének tulajdonítsa. Mert a régi birodalmak példáját követve, minden oly emberi társadalom, a mely nemzeti létezésre tartott igényt, jogos zsákmányul tekintette a többi népeket. A hűbérurak hasonlóképp prédára jártak szomszédaikhoz, valahányszor a siker reményével tehettek; úgy hogy a háború borzalmaitól és szégyenétől egy vagy más alakban alig maradt vidék ment.

A mai európai nemzetek történelmének korai szakában a néptömegek nyomorát semmiféle káprázat el nem takarhatja. Helyzetük legjobb esetben is csak módosított rabszolgaság volt. Az igavonó baroménál rosszabb sorsuk, egészségtelen táplálékuk s az általános inség, melyben éltek, valószínűleg összefüggésben állott azokkal az Európában a középkor derekáig uralkodott nyavalyákkal, mik azóta kivesztek. A járványos döghalál időnkint annyira elnéptelenítette Európát, hogy azt a modern világ még elképzelni is alig bírja. A katonai hűbériség megszűntével az állapot alig javult. A nép roskadozott a bér, úrdolga, adó s mindenfajta szolgálmány súlya alatt. Az iparost, kereskedőt, földmivest a rájuk nehezedő teher nyomta, zaklatta, elszegényítette, mely terheket a legtöbb nyugati országban csak az utolsó száz év alatt könnyítették, vagy vették le róluk. Sokaknak azok közül, kik most helyesen elismerik, hogy a *laissez-faire* korszakát éltük s kik magát az elvet is gúnyolják, igen tökéletlen fogalmuk van a korról, melyben — Carlyle erőteljes szavával élve — a hatalmon levő osztályok „az ipart olybá nézték, mintha az gúzsba volna kötve és megfékezve, mint valami kikötött vad e világ hatalmas vadászai számára, hogy azzal csalogassák a többi vadat s szeleteket hasítsanak ki belőle“. Oly

korszak volt ez, mikor az „szenvedélyesen kiabálta jól fizetett őreinek és vezetőinek: *ne vezessetek, hanem laissez-faire*. Hagyjatok magamra, a ti vezetéstek nélkül“.¹

Noha az anyagi állapotok javulása lassú volt, mindamellett, a mint a nép fokozatosan több politikai jogban részesült, nem lehetett azt félreismeri; de, természetesen, akkor válik legnagyobbá, a mint a magunk korához közeledünk. A történelem gondos vizsgálója nem hagyhatja figyelmen kívül a néptömegek helyzetében a XIX. század folyamán, pl. Francia- és Angolországban beállt javulást. Angliában a haladás, a mint a saját korunkhoz közeledünk, óriási. A fokozat legalján — miként Giffen pár évvel ezelőtt kimutatta² — 1855 óta csaknem folytonos csökkenését találjuk a nyomorgók számának. Csaknem minden osztály bére emelkedett s azok ma többet bírnak vásárolni. A takarékpénztári betétek és betevők száma meglepően növekszik. A néptömegek lakóházai jobbak

¹ *A Journ. d. l. Société de Statistique de Paris* 1889. márcziusi számában Neymarck Alfréd elsorolja a francia parasztra száz évvel ezelőtt rótt terhek néhányát. „Nem számítva a természetben való szolgáltatásokat, köteles volt a *tizedet, adót, fejadót, huszadot, századot, robotot* (aide), *sópénzt*, stb. fizetni. Ha munkája gyümölcsét vásáron kívánta eladni, tartozott *vékapénzt, helypénzt* (minage, sterlage), *palette, écuellée, pied fourchu, engayage, éprouvage* és *étalage-t* fizetni; vagyis minden mérték eladott magért megbírságotlák; minden tehénért, sertésért, juhért; minden szekér búzáért, a mit idegen vitt be; minden kosár baromfiért, tojásért, vajért, sajtért; s minden megvizsgált és eladott lóért.“ — Lásd Mill *Közgazdaságtanának* V. könyve XI. fejezetében: az állam által egykor az iparra és kereskedelemre kivetett terheket és megszorításokat.

² Lásd a *Journ. of Roy. Stat. Soc.* 1887. decz.

és értékük nő; az életmód egészségesebb, kifinomultabb s folyvást tökéletesedik. A munkaidő sokkal rövidebb s még további csökkentése várható; a munkafeltételek sokat javultak; s a nép számára nevelésről, szórakozásról és üdülésről bőségesen gondoskodva van. Sőt végre Angliában a régi közgazdasági iskola hívei már-már azt kérdezik: vajjon magát a szegénységet nem lehetne-e megszüntetni s vajjon az is csak oly szükségképpen állandó emberi intézmény-e, mint egykor a rabszolgaság?

Franciaországban ugyanez történt. Ne feledjük, hogy a néptömegek jelenlegi helyzetét nem valami eszményi társadalmi rendszerben való helyzettel kell összehasonlitanunk, hanem a múltban volt tényleges állapotokkal. Neymarck Alfréd¹ megkapóan hasonlítja össze a multat a jelennel Franciaországban s némely érdekes tényt közöl. „Az utóbbi századokban mondja írónk — az éhhalál, melyet ma csak nevéről ismerünk, gyakorlati tapasztalatból nem, Franciaország termékeny földjén mintegy állandó intézmény volt. A tizenkettedik században ötvennél többször megjelent. XIV. Lajos alatt, 1663-ban, 1690-ben és 1790-ben egész vidékek népe a szó szoros értelmében éhen halt.” Egy századdal ezelőtt a francia paraszt állandóan inséggel küzdött; ez az állapot idültté vált. „A fehér kenyeret hirtől ismerték; egy-egy darabka sódart évente egyszer-kétszer, húsvétkor vagy más sátoros ünnepkor, fényűzési czikk gyanánt ettek. A legközönségesebb főzelékfélék repceolajjal s búkkmakk-olajjal tették ehetővé. Rendes italuk a

¹ A *Journal de la Société de Statistique de Paris*, 1889. márcz. számában.

víz volt; a sör drága volt, az almabor nem kevésbbé; a bor pedig felette ritka fényűzés.“

Az író ezzel szembe állítja a paraszt mai állapotát. „Elég a dologban levő munkásemberre tekintenünk, legott látjuk, hogy ruházata javult s hogy a faczipőt bőrczipő váltotta fel. Az asszonyok által régebben viselt toprongyos köntösök helyett ma mintázott kreton, gyapju és posztó járja; s a legszegényebb hajlékban is találni vásár- és ünnepnapra használatra félretett tiszta fehér gyolcsot és igen sok házikóban nem szokatlan a könyv s a virág.¹ A bér némely iparágban meghárom-, négy-, öt-, sőt tizszereződött. Egykor a munkás alig keresett, azt is keserves munkával, napi egy-két frankot; ma öt, hat, nyolcz, olykor tíz frankot is megkeres.“² Az élet átlagos tartama is megnövekedett, mond az író; a halálozási százalék csökkent; a táplálék minősége javult; a házi kényelem nagyobb; a ruházat egészségesebb; s a mérsékletességet inkább gyakorolják.

Bármely irányba tekintünk, mindenütt ugyanez az áramlat mutatkozik. Az idegen közgazdasági írók kezdik már észrevenni Anglia egyik legmeglepőbb

¹ Még inkább így van ez Angliában. 1898-ban egy cambridge-i kőmives-napszámost kerestem fel otthonában. Az emeletes családi ház előtt, melyben rajta kívül más nem lakott, vasrács és bokrok; a ház eleje vadszöllővel befutva; az udvaron sodronyhálós tyúkketrecz és sodronyhálóval elkerített hely a malacznak. A házban négy szoba: földszint a tágas nappali, benne divatos, párnázott bútor; a *kandallón* olesó szobordísz, az ablakban virág, a polczon könyv. A benyíló a két legényfiú hálószobája; az emeleten a szülők s a két hajadon-leányé. A teát csinos porcelláncséséből ittuk s hozzá finom házi sütetű kalácsot ettünk. (Ford.)

² A *Journ. de la Soc. de Statt. de Paris*, 1889. márcz.

újabb gazdasági jelenségét: azt t. i., hogy a nagy vagyonok növekedésében mintha szünet állt volna be, míg a gazdagság szélesebb körben és egyenletesebben oszlik meg. Franciaországban ugyanily irányzat észlelhető. Jannet Claudius nemrég állapította meg, hogy Franciaországban ma nincs több 7—800 egyén-nél, kinek 10,000 font,¹ 18—20,000-nél nincs több, kinek 2000 fonton² felüli évi jövedelme volna. Azt is kimutatja, hogy míg az államadósság ez országban 1869-től 1881-ig megkétszereződött, a részvényesek megnégyszereződtek. A kis kötvény-tulajdonosok száma nagyban növekszik; magának Párisnak felekötvényeit egyetlen kötvény tulajdonosai birják. A többi idézett számok is meglepők. Franciaországban 8.302,272 lakott ház közül 5.460,355-ben, azaz 65 százalékban lakik maga a gazda.³ Nehány évvel ez-

¹ 250,000 K.

² 50,000 K.

³ Lásd Jannet C.: *A tőke, a spekuláció s a pénzügy a XIX. században*. Páris, 1892. Az író ezt mondja (30. lap): „A lakások összeírása, melyet az egyenes adók kezelősege 1888-ban foganatosított, hogy az épületekbe fektetett vagyont felbecsülhesse, a tényt egészen nyilvánvalóvá tette. 8.302,272 lakóházból (a 612,251 lakatlant nem számítva) 5.460,355-öt saját tulajdonosa lakja, a mi 65%-nál több, vagyis kétharmadrész, egész Franciaországra.”

A mi az államkötvények tulajdonosai számának fokozatos növekvését illeti, megállapítása így szól: „A járadékbejegyzések száma 1886-ban 3.861,280 volt 743 millió járadékra, 3 és $4\frac{1}{2}\%$; 1889. decz. 31-én 4.708,348 volt 856 millió járadékra. A mi nem jelent ugyanannyi kötvénytulajdonost; mert hiszen ugyanannak az egyénnek sokszor több bejegyzése is van, Leroy-Beaulieu 1881-ben a részvényesek számát körülbelül egy millióra becsülte. Ma ez a szám nyilván jelentékenyebb; mert a mily arányban a nagy kölcsönök osztályozódnak, oly arány-

előtt Goschen hasonló érdekes tényeket sorolt fel, mikből az tűnik ki, hogy a mérsékelt jövedelmek száma Angliában is szaporodik.¹

A néptömegek életfeltételei mindenütt folytonos javulást mutatnak; e javulás eddigelé követte a nép politikai jogainak gyarapodását. Ezt a vonást olykor kiemelik azok, kik abból a dolgok mai állapotának fentartására vonnak kedvező következtetést. Ennek a rovására azonban nem szabad a tényeket egészen figyelmen kívül hagynunk, miként a másik oldal túlzói olykor teszik. A midőn a helyzetet mérlegeljük, első kötelességünk, hogy annak minden vonását számba vegyük; s a mikor ezt teszszük, nyíltan el kell ismernünk, hogy egyáltalán nem igazolt az elmúlt századról, mint a munkásosztályok egyre növekvő elkorcsosodásának szakáról beszélni vagy írni. Minden tény félreérthetetlenül az ellenkező irányba mutat.

Ha most másfelé fordítjuk tekintetünket, a mostanig folyamatban volt fejlődési irányzatnak másik iránya még világosabban kivehető. Az az áramlat, mely ugyan a tömegek állapotát lassankint emelte s a nép között egyenlőbb életfeltételeket hozott létre, mostanáig nem szüntette meg az élet versenyét és küzdelmét. Ellenkezőleg: minél gondosabban figyeljük az egész folyamatot, annál világosabban kitűnik, hogy iránya épp az ellenkező. A versengés és küzdelem épp azokban az országokban mutatja e feltűnő vonásokat, hol a folyamat legmesszebbre haladt; mint Angliá-

ban szóródik szét a járadék. Míg 1869—1891. a járadékok összege megkétszereződött, a járadék-bejegyzéseké megnégyszereződött.“ (32. lap).

¹ Lásd a *Journal of the Roy. Stat. Society*, 1887. decz. számát.

ban és Amerika Egyesült-Államaiban. A feltételek iránya az, hogy szabadabbakká, méltányosabbakká, tisztességesebbekké váljanak. De egyszersmind az általuk kifejlesztett életerély és küzdelem is odairányul, hogy határozottan magasabb fokot érjen el, mint valaha az emberiség életében. Nem mintha ama szabályozatlan és anarchikus verseny felé haladnánk, melyet a kapitalista osztályok, nyilvánvaló pontossággal, sokszor „szabad” verseny gyanánt festenek le, melyet azonban maguk a munkások szabatosabban „orgyilkos” versenynek neveznek. A verseny inkább mindig és mindenütt nagyobb *hathatóságra* való törekvést mutat.

Ez az irányzat valamennyi haladó népnél félreismerhetetlen. Mindenütt az, hogy a lehető legteljesebb tért engedi az egyéniség kifejlődésének s a lehető legbőségebb alkalmat, hogy arra az útra térjen, a merre tehetsége vagy ereje vonzza. Egyik megelőző fejezetben hangsúlyoztuk, mily mértékben nyilvánul ez a hajlandóság csaknem minden életviszonyban a vezető nyugati népeknél s hogy az félreérthetetlenül jellemző vonását alkotja ama nemzetek életének, melyek e világon a legnagyobb fölényt gyakorolják.

Ha a művelődésünkben végbement evolúciós folyamatra visszatekintünk, annak természetét nem érthetjük félre. A katonai társadalmi típus lassú összeomlása, melyből támadt; a rabszolgaság eltörlése; állandó szűkitése a hatalomnak, melyet a nép fölött ama kiváltságos osztályok tartottak meg, melyek jogaikat és befolyásukat egy korábbi társadalmi alakulat idejében szerezték; a katonai hűbériség bomladozása; a nehezen megtett és lassú lépések a

földművelés, ipar és kereskedelem, még ma sem teljes felszabadítására, azok alól a jogok alól, miket a módosított hűbériség továbbra is gyakorolt felettük; a nehezen kivívott fokok a tömegek politikai felszabadításában (mely a nyugati népeknél ma már teljességéhez közeleg), miket az alsó néposztályok életfeltételeinek fokozatos javulása kísért: mindezek jól látható mozzanatainak annak a fejlődési folyamatnak, a mely köztünk ma is tovább folyik. E folyamat természetében rejlő irányzata kezdettől fogva az volt, hogy végre az egész kizárt népet bevonja a létért való verseny sodrába. De jelentősége abban az irányzatban állt, mely szerint e versenyt legnagyobb hathatóságra emelje, a melyet valaha elért.

Úgy látszik, mintha a fejlődés természetét és irányát illetőleg idáig kevés kétség maradna fenn. De kérdezhetnők, minek az elvégzésére van rendeltetve a jövőben? A felelet nem lehet más, mint az, hogy a megindult evolúziós folyamatot teljessé kell tennie azáltal, hogy esetleg az egész népet bevonja az élet versenyébe, nem csupán a politikai egyenlőség alapján, *hanem egyenlő társadalmi feltételek mellett is*. A művelődésünkben ható fejlesztő erők ezt a czélt vannak nyilván hivatva elérni ama népek társadalmi életében, melyeknél természetes és rendes zavaró okok által meg nem szakított folyásukat követni lehet; oly czél ez, mely, ha egyszer összefüggését felfogtuk, a mily nagy és átalakító természetű, a képzeletet épp úgy megragadja, akár a Marx által megjósolt. Csakhogy ez a czél jellegét illetőleg lényegesen és mélyen különböző. Marx nyugati művelődésünk delelőjét oly társadalmi állapotban vélte föltalálni, a melyet elképzelni nehéz, sőt lehe-

tetlen volt bárkinek, ki az emberi társadalomban ható fejlesztő erők lényeges egységét és minden külső alakban való folytonosságát megértette; oly állapot lenne ez, melyben az élet kezdete óta szüntelen ható erőket egyszerre megállítnák, sőt végleg megszüntetnék. Ám az az állapot, a mely felé haladunk, e törvényeket megszüntetni nyilván nem fogja; az csak ugyanannak a kezdettől fogva munkában volt kozmikus folyamatnak az emberi társadalomban elért legfelső phasisa lesz. Noha a bekövetkezendő változás nagy lesz és átalakító, a társadalom *felforgatása* nem várható. Rendes lépésben haladunk és fogunk is haladni ama végeczél felé, mely felé a társadalom tényleg művelődésünk kezdete óta halad.

Ha ezen egész folyamatnak természetét igyekszünk magunk elé állítani, be fogjuk látni, hogy ma már megérthetjük ama társadalmi fejlődés értelmét, mely felé korunk érik s mely a XX. századot kétségkívül be fogja tölteni. Sőt félig-meddig világosan megkülönböztethetjük azokat a fokokat is, melyeken bennünket a közvetlen jövőben át fog vinni. Jelenleg átmeneti korban élünk. A haladottabb népeknél művelődésünk történetének egy határozott, hosszúra nyúlt és szerfelett nevezetes szakasza befejezéséhez közeledik. Új korszakba lépünk. A tömegek *politikai* felszabadítása majdnem teljes; a következő korszakot *társadalmi* felszabadításuk fogja kitölteni. A nép végre megkapta a politikai egyenjogúságot; a legközelebbi fokon nyilván meg kell adni neki az egyenlő társadalmi feltételeket. A mint az átmenet természetét felfogtuk, világossá válik az is, hogy a társadalmi erők ütközőpontja a közel jövőben okvetlen ama kérdések lesznek, melyeket a socialista mozgalom

annyira előtérbe tolt: t. i. a tőke létező jogainak s a vagyon jelenlegi megoszlásának kérdése.

Egyikében azoknak a gyakori villámlásoknak, mikkel Marx a mai társadalom alapjait egy-egy pillanatra megvilágítja, azt állítja, hogy „a (jelenlegi) tőkés társadalom gazdasági szerkezete a hűbéri társadalom gazdasági szerkezetéből nőtt ki”.¹ Ezt a tényt még nálunk nem értették át eléggé azok a haladó pártok, melyek, miután a régi közgazdasági iskolának a munka, tőke és állam viszonyáról szóló felfogását elfogadták, ebből azt a téves nézetet merítették, mintha ez a viszony rendes volna és továbbra is mereven fennállna. Holott elég közelebbről figyel-nünk a változás ama hullámára, mely az angol közgazdasági tudományban észlelhető, hogy megtudjuk, a Marx-féle igazságot mily nagy mértékben átérti és alkalmazza az ifjabb közgazdák keletkező iskolája.

Ebben az iskolában egy egyre növekvő és nagyon fontos áramlat indult meg, mely szerint kérdés: vajjon a jelenlegi „kegyetlenség és a felelősség nélküli verseny pusztítása, valamint a vagyon féktelen kihasználása” tényleg lényeges vonása-e a magántőke intézményének vagy szükséges kísérője-e „ama szolgálatoknak, miket a verseny tesz a társadalomnak azáltal, hogy a derekabbakat a legfontosabb állásokba juttatja, az azokat leginkább megközelítőket a következő fontosságú állásokba, s i. t. s megengedve, hogy azok tehetségeiket minden fokon teljesen kifejthes-sék”.² Ez az iskola egyre növekvő bizalommal kérdezi,

¹ A tőke. II. köt. XXVI. fej.

² Lásd Marshall: „A verseny némely alakjairól” című cikkét a *Journ. of the Roy. Stat. Soc.* 1890. decz.-i számában.

X vajjon, megengedve, hogy „az ipari haladás attól függ, hogy a maga igazi helyére kerül-e az arravaló ember s hogy teljes erejük kifejtésére szabad kezét engedjenek nekik“, ebből az is következik-e, hogy „e célra nem kevesebb szükséges, mint ama rengeteg vagyónok, miket ma eredményesen dolgozó emberek szereznek és kezükben tartanak“. Marshall tanár odáig megy, hogy az utóbbi állítást tarthatatlannak mondja s hogy „a gazdagság mai szélsőséges egyenlőtlenségei az emberi tehetségek legjobb érvényesülését sokféle módon meggátolják“. És így folytatja: „Az egész történelem azt bizonyítja, hogy az ember jóvedelmének csekély gyarapításáért csaknem épp úgy kifejti minden erejét, mint nagyban való gyarapításáért; feltéve, hogy előre tudja, mi az, a mit elnyerhet, s ha nem kell attól félnie, hogy fáradsága gyümölcsétől az önkényes kizsákmányolás megfosztja. Ha ettől kellene tartania, akkor nem tenné meg az erejétől telhetőt; de ha az illető országban a viszonyok olyanok lennének, hogy a mérsékelt jóvedelem épp oly jó társadalmi állást biztosít, mint most a nagy; ha a szerény jóvedelem megszerzését elég erős bizonyítéknak tekintenék arra nézve, hogy valaki valamely dolog jól való elvégzésében jeles vetélytársait felülmulta: akkor egy ily jóvedelem megszerzésének reménye, a legfukarabbakat kivéve, mindenkre nézve csaknem épp oly erős indíték volna az erő kifejtésre, mit ma az a remény, hogy nagy jóvedelmet szerezhetnek.“¹

X Mindez haladásunk irányát jelzi — s ez a jelzés most annál jelentősebb, minthogy az angol ifjabb

¹ Lásd u. o.

orthodox közgazdasági iskolától ered. E párt helyzete már is világosan meghatározott. „Aggodalmasan igyekeznek az egyén szabadságát megóvni, hogy az a maga felelősségére új utakat vághasson. Ők ezt a szabad verseny részéről a haladásnak tett életbevágó szolgálatnak tekintik; és tudományos alapon óhajtják ezt a szabadságot különválasztani az oly intézményektől, melyek a vagyoni végletek fentartására vezetnek; a mint egyikük-másikuk erősen ellenez.“¹

A nyugati haladott népek által elért hadállás természete immár világosan láthatóvá válik. Minthogy e népek sokáig azzal voltak elfoglalva, hogy politikai szabadságukat elnyerjék és megerősítsék, ennek következtében — az Egyesült-Államokban nem kevésbé, mint Német-, Francia-, Angolországban — a pusztá előleges hadállást végcélnak tekintve, annak fontosságát túlbecsülték. Azt hittük, a hűbérrendszer el van temetve. Ám, miként Marx a régi közgazdáknál világosabban megértette, a tény az, hogy a hűbériség holt keze a mai társadalomnak csaknem minden alakjában és intézményében még egyre agyonzúzó súlylyal nehezedik a népre. A gazdaság és tőke ma is létező szabályozatlan és ellen nem őrizett jogainak nagy része igazában nem egyéb, mint az új viszonyokhoz alkalmazott hűbéri jog. A nevelésnek előbb-utóbb meg kell érlelnie azt a belátást, hogy azoknak fenmaradása amaz eszmény elérésével, melyet a társadalom mai fejlődési fokán egyre tisztábban lát, összeférhetetlen.

Mily távol vagyunk ma még azon eszmény, t. i.

¹ Lásd u. o.

a feltételek egyenlősége megvalósításától, valószínűleg jobban meg fogjuk érteni, a mint a fejlődés tovább halad. A jövőendő nemzedékek némileg meglepette, sőt mosolyogva fogják tekinteni felfogásunkat, mely szerint mai társadalmunkról azt véljük, hogy az a verseny minden áldását biztosítja; hogy abban mindenki a neki való helyre jut s teljes erő kifejtésre elegendő indítékot talál, s hogy abban tehetségei teljes kifejtésére a közösség minden tagja számára megvan a kellő alkalom. Egy kis megfontolás után beláthatjuk, mily távol vagyunk még a cél-tól. A társadalom mai uralkodó állapotában az élet versenyében a nép nagy része oly feltételek mellett vesz részt, melyek — bármilyen legyen istenadta tehetsége vagy érdeme — az igazi siker elérésében meggátolják. Mikor a világra jönnek, a legjobb állásokat már nemcsak betöltve, hanem tényleg örökre elfoglalva találják. Mert a hűbériségtől a gazdagságra örökségképp szállott jogok közt van az is, hogy a gazdag osztályokat nemzedékről-nemzedékre feltétlen uraivá tesszük ezen állásoknak, a többi népet pedig ezzel állandóan kizárjuk belőlük. Még ama sok és egyre szaporodó állásoknál is, mikre egyetlen minősítés a kiváló tudás s a magasabbfokú műveltség, melyekről tehát (sajátságos pontatlansággal) azt mondjuk, hogy bárki előtt nyitva állnak, azt tapasztaljuk, hogy a nép nagy részét — csaknem oly feltétlenül és ridegen, mint bármely elmúlt társadalmi állapotban — kizárja belőlük az az egyszerű tény, hogy ily tudás vagy nevelés megszerzése ma kizárólag a gazdagok kiváltsága.

Mielőtt az élet versenye, mint a haladás eszköze, a hathatósságnak azt a fokát elérné, a melyre azt

emelni művelődésünk elejétől fogva törekszik, a társadalomnak csaknem oly nevezetes átalakuláson kell átmennie, mint a melyeken korábbi fokain átment. Ezen átalakulás kezdetét jelzi már a törvényhozás iránya, mely a régi haladó-iskola nem egy oly hivat megörököníti, ki a folyamatban levő fejlődés természetét meg nem érti. E törvényhozás jellemző vonása az, hogy az alsó osztályok helyzetét egyre törekszik emelni a *vagyonos osztályok rovására*. Minden jövőendő törvényhozás nyilván ezt az irányt fogja követni. Mert az társadalmi fejlődésünk minden további lépésének szinte *conditio sine qua non*-ja.

Ebben rejlik igazi értelme egy sereg törvényjavaslatnak, többi közt a felnőtt munkás nyolcz órai munkaidejét biztosítónak, mely javaslatokat a mai átmeneti időszakban határozatlanul, de pontatlanul socialista kivánságnak mondanak s miket az angol radikális párt ma is sandán néz, minthogy nem fogja fel tisztán, hogy elvei többet követelnek tőle, mint a nép pusztá politikai felszabadítását. A munkaidő ilyenén megrovidítése manapság első sorban és mindennekfölött azt teszi, hogy a munkásnép életfeltételeit a gazdagság rovására emeljék; s ezzel a munkást végre az élet versenyében inkább egyenlő feltételekhez juttassák a felette állókkal. Ez az elv volt szülőoka Angliában sok újabb rendszabálynak, mely szűkörünek látszik, azonban hordereje egyre nagyobb lesz — s melynek czélja az, hogy az alsó munkásosztályok életfeltételeit közkölségen javítsa. Ez rugója a progressziv adó követelésének, mely egyre hangosabban és sürgetőbben szólal meg; s a közel jövőben gyakorlatilag kialakulandó követeléseknek, minők a gazdagság átöröklődő jogainak s ama fel-

tételeknek revíziója, melyek mellett nagy vagyonok nemzedékről-nemzedékre szállhatnak.

Nyilván ugyanez az elv fog érvényesülni jövődő köznevelésügyi törvényhozásunkban is. El kell készülnünk arra, hogy rövidesen követelni fogják az állam kiterjedt gondoskodását a népnevelésről, s úgy az elemi, mint a felső oktatás körében az állami ellenőrzést a nép érdekében. Említésre érdemes, hogy a régi és új szellem harcza sehol sem oly heves és makacs, mint e kérdésben. A nevelésügy a visszavonuló pártnak tényleg egyik utolsó főerőssége. A nép még nem ismerte föl eléggé, hogy a mit ma oly sűrűn hangoztatnak: a *művelt* és *műveletlen* osztályok közötti különbség, csöppel sem természetesebb és állandóbb, mint bármely más különbség az osztályok között a multban. Polgár és rabszolga, patricius és plebejus, hűbérúr és jobbágy, kiváltságos rendek és köznép, henyé osztályok és munkástömeg — mindez csak egy-egy lépés volt a fejlődés útján. A „művelt“ és „műveletlen“ osztályok kifejezésben ugyanaz a megkülönböztetés, csak hogy finomabb s talán még kevésbé védhető alakban; mert a legmagasabb műveltséghez való jog ma minden egyéb minősítéstől független, a pusztá gazdagságot kivéve, mely azt biztosítja; tényleg egyike a gazdagság legkizárólagosabb s egyzersmind legnagyobb befolyást biztosító kiváltságainak.

Van azonban e tárgynak még egy oldala, mely egyre növekvő fontosságra fog szert tenni. A tömegek még nem ismerték fel egészen jelentőségét annak a ténynek, hogy a társadalom oly állapota, melyben a magasabb műveltséget nyújtó intézetekbe való bejutás csaknem kizárólag a gazdagok kiváltsága —

ezen intézményeknek a társadalom szellemi életével való szoros kapcsolatánál fogva — azokat (magasabb indító okokból bármennyire igyekezzenek is azok ezen iránynak ellentállni) oly útra tereli, hogy a társadalmi fejlődés haladása elé jelentékeny gátat vetnek.

Ennek következménye legtöbb mai haladó társadalmunkban az a nevezetes jelenség, hogy a művelt és értelmiségi osztályok társadalmi fejlődésünk egyes lépéseit eleinte csaknem egyhangúlag elítélik és ellenszegüléssel fogadják; e lépések megtételekor intelmekkel és sejtelmekkel telvék el; mikor pedig a dolog már megtörtént, utólag igazolják azokat; tehát akkor, mikor már a helyeslésnek vagy helytelenítésnek minden gyakorlati jelentősége régen megszűnt. Be kell ismernünk, hogy az angol művelt osztályok a XIX. század folyamán csaknem valamennyi nagy politikai változás alkalmával ahhoz a párthoz csatlakoztak, melyről később derült ki, hogy nem volt igaza; annak idején csaknem minden törvényt elleneztek, melyet később igazoltak és védelmeztek. Így jártak el a nevelést kiterjesztő törvényekkel szemben épp úgy, mint a kereskedelmet felszabadítókkal s a szavazatjogot kiterjesztőkkel szemben.

Sőt be kell vallani azt is, hogy a művelt osztályok még a vallási szabadságot biztosító s a rab-szolgaság eltörlését célzó intézkedéseket is elleneztek. Az e korszak folyamán foganatosított haladó intézkedések hosszú sorában a művelt osztályoktól eredő ösztönzésnek alig volt része; csaknem kizárólag a közép- és alsó osztályokból eredt, melyek viszont nem

értelmi okok által ösztönözve cselekedtek, hanem altruisztikus érzelmeik hatása alatt.

Hasonló, az egyenlő alkalom biztosítása felé való fejlődés jeleit látjuk az állami beavatkozás kiterjesztésére irányuló áramlatban is, melyet a *laissez-faire* elvének hódoló, régi politikai iskola hívei annyira forradalminak tartanak. Az állam növekvő beavatkozása (többnyire a gyöngébbek érdekében s a gazdagok és kiváltságosak rovására sok oly téren is, melyet azonkívül levőnek tekintenek) nyilván kikerülhetetlen. Még nem értjük át egészen, hogy a nép teljes politikai felszabadításával maga az állam is mélyreható átalakuláson fog átmenni. Annak viszonya a néphez egészen más lesz, semmint a történelemben valaha volt. Az a szellem, mely a régi *laissez-faire* elvét megtermette, társadalmi fejlődésünkben valószínűleg ezután is nagy szerepet fog játszani; ám maga e tan a valóságban ma már az, a minék az Angliában vele előbb azonosított párt ösztönszerűleg felismerte: oly korszak tana, melyet haladásunkban már elhagytunk. Az evolúciónak azon a már meghaladott fokán céljának megfelelt; mert az állami benemavatkozás tana természetszerűleg politikai hitvallása lett egy oly népnek, a mely politikai szabadságát lassú, rendes, nehezen kivívott fejlődés folyamán érte el s melynek szemében ezen idő alatt az állam a hatalmat bíró osztályokat képviselte, melyeknek érdekeik a néptömegek érdekeivel nem vágtak egybe.

Ekkora szerep e tanra a jövőben nem vár. Abban a korban, a melybe most lépünk, a politikai jog-egyenlőség biztosítása után az egyenlő alkalom biztosítására irányuló, fölfelé való erőlködés szükségképp magával fogja hozni, nem az állami beavatkozás kor-

látozását, hanem ellenkezőleg, e beavatkozásnak a társadalmi élet csaknem minden terére való kiterjesztését. A vagyon és tőke jogainak szabályozására, ellenőrzésére és megszorítására megindult mozgalomnak folytatódnia kell, egész odáig, hogy e jogokat maga az állam vállalja át oly esetekben, mikor világos, hogy magánkézből való megtartásuk a nép jogait és rá nézve a kedvező alkalmat illetéktelenül csorbitja. De maga az elv az új külszín alatt is nyilván fenn fog maradni. Az állam a fentjelzett feladatra még ily esetekben is csak a végből fog vállalkozni, *hogy a verseny előnyeit biztosítsa vagy fentartsa, nem pedig azért, hogy a versenyt megszüntesse. Az általános irányzat tehát az lesz, hogy inkább az állami beavatkozás és az állami ellenőrzés fog sokkal nagyobb mértékben érvényesülni, mintsem az állami kezelés.*

Ebből talán azt következteti valaki, hogy a társadalomnak a jelzett irányban való fejlődése maga is a socializmus felé vivő mozgalom. Ám ez nincs így. Azon társadalmi állapot közt, mely felé a most haladó evolúziós folyamat sodor bennünket, s a socializmus közt mély és széles örvény tátong. A socializmus beismert célja: *megszüntetni az egyéni versenyt* s a létért való vetélkedést, mely nemcsak ma, hanem az élet kezdetétől fogva, minden haladás alapvető megindítója volt. A most folyó társadalmi fejlődés benső iránya pedig az (a mint hogy művelődésünk kezdetétől fogva is azt volt), hogy *ezt a versenyt, mint a haladás feltételét, a hathatósság legnagyobb fokára emelje*; az által, hogy az egész népet egyenlő kedvező helyzetbe juttatja, s hogy a közöségben az erők játékának a lehető legszabadabb tért engedni, valamint minden egyén számára tehetségei

és egyénisége kifejtésére a lehető legtágabb körű alkalomról gondoskodik. Ebben áll a nyugati népek közt végbement evolúziós folyamatnak jelentősége.

De bármily szempontból vizsgáljuk társadalmi haladásunk jövő irányzatát, mindig eszünkben kell tartanunk mindent elhomályosító fontosságát annak az erkölcsi fejlődésnek, mely a haladás névvel jelölt események sorozatát megindította. Az idáig végbement evolúziós folyamatban amaz erkölcsi mozgalomnak, melyen művelődésünk alapszik, főtiszte első sorban az volt, hogy azokat a szükséges szentesítéseket szolgáltatassa, melyek az önmagával eltelt egyént rábirták, hogy saját érdekeit a társadalom nagy érdekeinek folytonosan alárendelje. Másodszorban az volt, hogy az altruisztikus érzelmeknek azt a tömegét nemzette, mely fokozatosan egész társadalmi életünket telítve, a hatalmon levő osztályok állását lassankint aláaknázza s így lehetővé tette azt a mozgalmat, mely oda irányul, hogy végre az egész nép egyenlő feltételek mellett vehessen részt a létért való küzdelemben.

Társadalmi fejlődésünk jövő haladása továbbra is felbonthatatlanul ehhez a mozgalomhoz lesz kötve. Ha egyszer az emberi evolúziót mozgóató probléma alapvető feltételeit világosan megértjük, be kell látnunk azt is, hogy magának a racionalizmusnak, a dolog természeténél fogva, lehetetlen ily szentesítésről gondoskodnia, vagy az altruisztikus érzelmek e tömegét felhalmoznia. Törvény gyanánt kell tehát tekintenünk, miszerint:

Az emberi társadalomban végbemenő folyamat folyvást két, bensőleg ellentétes, de egymást kiegészítő irányt fejleszt ki: 1. egyik irányzat az egyénnek a társada-

lommal szemben való egyre nagyobb alárendelődését követeli; 2. másik, az észszerű irányzat, az egyént ugyanakkor arra ösztönzi, hogy egyre sürgetőbben kérdezze, mi jogon követelik tőle ezt az alárendelődést egy oly társadalmi érdekekkel szemben, melyhez köze egyáltalán nincs s mely főleg a még meg se született nemzedékek érdekét szolgálja. Minden egészséges és haladó társadalom alapvető életelve, hogy a második irányzat folytonosan alárendelődjék az elsőnek. Csak-hogy az értelem ezt az alárendelést véghez vinni nem bírja.

A szóban levő erkölcsi befolyások pusztulásával elképzelhető az a cynikus közöny, sőt a kiművelt értelem gögje, melylyel egy életerős egyéniség felszabadítását tekintené olyasmi alól, a mit ily körülmények közt nem tarthatna egyébnek, mint a meg-egyezzeszerű erkölcsi felfogás közönséges rabságának. Ha tudatos viszonyunk a világegyetemmel csak egyéni életünk arasznyi idejével mérhető, akkor az értelemnek nem lehet más feladata, mint a saját maga iránti kötelesség, mely azt parancsolja, hogy az öntudatosságnak azt a néhány rövid évét, melyen túl többet nem remélhet, minél jobban kihasználja. Ehhez képest minden egyéb tekintetnek nevetségessé kell válnia és el kell törpülnie. E rövid évek alatt minden elke-rült gyötrelmeknek, minden elnyert élvezetnek olybá kell feltűnnie az értelem előtt, melylyel szemben minden egyéb oly törekvés, a mi csak a kozmikus evo-lucziót mozditja elő — melyben az egyénnek semmi érdeke — csak annyi, mint por a mérlegserpenyűben. Ily viszonyok közt természetes, hogy a gazdagságot s hatalmat zordon komolysággal ragadnák meg, még pedig nem piszkos indokból, hanem észszerű okból

— az élvezetek és kedvtelések miatt, miket csakis azok biztosíthatnak. És ne feledjük az emberi nem ma és mindig tapasztalt azon tényt, hogy az említett erkölcsi befolyások ellenőrzésétől megszabadult gazdagság és kultúra kielégítését sohasem a nemesebb altruisztikus örömekben kereste, hanem, miként az evolúziós tudomány tanítja, inkább az emberi természetben gyökerező legalsóbbrendű ösztönök kielégítésében. A felelősségnélküli gazdagságot és hatalmat mindenütt kísérté és kíséri a kéjvadászat és epikureizmus minden kifinomult és megnevezhetetlen alakjában; az ezzel együttjáró lelki megszokás pedig a műveltebbek részéről a kizárt és irigy tömeg megvetése.

Nincs súlya annak az ellenérvnek sem, mely szerint mai társadalmunkban sok a kivétel; sok az oly tiszta életet élő, nemes rugóktól mozgatott egyén, a ki még sem áll legkevesbbé sem a keresztény vallás befolyása alatt. Az ily egyéneket sokszor példának hozzák fel a fenti állítás megczáfolására. Életük és tanításuk, mondják, maga méltó bizonyosság amaz altruisztikus érzelmek rendkívüli fejlettségére, melyet mi a fent leírt vallásos fejlődés eredményének tekintünk. De ezek az egyének nyíltan vallják hitetlenségüket azzal a tanítással szemben, mely e mozgalmat élteti és valószínűleg egészen tagadná annak befolyását életük berendezésére vagy viseletük irányozására. Azt kérdezik erre: miként lehet e tényeket összeegyeztetni azzal a nézetünkkel, hogy művelődésünk e vallásos mozgalom terméke, és azzal a felfogásunkkal, mely szerint a modern világot mozgató és újjáalkotó éltető erők székhelyét ez utóbbiban kerestük?

A magyarázat egyszerű. Szinte magától kínálkozik,

ha művelődésünk történetét úgy tekintjük, mint egy hosszas társadalmi fejlődési folyamat sorát, melynek haladásával szemben a mi egyéni érdekeink teljesen alárendeltek. Mindvégig hangsúlyoztuk, hogy a nyugati művelődésnek nevezett társadalmi fejlődés nem egyes faj vagy nép terméke; hogy azt élő szervezet gyanánt kell felfogni, melynek élettörténetéhez a kulcsot a benne végbement erkölcsi mozgalom tanulmányozása adja meg. Ha ily világításban nézzük a dolgot és azután idézzük emlékünkből az eme fejlődő szervezet életkörébe tartozott nemzetek és fajok történelmét; ha meggondoljuk, a szóban lévő mozgalom minden tekintetben mily mély hatással volt e népekre; ha megfontoljuk, mennyire mélyen megérzett annak befolyása törvényeiken, intézményeiken, szellemi és erkölcsi idomításukon, a magaviselet felől alkotott ítéletükön és gondolkodásmódjukon, számtalan nemzedékre szólólag ama fejlődési folyamaton végig, a melyen átmentek: legott megértjük, hogy esztelen és balga föltevés volna, miszerint akár egyén, akár osztály, vagy egy nemzedék egyénei képesek lennének e befolyás alól szabadulni. Mi mindannyian, bárminő legyen is véleményünk e mozgalom felől, öntudatlanul is érezzük befolyását, pályánk minden fordulóján s éltünk minden percében. Mi, miként maga korunk, annak vagyunk szellemi és erkölcsi termékei; ezen nem segíthetünk. Lehetnek köztünk olyanok, kik visszautasítják a tanítást, melyből az eredt s mely azt fentartja; de ha nem is megyünk oly messzire, mint egy újabb író, ki az erkölcsös életet feltétlenül élősdiinek jelentette ki: annyit kénytelenek vagyunk megengedni, hogy az „oly meggyőződések által van elfödve, melyek nem az illetőkéi, hanem a társada-

loméi, a melyhez tartoznak“; és hogy azt „oly folyamatok táplálják, mikben az illetők nem részesek“.¹ Ha egyszer ezek a meggyőződések kivesznének s az azokból eredő folyamatok véget érnének, akkor véget érne az az idegen élet is, a mit éltek. De a míg azok tartanak, semmiféle idomítás, ha még oly szigorú és hosszantartó lenne is, sem értelmi erőfeszítés, ha még oly összpontosított és tartalmas volna is, befolyásuk alól teljesen fel nem bírna szabadítani. Mint dr. Martineau erőteljesen kifejezi, egy úgy szervezett társadalomban, minő a mienk, „az embereknek egymásra való hatása és visszahatása végtelen és annyira uralkodni fog az egyéni természet magányos erején, hogy az összefüggést korá általános színvonalával senki, ha még oly kivételesen nagy is, ki nem kerülheti. Az erkölcsi öntudat függése a társadalomtól — fejlődését illetőleg — tulajdon természetében rejlik. De ennek a rovására azt tételezni fel, hogy, *ha az egyáltalán nem léteznék*, a társadalom tudná nemzeni, s az élvezet és fájdalom csereberéjének ügyes pénzügyi műveletével egy érzéki világot erkölcsi világgá tudna változtatni: ez fizetésektelen elmélet volna, a mely nem gondol kötelezettségeivel.“ Az egyéni életben a megszokott gondolkozásmód vagy az egyszer megszerzett idomítás alól csakis a legnagyobb bajjal lehet szabadulni és csakis sok idő multával. Mennyivel inkább van ez így egy társadalmi szervezet végtelenül hosszabb életében? Mihelyt egyszer művelődésünket fejlődő szervezet gyanánt fogtuk fel, melynek élettörténetét a maga egészében kell tanulmányoznunk, megértjük, hogy annak egységeit többé

¹ Balfour A. I., *A hit alapjai*, 83. l.

nem szabad függetleneknek tekintenünk ama folyamat hatásától, mely a társadalmat annyi századon végig befolyásolta. Épp így vethetnők ellen azt is, hogy mivel a gyümölcs, fájáról leszakasztva is egy darabig még tovább él, sőt megérik és izesedik, azért a fától független volt.

Ezzel összefüggésben kell megemlítnünk azt is, hogy a valódi socializmus és a rationalizmus közötti rokonság, melyre némely megfigyelő olykor utal, nem oly esetleges, minőnek sokszor tartják. Alapja mélyen gyökerezik a dolgok természetében. Az összeütközés azok közt az erők közt, mik most folyó fejlődésünket alakítják és Marx anyagias socializmusa között, csupán mai kifejezése annak az összeütközésnek, melyben az embert tulajdon eszével társadalmi fejlődése egész folyamán láttuk. A socializmus valójában azt a czélt követi, hogy a most élő egyének nemzedéke érdekében zsákmányolja ki azt az emberbaráti mozgalmat, mely a jövőndő nemzedékek érdekében ható fejlesztő erőt szolgáltatja. Tényleg kész volna e mozgalmat ki-
zsákmányolni, elapasztván annak forrásait. A német típusú igazi socializmusról el kell ismerni, hogy az végeredményében épp oly individualista és épp oly *anti*-sociális, mint a fejlett alakú individualizmus. A tudomány szempontjából mindkettőt az egyéni észszerű tiltakozás szélső logikai kifejezésének kell tekintenünk az ellen, hogy saját érdekeit a társadalomban nemzedékről-nemzedékre haladó fejlődési folyamat érdekeinek alárendelje. Azonban, noha e szerint a socializmust azonosítanunk kell a politikai materializmussal, mi sem volna nagyobb tévedés, mint azt tételezni fel, hogy a materializmus végleges győzelme nyugati művelődésünkben a socialista eszmények megvalósultát

hozná magával. Sokkal előbb, mintsem ezt a fokot elérnők, valószínűleg az az állapot következne be, hogy a hatalmon levő osztályok, a helyzetet felismerően, cynikus nyíltsággal fognának hozzá tulajdon helyzetük inherens erejének kihasználásához. A helyett, hogy helyüket lassankint átengednék, mint a hogy ma teszik, egy erkölcsi mozgalomnak a többség jellemére gyakorolt szelidítő befolyása alatt — a mi, aláásva hitüket saját ügyükben, megfosztotta őket a hathatós ellentálláshoz szükséges erőtlől: el lehetünk rá készülve, hogy ismét támadón fognak fellépni az osztályöznés nyíltan való vallása s a nép megvetése mellett. A történelem szomorú esetet jegyzett fel a nép gyámoltalanságáról, a mikor a társadalom ezt az utóbbi fokot elérte. Az az eltökélt kiméletlenség, melylyel a régi Róma hatalmonlevő osztályai ily körülmények közt a nép jogaival bántak, a császárság korán véges-végig, tanulságos és tanulsága szembe-
szökő. A társadalom ily állapotában a gazdagságra és hatalomra szert tett osztályok és rendre valamennyi osztály, a helyett, hogy miként most, a társadalom jövőndő érdekében ható evolúziós erő befolyása alatt cselekednének, maguk iránt való kötelességüknek tekintik, hogy saját jelenlegi érdekeiket minden közvetlen elérhető eszközzel szolgálják. A közkeletű, határozatlan szólásmód szerint, a társadalom e fokon gyógyíthatatlanul corruptált; szabatosabban azt lehetne mondani, hogy a társadalmi szervezet fiziológiai tőkéjét kimerítette s ennél fogva a bomlás hanyatló szakába lép.

KILENCZEDIK FEJEZET.

Az emberi evolúció eredetileg nem értelmi.

Ha a biológus tudománya módszerét idáig az emberi társadalom tüneményeire próbálta alkalmazni, e ponton nevezetes következtetéshez közeledik. Ha a megelőző fejezetekben megállapított következtetések igazoltak, nyilvánvaló, hogy messzemenő jelentőségre tesznek szert oly irányban is, melyet eddigelé nem vettek figyelembe.

Nem valószínűtlen, hogy az olvasó érezte, a mint az utolsó három fejezeten végig haladt, hogy lelkében egy eszme egyre jobban előtérbe tolult. Megengedve, mondja talán, hogy művelődésünk egyetlen élő szervezetnek tekintendő, a minek jelentősége abban a tényben áll, hogy az abban végbemenő fejlődési folyamat oda irányul, miszerint az élet versenyt a hathatósság legfelső fokára emelje azáltal, hogy az egész népet egyenlő helyzetbe juttatja; megengedve továbbá, hogy az eme fejlődést mozgató erő székhelye az altruisztikus érzelmek ama tömegében rejlik, melylyel művelődésünk fölszerelődött; s hogy az altruisztikus érzelmek e tömege a művelődésünkkel összeforrt vallásos rendszer jellemző terméke volt: hova vezet mindez? Mi biztosít arról, hogy a megelőző fejlődésnek folytatása lesz? Vajjon az idők

jele nem arra mutat-e, hogy amaz érzelmek és eszmék, melyeken vallásos rendszerünk alapszik, erejükben és életképességükben hanyatlásnak indultak?

Félő, hogy a rationalista iskola, mely a tizenkilencedik század nagyobbik felében mindig fölényben volt s a mely az értelem tiszteletére oly féktelen dicsénekeket zengett, azt a jövődő ragyogó korszakokban a haladás diadalmas tényezőjének nézve, nem egy tekintetben kiábrándulás előtt áll. Előbb-utóbb világossá kell válnia e párt minden messzebbrelátó gondolkozója előtt annak, hogy a nyugati népek, a mennyiben egyesegyedül értelmi tehetségükre és értelmi fejlődésük eredményeire támaszkodnak a végből, hogy felsőségüket az általuk alsóbbrendűeknek nevezett fajok felett fentartsák — csalóka reménnyel kecsegtetik magukat. Idő jártával be kell látniok, hogy az értelem ígérete e részben áttató. A szellem minden hódítása, minden művészet és találmány, nyitva fog állni a világ többi része előtt épp úgy, mint e népek előtt; és a többiek nem csupán egyenlőn fognak azokban osztozni, hanem sikeresen fogják azokat az élet versenyében, maguk a nyugati fajok ellen is, felhasználni. A mint a fejlődés folyamata előbbre halad, egyre nyilvánvalóbbá kell válnia, hogy a haladott fajoknak nem fog hatalmukban állani, a világon eddigelé élvezett fölényüket csupán értelmi vonásaiknál fogva tovább is fentartani; és hogy, ha az uralkodásnak más titkával nem rendelkeznek, a jogar kezükből ki fog siklani.

De hát ez volna az evolucziós tudomány üzenete? A századokon folyt fejlődésnek ne volna egyéb jelentősége, mint az, hogy a nyugati népek társadalmi haladása nem volt egyéb, egy életre szóló, múltó já-

téknál? Ebben az emberiséget csupán egy czéltalan, sisyphusi munkára kárhoztatva látjuk-e, a mint a hosszú kaptatón lihegve törekszik fölfelé s mikor a tetőre ér, művelődésünk ismét kénytelen visszafelé siklani, piszkos rom és hanyatlás korszakán keresztül, a küzdelmes századok folyamatából, miken átvergődtünk, nem hagyva az emberi nem számára nyereségül semmit?

E kérdésekre a felelet, melyet az evolucziós tudománynak kell a biológista kérdésére adnia, ki előítélet és elfogultság nélkül próbálta idáig tudománya módszerét az emberi lét tüneténeire alkalmazni, igen nevezetes. Úgy tűnik fel, hogy az emberi társadalomban lassan végbemenő evoluczió eredetileg nem észbeli; hanem hogy, mióta az emberből társas lény lett, értelmi terjeszkedése a folyamatban levő fejlődésnek alárendelt phasisává vált. Rövidre fogva így tűnik fel a dolog:

A társadalomban működő folyamat, legelső terméke gyanánt, vallásos jelleget fejleszt ki; észbeli tehetséget pedig csak annyiban, a mennyiben az e tulajdonsággal összefér.

Más szóval, a darwini tudomány által vont következtetés így szól:

Az emberi evolucziónak, a maga egészében, legmegkülönböztetőbb vonása, hogy a természetes kiválasztás törvényének működése folytán a fajnak továbbra is egyre vallásosabbá kell válnia.

Haladásunk, ne feledjük, mindenek előtt társadalmi haladás. Irányzata mindig az, hogy növekvő mértékben biztosítja a magával eltelt egyén jelenlegi érdekeinek alárendelését a társadalom jövőendő érdekeivel szemben, daczára terjeszkedő értelmének. Ez

az eredmény az emberi társadalomban nyilván oly módon jó létre, hogy a fajban lassankint kifejlik az egyéni jellemnek az a typusa, mely ezt az alárendelődést leghathatósabban biztosítja. Ez a typus pedig az, melyet a köznyelv vallásos jellemnek nevez. *A győztes fajok azok voltak, melyekben, egyéb vonások egyenlők lévén, ez a jellemvonás legteljesebben kifejlődött.* Ezek között megint azok a fajok szerezték egyre növekvő fölényt, melyek a legjobb erkölcsi rendszer birtokában voltak; azaz, oly erkölcsi rendszerében, mely, miután az egyén jelenlegi érdekeinek alárendelését a végtelenül tovább élő társadalmi szervezet nagyobb érdekei alá biztosította, azontúl minden egyén tehetségeinek és erejének lehető legteljesebb kifejesztését tette lehetségessé. Az emberi történelemben, úgy látszik, két jól megjelölt, egyidejűleg végbemenő fejlődés észlelhető: egyfelől a vallásos jellem kifejlődése az egyénben, másfelől a vallásos hitek jellegének evolúciója.

Az is kitűnik, hogy sok, a múltban szerzett véleményt és megalkotott becslést, a vallásos befolyás és irányzat hanyatlását illetőleg, egész megbízhatatlannak kell tartanunk. E tárgyat sokkal magasabb és tágabb szempontból kell megítélnünk, mint az eddig történt. Ha a köztünk végbemenő evolúciós folyamat természetét megértjük, el kell ismernünk, hogy a vallásos befolyások életerejét hibás elv szerint becsültük fel. Azok erejüket nem az értelem támogatásából meritik. Bármely hit, mely a magaviseletet egyedül az egyéni ész által való szentesítés alapján akarná befolyásolni, tényleg, a dolgok természeténél fogva, képtelen lenne a társadalmi evolúcióban a vallás tisztét betölteni. A két erő bensőleg ellentétes.

Az értelem, ennek megfelelően, a vallásos erők természetét mindig félreértette és figyelmére sem méltatott oly mozgalmakat, melyek eléggé hatalmasak voltak az emberi fejlődés folyását évszázadokra, sőt évezredekre irányítani. De a vallásos rendszerek képlekenységét sem fogták fel. Maguk e rendszerek is — a merevség külső látszata ellenére s míg lényeges jellemvonásaikat megtartják — mélyreható módosulásokon mennek át. Szakadatlan evoluczióban vannak. Végre, nem értették meg, vagy nem vették számba, hogy a társadalomban működő, mélyen gyökerező evolucziós erők nem a vallásos befolyás ellen és az értelem ellenőrizetlen uralma javára irányulnak. Ellenkezőleg, világosnak látszik, hogy e vallásos befolyások a múltban mindig diadalmasak voltak s hogy társadalmi fejlődésünk legelső elve, hogy mindvégig meg kell őrizniök fölényüket, bármit tartogasson is számunkra a jövő.

Szóval, a természetes kiválasztás törvénye az emberi társadalomban oly feltételek alatt látszik hatni, melyeknek teljesebb megismeréséhez amaz álláspontnak, melyből haladásunk kérdését eddig tekintették, jelentékeny helyesbitése szükséges. Lássuk immár, vajjon a történelem s az embertan szolgált-e bizonyosságot ama következtetés támogatására, hogy a faj által elért haladás eredetileg nem az értelmi fejlődés haladása volt? Mert ha ez a következtetés helyes, akkor nyilvánvaló (1), hogy értelmi haladásunknak sokkal kisebbnek, kevésbbé jelentősnek és szabálytalanabbnak kell lennie, mint általában felteszik; (2) hogy a nagy távolság a legmagasabb és legalacsonyabb társadalmi fejlettségű fajok közt első sorban nem szellemi fejlődésük különbözőségének, hanem

erkölcsi fejlődésük különbözőségének eredménye; (3), hogy a társadalmi fejlődés magas foka s az értelmi fejlődés magas foka között nincs meg az az egyenes összefüggés, mint azt idáig csaknem egyetemesen hitték.

Nos, a ki a bölcselet amaz ága iránt, mely az utolsó ötven év óta az emberi haladással, mint egészszel, foglalkozott, komolyan érdeklődött, annak időnkint észre kellett vennie a véleménynek egy különös alsó áramát, melynek iránya a haladás felől közkeletű vélemény szélesebb, felső áramával ellentétesnek látszik. Első sorban mi sem lehet kétesebb, mint e tárgy felől a közvélemény iránya. Általában a világ és sokan azok közül, kiktől az felvilágosítást és irányítást vár, haladásunk felől elfogadták azt a véleményt, hogy az pusztán az értelmi fejlődés dolga. Csaknem egyetemes volt az a felfogás, mintha az elért haladásban az uralkodó tényező az értelem volna. A tényeket, mikre ezt a véleményt alapítják, csakugyan oly szembeszökőknek, fontosságukat oly világosnak tartják, hogy a következtetést rendesen vita nélkül elfogadják, elannyira, hogy e következtetés általános és részletes megvizsgálásának manapság alig érzik szükségét.

A bizonyítás lánczatában a fő lánczszemek tisztán kivehetőknek tetszenek és az erő s az állandóság minden látszatával felruházzák. A biologia egyik kétségtelen ténye, a mint az élő lények során fölfelé haladunk, az agyfejlettség fokozatos növekedése. A növekedés állandó és folytonos s a szabály alól szinte nincs is kivétel. Erre a darwini hypothesis elfogadása után, nyilván el lehattünk készülve; mert mindama győztes változatok közül, miket a termé-

szetes kiválasztás felhalmoz, a létért való küzdelemben egy sem lehetett hasznosabb, mint a mely az illető lények értelmességét növelte. Az agyfejlődés gyarapodása tehát az élet minden alakján folytatódik, mignem tetőpontját az emberben éri el, kit kétségtelen felsőségben látunk a teremtés csúcsán állani s ki e magas polczra rendkívüli értelmi fejlettsége révén jutott.

Ha most az anthropológus veszi át a szót, ki csupán az emberi haladás körére szorítkozik, észrevehető, hogy szinte magától értetődőleg úgy sorolja fel tényeit, hogy azokból ugyanezt a fejlődési törvényt állapíthatja meg. Az ethnologiai értekezések telvék oly tények felsorolásával, miknek czéljuk példával bizonyítani azt a roppant örvényt, mely szellemi téren az emberiség alacsonyabb és magasabbrendű fajai között tátong; s másokéval, miknek feladatuk azt a szoros összefüggést megállapítani, a mely — úgy tartják — a magasfokú társadalmi fejlettség s a magasfokú értelmi fejlettség között fennáll. A népszerű képzelet hasonlóképp sorakoztatja bizonyítékait; mert a közvetlen összefüggésre a szellemi és társadalmi fejlődés között, kell-e döntőbb érv, kérdezik, mint a mai világban szemmel látható különbség az alsóbb- és felsőbbrendű fajok helyzete között s az eme különbségeket kísérő jellemző vonások? Egyfelől látjuk a magasabbrendű fajokat bonyolult művelődéseikkel, magasfokú műveltségükkel, előrehaladt ismereteikkel a művészet és tudomány terén s mindazzal, a mi ezzel együtt jár; másfelől ott vannak az alsóbbrendű fajok, majdnem természetes állapotban élve tovább, nem bírva, de nem is kívánva egyebet, a puszta állati élet szükségleteinél, nem ismerve tudományt,

művészetet, sokszor még a fémeket s a földmívelést sem; ötnél nagyobb szám kifejezésére nem ritkán szavuk sincs.

Első tekintetre mindez meglepőnek és hatásosnak látszik. Mindamellet, eléggé különös, bizonyos körökben kétségtelen hajlandóság észlelhető a kételkedésre az iránt, vajjon ama föltevés, melyre ezt az egész érvelést alapítják, be volt-e valaha bizonyítva, vagy egyáltalán bebizonyítható-e? Mihelyt az észlelő figyelme e pontra szegződik s ő maga kezdi a tényeket elemezni, mikre azt az uralkodó nézetet, hogy az emberi haladás főtényezője az értelem, alapítják: mihamar oly különös, rendkívüli és kimagyarázatlan ellentmondásokra bukkan, mikből kénytelen arra következtetni, hogy a kérdésnek sokkalta nehezebbnek és bonyolultabbnak kell lennie, semmint az uralkodó nézetből kifolyólag feltételezte.

Egy sor tény, mely valószínűleg mindjárt kezdetben magára fogja vonni a figyelmet, a régi művelődésekre vonatkozik. A tudománynak Európában történt ujjáéledése óta azok, kik e tárgygyal foglalkoztak, mindig hajlandók voltak az ó-kori művelődéseknek, főként a görögnek, átlagos értelmi fejlettségét a magunk művelődésében elért átlagos szellemi fejlettséggel összehasonlítani, még pedig mindig az utóbbi ócsárlásával. Ez a hajlandóság újabb időben még feltűnőbb, minthogy az az uralkodó felfogás (a mely alighanem mindenképp igazolt), mely szerint a magunk művelődése mindamellet úgy fokát, mint mineműségét tekintve, mindazok közt, melyeket az emberi nem idáig elért, a legmagasabb, azon nem változtat.

Hogy az ó-kor szellemi fejlettsége a renaissance korában figyelmet keltett, az természetes. A görög

és római nép művelődése az európai szellem ébredésekor az emberi nemnek, az értelmi tevékenység csaknem minden mezején, legnagyobb erő kifejtését képviselte; és elkerülhetetlen volt, hogy e népek szellemi tehetségei, kiváltképp a görögéi, a szellemi tespedés hosszú korszaka után, melyen a világ átment, az emberek csodálatát és bámulatát felkeltették. De a legfigyelemreméltóbb a dologban az, hogy, noha azóta új korszak támadt; noha nyugati művelődésünk oly hatalmas, oly nagyszerű fejlődést ért el, sőt kétségtelenül a jövő fejlődésnek is oly ígéretét hordja méhében, mely eme korábbi művelődések dicsőségét és alkotásait elhomályosítandja: saját korunk teljesebb tudása s a kutatás és vizsgálódás tökéletesebb módszerei csak megerősítették azt a felfogást, hogy átlagos szellemi fejlettség dolgában emez ó-kori népeket, melyek az emberiségnek létéért való küzdőteréről oly teljesen eltűntek, nem múltuk felül, hanem alattuk állunk. Ha csupán az értelmi fejlettség színvonalát vesszük mértéknek, akkor mi, modern európai fajok, kik a természetes kiválasztástörvénye által oly félreérthetetlenül arra látszunk kijelölve lenni, hogy a világtörténelemben uralkodó szerepet játsszunk, tényleg, a modern világ rendkívüli haladása s a jövő ígérete daczára sem igényelhetjük azt, hogy a régi görögöknél különbeknek tekintsük magunkat.

A XIX. század folyamán a kutatás igen sokféle feltárt ága egész sereg tudóst juttatott szoros érintkezésbe a görögök szellemi életével. Az az egyhangú bizonyosság, melyet a különböző gondolatkörök eme képviselői e nevezetes nép szellemi fejlettségének átlagos színvonaláról tesznek, felette meglepő. Nem csupán, hogy az egyes szellemek, minők Sokrates,

Aristoteles, Plato vagy Phidias, értelmi kalibere tűnik fel, gondos mérés után s a tudomány akkori állapotához s a kor viszonyaihoz képest igen nagynak; hanem még inkább az, hogy az egész népnek szellemi színvonalá oly félreismerhetetlenül magas volt. A görögök nyilván mindkét tekintetben túlszárnyaltak bennünket.

Lecky a történelem egyik anomáliájának tekinti, melyre csak tökéletlen magyarázatot tudunk, hogy „a görög államok szűk területén és gyér lakosságából oly emberek támadhattak, kik a lángész minden képzelhető alakjában, a bölcelet, az éposz, a dráma, a lírai költészet, a szóbeli és írásbeli ékesszólás terén, mint államférfiak, szobrászok, festők s valószínűleg mint zenészek is, csaknem, vagy egészen az emberi tökéletesség legfelsőbb fokát érték el.“¹ Hasonló nézeteket nyomtatékosan, noha megfontolva és önmérséklettel kifejezve, találunk elszórva a jelenlegi egész európai irodalomban. Ám a legmeglepőbb bizonyyságot a görögök szellemi tehetségéről nem az irodalom és bölcelet munkásai szolgáltatják. Tekintélyek és tudósok, a kik méltán szólhatnak a tudomány nevében, még egyenesebben és még nagyobb nyomatékkaal tesznek bizonyyságot. Galton, kit ember-tani kutatásai, továbbá az ember fizikai és értelmi tehetségeinek a körülmények tág körében végzett statisztikai és egyéb mérései, a meghallgattatásra kiválóan feljogosítanak, úgy vélekedik, hogy „a legtehetségesebb faj, melyről a történelem tud, kétségkívül a régi görög, egyrészt mivel a szellemi tevékenység fő ágaiban alkotott remekei még ma is felülmúlhatatlanok, másrészt mivel ama remekeket igen kis

¹ *Az európai erkölcs története*, I. 418.

nép alkotta“.¹ Állítása szerint nincs kit Sokrates vagy Phidias mellé állítanunk s hogy „egész Európa milliói, noha kétezer év óta művelődtek, sohasem termették párjukat“. Véleménye szerint átlagos értelmi fejlettségünk is mélyen alatta van a görög nép egészének. Igen meglepő érvelését összegezvén, így folytatja: „Mindebből az következik, hogy az athéni faj átlagos képessége, a lehető legalacsonyabb számítás szerint, csaknem két fokkal magasabb a mienknél; azaz körülbelül annyival, a mennyivel a mienk felette áll az afrikai szerecsenének. Ezt a becslést, melyen némelyek talán elszörnyűködnek, bizonyítja az athéni közönség eleven szelleme és magas műveltsége, mely előtt sokkal komolyabb irodalmi műveket adtak elő s műalkotásokat állítottak ki, mint a milyeneket a mi fajunk átlaga méltányolni képes lenne, melynek értelmi kalibere egy pillantással bármely vasúti pályaház könyves asztalára könnyen megítélhető.“²

Ez igen nevezetes véleménynyilvánítás, még akkor is, ha súlyából levonjuk mindazt, a mi jelentőségét csökkentheti. Ha a görögök átlagos értelmi fejlettsége annyira fölötte állt a mienknek, akkor itt oly ténynyel állunk szemben, melynek jelentőségét az emberi evoluczió szempontjából még nem értették át világosan. Ha a népnek, a mely azt a kihalt művelődést kifejlesztette, szellemi képessége nem csupán ama modern európai fajokét multa felül, melyeknek művelődése a mai világban oly fölényt vívott ki, hanem annak annyival felette áll, mint ez utóbbiak szellemi képessége némely legalacsonyabb fokon álló

¹ *Öröklődő lángész*, 329. l.

² U. o. 331. l.

népeké felett, melyeket ezek a természetes kiválasztás útján kiszorítottak: úgy ezt a tényt igen nehéz kibékíteni bármely oly elméletben való rendületlen hittel, mely szerint az emberi evolúció főtényezője az értelmi fejlettség volna. Jóllehet készek vagyunk elfogadni Maine Henrik nézetét, mely szerint a nyugati világban nincs szellemi mozgalom, mely eredetére nézve görög ne volna; de semmi e fajta meghódolás a görög szellem előtt, ha még oly megérdemelt is, nem vakíthat el ama ténynyel szemben, hogy maga a görög nép, miként a római, az emberiség létért való harcának küzdőteréről teljesen eltűnt. Még vérét sem ismerni fel Kelet- és Déleuropa s Nyugat-Ázsia népzagyvalékában, hol emez uralkodó fajok egykor számra és befolyásra nézve is túlsúlyban voltak. Evoluczionista szempontból ítélve, a régi görög fajok, ama tulajdonságokat illetőleg, mik a mai európai népeknek a világ nagyobbik felében való felsőséget megszerezték, épp oly mélyen alatta állottak ezeknek, a mily mélyen a görögök alatt állóknak tartják ezeket értelmi fejlettség dolgában. Azóta az emberi nem valamilyen irányban előre haladt. Ámde, ha a legfőbb tekintélyek véleményét elfogadjuk, ez a haladás nyilván nem szellemi fejlődés volt.

A mint vizsgálódásunkban tovább haladunk, a nehézségek amaz elmélet útjában, mely szerint az értelmi fejlettség a társadalmi haladással egyenes arányban áll, nem csökkennek, sőt halmozódnak. Nem csupán az valószínű, hogy az élet versenyében magyóztos fajok átlagos értelmi fejlettsége alatta áll némely oly népének, mely az élet versenyéből rég eltűnt, hanem teljes joggal feltételezhető, hogy magunk között is, az egymást követő nemzedékek átlagos

értelmi fejlettsége nem mutat arra való hajlamot, hogy a közvetlen megelőző nemzedékek fölé emelkedjék.

Korunk irodalmában már látni jeleket, melyek arra mutatnak, hogy a társadalmi tünemények szakavatott vizsgálóira ilyenmő következtetés kezd magát ráerőszakolni. Mielőtt az erre vonatkozó tanubizonyságokra rátérnénk, meg kell jegyeznünk, hogy még a közvélemény sem nyugszik már bele abba az álláspontba, melyet e kérdéssel szemben rendesen elfoglalni szoktak. A jelek egy része kétségkívül azoktól jó, kik a modern haladó irányzatban nem bizni neveltetésüknél s vérmérsékletüknél fogva hajlandók; de mások oly tekintélyektől erednek, kik fejlődésünk emelkedő irányában nem kételkednek, mindamellett szellemi haladásunkról habozva és kételkedve beszélnek — s ezek a nevezetesek. Így kevés ember ismerte az angol nép szélesebb rétegeit hosszabb időn át, valamint általában az angol szellemi közéletet jobban Gladstone-nél; s már csak állásánál fogva is — mint a haladó pártnak rendkívül hosszú időszakon át volt vezére — alig akadna valaki, kiről kevésbbé volna feltehető, hogy elért s még egyre folyamatban levő haladásunkat becsmérelje. Mégis, nemrég ezt a nyilatkozatát jegyezték fel: „Azt mondom olykor, hogy az agyfejlődésben nem látom azt a haladást, a melyet várni lehetne . . . A fejlődés, kétségkívül, lassú folyamat; de én egyáltalában nem látom. Nem hiszem, hogy erősebbek volnánk, sőt gyengébbek, mint a középkori ember. Úgy becsülöm, hogy oly mélyen állunk, mint a XVI. századbeli ember. A XVI. század fia erős ember volt, erősebb agyú, mint a mai koré.”¹

¹ *Review of Reviews*, 1892. ápr. Steaddel való beszélgetéséből.

Az e fajta nézeteket társadalmi és élet-statisztikánk nagyobb mértékben igazolja, mintsem várni lehetne. A kutató, minél tovább halad, annál nehezebbnek fogja találni, hozzájárulni ahhoz az elterjedt véleményhez, hogy a haladó európai népek közt folyó életverseny a múltban és ma gyarapította volna azt a szellemi fejlettséget, mely nemzedékről-nemzedékre örökségül száll és a természetes kiválasztás útján halmozódik fel. A tények más következtetésre utalnak. Mig kétségtelennek látszik, hogy a szabad verseny s az egyenlő feltételek állapota felé való haladásunk kedvezett bizonyos életrevaló és férfias tulajdonságok kifejlődésének, melyek révén a vezetőfajok felsőségüket e világon kivívták; ugyanakkor a legnagyobb mértékben kétes, vajjon kedvezett-e az az említett fajta szellemi fejlődés gyarapodásának? A nyugati művelődésünkben végbemenő evolúziós folyamat egyik legjellemzőbb és legélesebben kidomborodó vonásának az látszik, hogy az a szellemi fejlődést hátráltatja.

Hogy megérthessük, miként lehetséges ez az eredmény a mai társadalomban, szükséges egy megelőző fejlődési fokra visszatekintenünk. Újabban köztudomású lett, hogy a nemesség s a hatalmonlevő osztályok által csaknem minden országban a végre tett kísérletek, hogy kiváltságos családjaik törzsét a magvaszakadástól megóvják, a múltban szinte kivétel nélkül sikertelenek voltak. A kísérletezés sok esetben a legkedvezőbb körülmények közt ment végbe, s ezen osztályok az emberi elme minden találékony-ságát felhasználták, hogy a sikert biztosítsák. Ám az eredmény mindig ugyanaz volt. Néhány nemzedék után a törzsnek magva szakadt, s a kiváltságos

osztályok magukat csakis folytonos új vér beeresztése s az alsóbb osztályokkal való összeházasodás által voltak képesek fentartani. Pl. Rómában a patriciusok és plebejusok közt, mint Gibbon mondja, „a leggőgösebb és legtökéletesebb elkülönítés volt, melyet bármely korban a nemesek s a nép közt találni lehetett“. Az összeházasodást a XII táblás törvény tiltotta. A gazdagság s a méltóságok, az államhivatalok s a vallási szertartások majdnem kizárólag a patriciusok kezében voltak s a törvény, érzés és vallás által a végből emelt korlátokat, hogy a nemesi vér tisztasága megóvassék, a legféltékenyebb születési gőg erősítette meg. De Gibbon jegyezte föl, hogy a patricius-családok, „melyeknek eredeti számát a köztársaság végéig sohasem szaporították, vagy a természet rendes útján haltak ki, vagy a sok külső vagy belső háborúban irtódtak ki, vagy érdem és vagyon híján, észrevétlenül elvegyültek a nép tömegébe. Igen kevés maradt fenn olyan, mely tiszta és eredeti származását a város vagy csak a köztársaság gyermekkoráig vihette fel, mikor Caesar és Augustus, Claudius és Vespasianus olyképp alakítottak új patricius-családokat, hogy megfelelő számú senatort emeltek patriciusi rangra abban a reményben, hogy örökre állandósítanak ez által egy oly osztályt, mely akkor még tiszteletben és tekintélyben állott“.¹ Ámde ezen új, mesterséges pótlék mihamar a régi törzsek sorsára jutott; mignem Konstantin uralkodása alatt azt találjuk róluk följegyezve, hogy alig maradt fenn felőlük egyéb, mint „bizonytalan és

¹ *A római birodalom hanyatlása és bukása*, I. k., XVII. fej.

homályos hagyomány, hogy a patriciusok valamikor a római nép eleje valának“.

A modern európai népek ma is élő arisztokrata-családjaiban ez a kihalási folyamat egyre tart. Az angol arisztokraczia (melyet nagy mértékben azok közül újitgattak fel, kik első sorban eszük vagy jellemük révén emelkedtek ki a közsorból) folytonos kihalása, midőn Galton, Shirley Evelyn s mások e kérdést felderítették, útszéli igazság lett. A mai ötszáz legrégibb angol arisztokrata-család közül csupán öt tudja egyenes fiágon való leszármazását egész a XV. századig felvinni. Daczára a számtalanféle őrizetnek, melylyel magukat körülvenni módjukban áll, az ily osztályok törzsüket néhány nemzedéknél tovább fentartani, úgy látszik, teljességgel képtelenek; csúcsuk folyton kiszáradóban van s mindig alulról kell azt felújítani. Franciaországra nézve Lageneau és mások, kik ezen ország nemesi családjainak krónikáit átkutatták, hasonló viszonyokat állapítottak meg; s köztudomású, hogy így van csaknem minden oly országban, hol arisztokrata-osztály létezik.

Nos, az arisztokrata-családok ilyenén kihalására időnkint sok mindenféle okot hoztak fel; s bár minden egyes oknak kell némi súlyt tulajdonítanunk, nem lehet kétség az iránt, hogy igazi oka igen egyszerű s egyáltalán nem titokzatos. Az emberi természetbe oltott legmélyebben rejlő ösztön, az átélt hosszas vetélkedés eredményeül, az előretörekvés. Az ember helyzetével soha sincs megelégedve. Miután elérte azt, hogy tisztességes megélhetése biztosítva van, épp oly kevésbé elégedett, mintha pusztá életfentartása is alig volna biztos. Rendszerint a fényűzés is épp oly kevésbé elégíti ki, mint a tisztas megélhe-

tés. Ha csak lehet, előre akar törtetni; visszafelé soha. George Henrik igen hatásos sorokban mutat reá, mennyire jellemző e vonás az emberben; és egyre feltünőbbé válik, a mint az alsóbbrendű fajoktól a felsőbbrendűek felé haladunk.¹ Bizonyos nyug-

¹ Azt mondja George az emberről: „Ő az egyetlen oly állat, melynek vágyai a kielégítés után nőnek; az egyetlen állat, a mely soha sincs kielégítve. A mai ökör nem vágyik egyébre, mint az az ökör, a melyet az ember legelőször fogott igába. A Csatorna sirálya, mely a gyorsjáratú gőzös felett kering, nem kíván jobb táplálékot, sem jobb lakást, mint az a sirály, mely akkor csapongott ottan, mikor Caesar gályái először érték a brit partot. Abból, a mivel a természet őket kínálja, ha még oly bőséges is az, az ember kivételével minden élő lény csak annyit bír venni s csak annyival törődik, a mennyivel megállapított s határozott szükségletét kielégíti. A további készletnek vagy jutaléknak egyedül szaporodása érdekében veheti hasznát. Nem így az ember. Alig elégíti ki állati szükségleteit, már más szükségletei támadnak. Először eleség kell neki, mint az állatnak; majd hajlék, miként az állatnak; ezek megadtván, szaporodási ösztönei keresik a kielégítést, miként az állatéi. De itt az ember elszakad az állattól. Az állat sohasem megy tovább; az ember csak egy végtelen haladás első lépcsőjére tette rá lábát — oly haladására, melyre az állat soha rá nem lép; oly haladás ez, mely az állattól eltávolítja s annak föléje emeli. Miután a mennyiség utáni vágyat kielégítette, a minőséget keresi. Maguk az állattal közös vágyai is kiterjednek, kifinomodnak, meg-nemesednek. Már nem a pusztaság, hanem az izlés az, a mi az eledelben kielégítést keres; a ruházatban nem a pusztaság kényelmet, hanem az ékességet keresi; a durva hajlék házzá alakul; a nemválogatós nemi vonzás gyöngéd érzelemmé változik át; s az állati élet kemény, nyers törzse finom szépségben borul virágba. A mint szükségletei kielégítésére való hatalma gyarapszik, vele nőnek vágyai. Ha az alacsony vágyak leküzd-vék, Lucullus Lucullussal vacsorál; tizenkét vadkant forgatnak nyárson, hogy Antoniusnak egy falat husétel készüljön;

talan erély, mindig kielégítetlen vágy az előrehaladásra, egyik legkifejlettebb vonása az egyénnek, de jellemvonása a fajnak is, az emberi család győztes ágaiban.

Már most ezen ösztön egyik legközönségesebb nyilvánulási módja az, hogy az ember, oly művelődés közepette, minő a mienk, vonakodik alacsonyabb életsorból venni házastársat, vagy alacsonyabb sorban nevelni fel gyermekét, mint a milyenben ő maga született. A mint azonban a középosztályon túl vagyunk, az egyénnek az a törekvése, hogy magát e tekintetben abban az állapotban tartsa fenn, melyet, az ő nézete szerint, természetes színvonala hoz magával, minél feljebb jutunk, annál nagyobb-nagyobb erőfeszítéssel jár; a legmagasabb arisztokrata családokban pedig a kísérlet csak igen kis mértékben sikerülhet. Míg tehát egyfelől ott a törekvő képesség állandó irányzata, hogy a legfelsőbb osztályba is föl-emelkedjék, másfelől magában az osztályban ott van a hasonló állandó irányzat a szám korlátozására, a nötlenségre s a visszasülyedésre az alsó osztályok közé. Az arisztokrata-családok hanyatlásának és kihalásának ez a leghathatósabb és állandó oka.

De míg ezt az okot itt említett szűkkörű alkalmazásában felismerték, még alig figyelték meg annak benső összefüggését egy sokkal messzebbre ható természeti törvénnyel, mely az egész társadalomra s általában az egész emberi nemre érvényes. Nem csupán az arisztokrata-osztályok hálnak ki; hanem

a természet minden országát kifosztják, hogy Cleopatra bájait emeljék; márvány-oszlopsorok, függő kertek és hegyekkel vetekedő gúlák emelkednek“. — *Haladás és szegénység.*

úgy látszik, hogy amaz osztályok tagjai is folyton gyérülnek, melyekbe fölemelkedni a kiváló tehetségek, a természetes kiválasztás folyamata révén törekszenek. Ennek az irányzatnak, úgy látszik, maga művelődésünk is bizonyos mértékig kedvez. Ezt a természeti törvényt a londoni statisztikai társaság előtt 1890 márcziusban¹ igen figyelemre méltó értekezésben fejtegette ki világosan Ogle dr. Az értelmiségi és független osztályok (melyekhez az összes alsó osztályok szellemileg kiváló tagjai fölemelkedni igyekeznek), mondja az író, jóval később lépnek házasságra, s házaspáronként kevesebb gyermekük is van, mint az alsó osztályoknak. Pl. kimutatja, hogy az értelmiségi és független osztályoknál a házasságkötés átlagos kora a férfiakra nézve hét évvel, a nőkre nézve négy évvel később áll be, mint a bányászoknál; továbbá, hogy *„minél alantibb helyzetben áll valaki, annál korábban köt házasságot s hogy e részben a különbség a felső és alsó osztályok között tényleg igen nagy“*. Ezenkívül azt is megállapították, hogy az értelmiségi és független osztályokban sokkal több az agglegény, mint a többiben.

Itt nyilván az arisztokráciára imént megállapított irányzat terjeszkedését látjuk a társadalom alsóbb rétegei felé, mely folyton olykép hat, hogy egy-egy nemzedék értelmiségi átlagát meggátolja abban, miszerint a megelőzőnek színvonala fölé emelkedjék. Franciaországban ugyanezt a népesedési törvényt észlelték; ott a földmives népnek több a gyermeke, mint az iparosnak s az értelmiséghez tartozó apák családjában a gyermekek száma még kevesebb. Érvényesül

¹ Journ. of the Royal Stat. Soc. 1890 jún.

az más országokban is; a köztünk végbemenő társadalmi fejlődés pedig, melynek iránya az, hogy a lét terheit az alsó társadalmi rétegekre nézve a közrovására csökkentse, ezt a törvényt nem hogy megszorítná, sőt ellenkezőleg.

E tények teljes értelmét első pillanatra nem fogják fel. Galton, műve egyik megkapó részében, foglalkozik azzal, a mit ő „egy szapora nép egyik osztálya súlyos végzetének“ nevez, mely osztály ily módon kevésbbé gyorsan szaporodik, mint a népesség többi része; az általa felhozott példát érdemes lesz végig idézni. „Tegyük fel“, mondja, „hogy két férfi, M. és N., mindkettő körülbelül 22 éves s így mindkettő remélheti, hogy megéri az 55 évet, vagyis még vagy 33 évig élél; és tegyük fel, hogy M. azonnal meg-nősül s hogy maradékai ugyanoly korban követik példáját; N. azonban halogatja a nősülést, míg pénzt gyűjtött s csak 33 éves korában házasodik, azaz 11 évvel később, mint M., s az ő utódai is hasonló-kép cselekszenek. Továbbá fogadjuk el azt az igen mér-sékelt feltevést, hogy az M. törzs korai házasságai-nak eredménye az első nemzedékben $1\frac{1}{2}$, egy század alatt $3\frac{3}{4}$ nemzedék szaporulatot tesz; míg az N. törzs kései házasságai az első nemzedékben csupán $1\frac{1}{4}$, egy század alatt csak $2\frac{1}{2}$ nemzedékszaporulatot eredményeznek. Továbbá az a $1\frac{1}{2}$ szaporulat minden nemzedékben, a kamatos kamat növekvése szerint számítva, $3\frac{3}{4}$ nemzedéken át többre növekszik, mint az eredeti létszám $1\frac{18}{4}$ -szerese; míg $1\frac{1}{4}$ szaporulat $2\frac{1}{2}$ nemzedéken át alig növekszik az eredeti létszám $\frac{7}{4}$ -szeresére. Tehát az M. törzs a század végén népe-sebb lesz, mint az N., még pedig 18 : 7 arányban, vagyis $2\frac{1}{2}$ -szer oly népes. *Két század alatt M. iva-*

dékai 6-szor, három század alatt 15-ször annyira fel-
szaporodnak, mint *N. ivadékai*.¹

Ezek nevezetes következtetések. Nyilvánvaló, hogy társadalmunk oly szervezetnek tekintendő, melynek mindig alulról kell megújulnia, azokban a felsőbb rétegekben pedig, melyekbe az értelmi tehetség föl-emelkedni törekszik, kihal; a szaporodási képesség legnagyobb fokban valószínűleg a középosztály alsó rétegeiben van meg. Egybevetve ezt az immár kihalt fajok valószínűen magasabb szellemi fejlettségével: e tényekből az a tétel állapítható meg, hogy értelmi fejlődésünk sokkal lassúbb és bonyolultabb folyamat, mint a minőnek eddig képzeltük. Még nehezebbé teszik a következtetések ránk nézve ama nézet elfogadását, mely szerint az emberi haladás főleg értelmi fejlődés gyanánt fogandó fel. Ez az utóbbi fejlődés, úgy látszik, nagyobb evolúziós erőknél van alávetve, melyek távol vannak attól, hogy kedveznének neki; sőt inkább a most taglalt feltételek mellett nevezetesen hátráltatják és meggátolják.

A mint a vizsgálódást tovább folytatva, más térre lépünk s ott kutatjuk a tényeket, melyekre azt az uralkodó nézetet alapították, a mely a társadalmi fejlődést a szellemi fejlődéssel azonosítja: arra a felfedezésre jutunk, hogy a legmeglepőbb nehézségekre és ellentmondásokra fogunk találni, még ott is, a hol legkevésbé vártuk volna. Az embertannal foglalkozó bűvárok temérdek adatot összejegyeztek a különböző élő és kiveszett fajok koponyájának fejlettségéről; de a következtetések, mikre az adatok összehasonlítása útján sok elsőrangú tekintély jutott, nem kevésbé

¹ Az öröklődő lángész, 340. l.

érdekesekek. Megjegyzendő, hogy csaknem az egész idevágó embertani irodalom, mintegy magától értetődőleg, elejétől fogva azt az álláspontot foglalja el, s ebből vezeti le az egész érvelést, hogy ha bármely nép a társadalmi fejlettség magas fokát érte el, ez magával hozza az értelmi fejlettségnek megfelelő magas fokát. De ha ily föltevésekből indulunk ki, legott látni fogjuk, mennyi nehézség akad utunkba. Topinard *Anthropológiá*-jában egy sokszor idézett táblázatot közöl a különböző fajok koponyájának térfogatáról; ezt bírálván, De Quatrefages azt mondja, hogy annak főbecse abban áll, miszerint megmutatja, mily komoly tévedésekre vezethet az, ha valamely faj fejlettségét koponyája térfogata szerint ítéljük meg. „Ily becslés alapján az Homme-Mort barlangbeli troglodyta különb lenne a táblázatban elsorolt valamennyi fajnál, még a mai párisiakat is beleszámítva.“¹

Tovább menve, ugyane tábla ezen s más vonásainak bírálatából De Quatrefages arra a következtetésre jut, hogy „a koponyaüreg nagysága s a társadalmi fejlettség közt valódi összefüggés nem is lehet“.² De mivel az író szerint a társadalmi fejlettség a megfelelő értelmi fejlettséget magával hozza, a kettőt az anthropologusok sokszor egymással fölcserélhető kifejezés gyanánt használják: ennél fogva arra a nevezetes következtetésre ragadtatja magát, hogy a bizonyítékok alapján „kétségkívül megállapítotttnak látszik az a tény, mely a különböző fajok összehasonlításából immár világosan kitűnik, hogy t. i. az ember értelmi tehetségeinek fejlettsége úgy

¹ Az emberfajok, De Quatrefages A., XXX. fejezet.

² U. o.

a koponyaüreg nagyságától, mint az agy térfogatától nagy mértékben független.“¹

Ha azonban magunk kezdjük vizsgálni a magunk korabeli élet ama tényeit, melyekre a magasfokú társadalmi fejlettség s a magasfokú értelmi fejlettség közötti benső összefüggés felől elterjedt népszerű véleményt alapítják: ismét újabb nehézségekre bukkanunk, melyek e nézetnek útját állják. Az az általános vélemény, hogy az alsó- és felsőrendű fajok között szellemi tekintetben mérhetetlen ür tátong, csakugyan igen szembeszökő bizonyítékokra támaszkodik. Művelődésünknek az élet minden terén elért, jól ismert eredményeire mutatnak és felhívnak, vessük ezeket egybe azzal, a mit nálunknál alacsonyabb fokon álló fajok létrehoztak. Csakhogy a dolgok ily állapotából vonható tanulságokat illetőleg a gondolkozók közt a legnagyobb zavar uralkodik. E tényekből az időközt illetőleg, mely bennünket az ú. n. alsórendű fajktól elválaszt, állandóan igazolhatatlan és megbizhatatlan következtetéseket vonnak.

Előrebocsátjuk, hogy természetesen el kell ismerni az emberi elmének jelenlegi művelődésünkben elért bámulatos vívmányait, kivált ha azokat az ily csodálatraméltó eredményeknek az alsórendű fajoknál észlelt teljes hiányával vetjük egybe. Hogy beszélgethetünk és azonnal érintkezhetünk egymással, noha nagy távolság van közöttünk; hogy millió mérföldekre levő égitesteknek mozgását évekkel előre, az idő tört részéig való pontossággal ki tudjuk számítani; hogy a kimondott szónak erőművi benyomását felfogjuk és azt azután bármennyi idő múlva vissza tudjuk adni;

¹ *Az emberfajok*, De Quatrefages A., XXX. fejezet.

hogy az álló csillagok alkatát feltétlen biztossággal meg tudjuk határozni, finom műszerekkel való elemzése által annak a fénynek, mely forrását még történelmünk hajnala előtt hagyta el — mindez az emberi értelem bámulatos vívmányának látszik. Hasonlókép civilizált életünk bonyolultsága, kereskedelmünk és iparunk, s az azokhoz használt gépezetek és szerzőszámok, valamint a tudomány tárháza, mely azokat eredményezte — úgy tűnik fel, mintha végtelen ürt támasztana köztünk és az alsórendű fajok közt.

De hogy az ily eredményeket vesszszük, mint rendszeren szokás, a bennünket az alsórendű fajoktól elválasztó értelmi különbség mértékeül, az nyilván igen rövidlátó és teljesen igazolhatatlan eljárás. Egy kis gondolkozás elegendő annak megértetésére, hogy a modern művelődés csodás vívmányai eredetileg a társadalmi állandóság s a társadalmi erő mértékét szolgáltatják ama népekre nézve, melyek azokat létrehozták, nem pedig az értelmi elsőbbség mértékét. Azokkal egyáltalán nem jár együtt szükségképen az értelem rendkívüli fejlettsége mibennünk. Nem a közölünk való egyéni elmék óriási termékei azok, hanem valamennyi a tudás apródonként való felhalmozódásának eredménye, melyhez a multban számtalan nemzedék lassú és fáradságos munkájával járult; a tudás e készletéhez minden hozzáadás megkönnyítvén annak további gyarapítását. Nem szükséges azt tételezni fel, még ama nagy szellemekről sem, melyek e közösen felhalmozott tudományos készletet időnkint tetemesen gyarapították, mintha azokat az általános átlagtól, vagy a más fajbeli, alacsonyabb társadalmi fejlettségű emberektől az a végtelen értelmi távolság

választotta volna el, mely az egyes vívmányokat — külön-külön véve — egymástól elválasztani látszik.

Mert ne feledjük, hogy köztünk még a legtehetségesebbek is, kiknek nevét a történelem nagy felfedezésekkel és találmányokkal kapcsolatban jegyzi föl, a tudás összegét voltakép csak aránylag igen kevésel gyarapították. Az idők teljessége elérkezvén, miután a talaj egész hatalmas sereg munkás által lassan és gondosan elő volt készítve, a nagy eszme gyümölcsözik s a fölfedezés megvan. Az tényleg nem egy ember műve, hanem sok egyéné, kiknek megelőző munkája hozzá elvezetett. Mennyire igaz az, hogy minden nagy eszme inkább a kor szülötte, mint egyes emberé, azt könnyen el fogjuk ismerni, ha meggondoljuk, hogy igen soknak szerzőségéért vetélkedtek többen olyanok, kik úgyszólván egyidejűleg jutottak megegyező eredményre. Így többben, egymástól függetlenül, tartottak igényt a differentiális számítás, az evolúciós elmélet, a fényhullám, az erélymegmaradás tanának fölfedezésére s az egyiptomi hieroglyphék megfejtésére; továbbá a gőzgép, a szinkép-elemzési módszer, a táviró és távbeszélő feltalálására, valamint sok egyéb korszakalkotó fölfedezésre és találmányra. Valóban, nincs nagy eszme, melyet egyetlen elme szüleményének lehetne mondani. Miként egy újabb socialista író igen helyesen és igazán megjegyzi: „Mindaz, a mivel az ember ma többet termel, mint barlanglakó ősei, a közbeeső nemzedékek által felhalmozott vívmányok, találmányok és tökéletesítések, egyúttal az általuk örökbe hagyott társadalmi és ipari gépezet segítségével hozta létre.” Tovább pedig: „Minden ember termelt munkájának 999 ezreléke társadalmi öröksé-

gének és környezetének eredménye“.¹ Ez így van; s ha lehetséges, még inkább így van az agy, mint a kéz munkájával.

Ha azonban most ama nagykiterjedésű irodalomhoz fordulunk, mely az alsóbbrendű fajok fejlettségének összehasonlításával foglalkozik, nem kevésbé meglepő az a tapasztalat, hogy egyik vonása az a majdnem változatlanul mutakozó irányzat — még tekintélyes tudósok műveiben is — hogy az iménti mérlegeléseket szem elől téveszti és tudomást sem vesz róluk. Így az embertani irodalom egyik legközönségesebb föltevése, mintha azt a fajta fejlődést, mely csaknem kizárólag a társadalmi öröklés terméke, s melyet ezért csakis a faj kiváló társadalmi tulajdonságai igazi jelének és bizonyítékának kell tekinteni, a faj magasfokú szellemi fejlettsége bizonyítékául kellene vennünk. Következésképp az ellenkező föltevés is épp oly közönséges. Ha valamely faj híjával van a társadalmi erőtgyparapító tulajdonságoknak, tehát a társadalmi fejlődés terén kevésre haladt, annak tagjait idáig (épp oly habozás nélkül, mintegy magától értetődőleg) megfelelő fokú értelmi tehetetlenséggel bélyegezték meg.

Ennek megfelelően különös látvány áll előttünk: azok, kik köztünk s az alsórendű fajok közt összehasonlítgatást végeznek, a mi egyéni szellemi nagyságunkat amaz egész roppant értelmi halmozódással mérve, mely voltaképp a társadalomé s a kihalt nemzedékeké, s a mely, szabatosan szólva, társadalmi erőnk igazi mértéke. Az eredmény, természetesen, nagyon hizelgő értelmi gögünkre, ha ily módon ala-

¹ Bellamy E., „Mit jelent a nacionalizmus?“ *Contemporary Review*, 1890 júl.

csony társadalmi fejlettségű fajokkal vetnek bennünket egybe, melyeknek tehát társadalmi történetük sincs. Némileg olyan ez, mintha valaki a Sz. Pál-templom kupolája tetejében állva, egy perczre feledné az alatta levő roppant épületet és diadalmasan hívná fel a világot, hogy legyen tanuja annak, mily roppant különbség van az ő testalkata s az alatta az utcán járókelőké között.

Vizsgáljuk most részletesen azokat a bizonyítékokat, miket általánosan olyanokul fogadnak el, mint a melyek a magasabb- és alsóbbrendű fajok tagjai közt fennálló nagy értelmi különbség kimutatására alkalmasak és lássuk, mily következtetésekre jogosítanak azok. A tényeknek főként egy csoportja érdemel figyelmet, melyet e szellemi távolság bizonyítékául elfogadni szoktak. Az alsóbbrendű fajok nyelvében rendszerint nincs szó sok oly összetett eszme és viszony kifejezésére, mely a felsőbbrendű fajok tagjai előtt gyermekkoruktól fogva jól ismert s melynek tudása majdnem vérükbe ment. Pl. a vad törzsek a számok felől csaknem mindig teljesen tudatlanok s csak a legelemiebbeket ismerik. Számolni általában nem tudnak és sokszor szavuk sincs az ötnél, sőt a háromnál magasabb számok kifejezésére. Ezt az utóbbit általában megjegyezték; alig van sajátság, mely a magasabbrendű fajok tagjait, ha műveletlen népekkel először érintkeznek, jobban meglepné. Ámde az ily állapotban élő népek fiainak sokszor nyájaik és gulyáik vannak és minden gazda tudja, mikor kapta meg minden marháját és egynek is hiját legott észreveszi; azonban nem, mintha meg tudná mondani, hány darab az övé, hanem mivel a magáét valamennyit egyenkint ismeri.

Galton F. beszél el néhány idevágó esetet, melyet a damaráknál tapasztalt s melyek az embertani irodalomban klasszikusokká váltak. Mindenfelé idézték azokat, bizonyítékul a felsőbb- és alsóbbrendű fajokat elválasztó szellemi távolságra. Ő ezt állapította meg: „Ha csereüzletet kötnek, minden egyes juhért külön-külön kell fizetni. Így tegyük fel, hogy egy juhot két tekercs dohányért adnak; a damara kínos zavarban volna, ha egyszerre két juhot akarnának tőle elvenni s helyébe négy tekercs dohányt adni”.¹ Leírja, hogy egyszer ily cserét kísérelt meg s hogy mily zavarba hozta vele a damarát; ez csak akkor szűnt meg, „mikor két tekercset adtak kezébe s egy juhot elhajtottak; azután két másik tekercset adtak neki át s arra a második juhot is elhajtották”.² Mikor tíz tekercs dohányon egy üszőt vettek, a benszülött két nagy kezét szétterjesztette s minden ujjára egy-egy tekercs dohányt kellett tenni.

Az e fajta tapasztalatok hatása — pedig azokat a legtöbb utazó és kutató, a ki műveletlen fajokkal jutott érintkezésbe, apróra elbeszéli — az európai megfigyelőre csaknem mindig ugyanaz. Galtonra tett benyomásuk egész világos. E tapasztalat alapján ő a damarák szellemi tehetségét igen csekélyre becsüli. Valamivel tovább elbeszéli, hogy míg egyszer egy damarát figyelt meg, a ki kétségbeesetten kinlódott egy számítással az egyik oldalon, fürjész-ebét a másik oldalon épp oly zavarban látta. A kutyának hat újszülött kölyke volt; azok közül kettőt vagy hármat elvettek s az anyaállat nem tudott tisztába jönni azzal,

¹ *Egy délafrikai kutató elbeszélései*, 133. l.

² U. o.

vajjon minden kölyke megvan-e? Nyilván volt valami bizonytalan fogalma a számlálásról, csakhogy ezek a számok neki nagyok voltak; miből Galton azt a következtetést vonja le, hogy a kettőt, a kutyát s a damarát összemérve, „a hasonlat nem nagy fényt vetett az emberre”.¹

Az ily tényekről azt hiszik, hogy a műveletlen fajok szellemi alárendeltségét igazolják s az ilyenekre alapított okoskodásokban rejlő csalódás nem válik közvetlenül nyilvánvalóvá: mindazonáltal a csalódás megvan, kétségtelen és rendkívüli. Egyik legközönségesebb példája az annak az uralkodó hajlamnak, mely szerint a művelődés adta szellemi fölszerelést összetévesztjük a természetadta szellemi tehetséggel. Galton egyszerű kísérlettel bármikor meggyőződhetett volna arról, hogy legtöbbünknek — ha mindjárt büszke örökösei vagyunk is „a felsőbbrendű kaukázusi agynak” — egyénileg jóformán csak annyi természetes fogalmunk van a számok felől, akár az általa oly kevésre becsült damarának. A ki ezen kételkednék, próbálja meg a kísérletet magán. Próbálja meg legközelebb, ha valamit vásárol s aprópénzt kap vissza, hirtelen megmondani, *a nélkül*, hogy a kapott aprópénzt *megolvasná*, vajjon pontosan adtak-e vissza pénzéből? Valószínűleg arra a fölfedezésre fog jutni, hogy egy igen alacsony számon túl nincs természetadta tehetsége pontosan megmondani, hány darab aprópénz van előtte.

De meg tudja olvasni, felelik. Való igaz; de épp itt kezdődik a csalódás. Abban tévedünk, hogy ezt a számolási képességet ama szellemi fölszerelés egy

¹ U. o.

részének tartjuk, melylyel minket, a művelt fajok egyéneit, maga a természet szerelt fel. Elég gondolkoznunk s legott belátjuk, hogy ez nincs így. A mi számsorunk nem egyéb szellemi mérőszalagnál, melyet a társadalomtól, a melyhez tartozunk, készen kapunk és melyet épp úgy alkalmazunk a számok összegére, mint a hogy a közönséges mérőszalagot alkalmazzuk a hossz mérték-összegekre, ha meg akarjuk határozni, hány van belőlük. Csakhogy ez a szellemi mérőszalag nem született velünk. Végtelen számú nemzedék lassan tökéletesedő terméke az, miknek sora mélyen nyúlik a mult homályába; s a hatalmat, melylyel az bennünket a műveletlen emberrel szemben felruház, nem a természet közvetlen ajándékául kapjuk mi magunk, hanem csak mint részét ama művelődés felhalmozott tudáskészletének, a melyhez tartozunk. Ha ez a számsorunk nem volna, bizony nekünk is a műveletlen ember módszeréhez kellene folyamodnunk — nekünk is minden egység azonosságát külön-külön kellene megállapítanunk és mindegyikre külön emlékeznünk. Számolás közben tényleg nem is végzünk magasabbrendű értelmi munkát, mint a damara, ki dohánytekercseit ujjain olvasta meg. Az a gépies számsor, melylyel bennünket számlálási rendszerünkben a társadalom fölszerelt, természetesen sokkal különb. De ennyi az egész; mert, a mikor számlálunk, csak egyenkint olvasgatjuk meg az egységeket, akár a vadember olvasgatja le őket az ujján.

Az igazi tanulás ebből, valamint a hasonló tények hosszú sorából, mikről rendesen azt teszik fel, mintha a műveletlen ember alacsony szellemi fejlettségét bizonyítnák, nem az, mintha ő értelmileg annyira mélyen állna alattunk, hogy majdnem egy színvonalon

volna Galton kutyájával; hanem az, hogy ő csaknem mindig csekély társadalmi erejű faj képviselője, melynek tehát társadalmi története sincs. Másfelől a művelt fajbeli egyének, kikkel szembeállítják, oly közösség tagjai, mely mögött a társadalmi állandóság és folytonosság hosszú sora áll, s mely ennél fogva az elmúlt nemzedékektől örökölt tudás nagy, felhalmozott készletének birtokában van. Azaz, mi oly népek képviselői vagyunk, melyekben szükségképp magas társadalmi tulajdonságok vannak meg, de korántsem s oly fokon azok a magasabb szellemi tulajdonságok, a melyeket elfogadni oly készek vagyunk.

Ha vizsgálódásunkat más irányban folytatjuk, azt fogjuk találni, hogy túlzott véleményünk saját szellemi felsőségünk felől, alacsonyabb társadalmi fejlettségű népekkel szemben, nagyrészt ugyanily kétes értékű alapokon nyugszik. Mindenfelé oly tényekre bukkanunk, miket uralkodó nézeteinkkel az alsóbbrendűeknek nevezett népek felett való állítólagos felsőbbségünk felől összeegyeztetni nehéznek, sőt lehetetlennek látszik. Az Indiában élő európai fajok, ha ama tulajdonságaik szerint ítéljük meg őket, melyek e világon bármely fajnak felsőbbiséget biztosítanak, némileg igényelhetik, hogy különbeknek tartassanak az őket uraló bennszülött fajoknál. Ámde, mióta Indiában is jobban szervezték a közoktatás rendszerét, e bennszülöttek a tudomány európai ágaiban az európaiak vetélytársainak bizonyultak. Indus és birmai diákok, kik jogot és egyebet tanulni jöttek Angliába, nem állanak hátrább európai kartársaiknál; s olykor-olykor a legjelesebb angol tanulókat is felülmúlták, kikkel versenyre keltek.

Még azok a fajok is, melyek az európai műve-

lődés pusztá érintésére leolvadnak, szolgáltatnak oly bizonyítékot, a mely teljességgel összeegyeztethetetlennek látszik az ő nagyfokú szellemi alárendeltségük felől elterjedt véleménynyel. Az új-zélandi maorik, noha lassankint eltűnedeznek a nagyobb társadalmi erejű faj elől, melylyel érintkezésbe jutottak, nem mutatnak semmiféle *értelmi* tehetetlenséget arra, hogy európai eszméket felvegyenek, vagy hogy az európai tudomány bármely ágában haladást mutassanak fel és kitüntetést érdemeljenek. Noha ötven év alatt 80,000-ről 40,000-re olvadtak le s még egyre rohamosan mennek lefelé, Új-Zéland Registrar General-je egy újabb jelentésében e gyarmat felől, azt mondja róluk, hogy úgy testileg, mint lelkileg szép jellemvonásaik vannak és művelt szomszédjaik modorát és szokásait könnyen elsajátítják. Azt állítja, hogy szellemi képesség dolgában alig lehet őket természettől fogva alsóbbrendű fajnak tartani s hogy úgy, mint a törvényhozó tanács, mint a képviselőház bennszülött tagjai méltósággal, tevékenyen s értelmesen vesznek részt a vitában, főként az olyanban, mely a maorik érdekével összefügg”.¹

Még Ausztrália bennszülöttei is szolgáltatnak az uralkodó elmélettel különös módon ellenkező tényeket. Az ausztráliai vadembert a művelt világ közös megegyezésével szellemileg a létező fajok között legislegutolsó helyre állították. Őt tekintették annak a zérónak, melytől az anthropologusok és ethnográfusok szellemi haladásunkat fölfelé számlálták. Szellemi tehetségét mindenütt nagyon alsórendűnek tekintik. Mindamellet

¹ Az új-zélandi ar Registrar General jelentése a gyarmat állapotról. Lásd a *Nature* 1889. okt. 24-ki számát.

az emberi nem e megvetett tagja, kinek nyelvében háromnál nagyobb összeg kifejezésére használatos szava sincs; kinek szellemi tehetségét még annál a damaráénál is kevesebbre becsülik, kit Galton kicsinylőleg kutyájával hasonlított össze: oly lelki erőt tanusít előttünk, hogy méltán gondolkozóba eshetünk, mielőtt a köztük és közöttük állítólag tátongó óriási szellemi űr felőli közkeletű elméleteket elhamarkodva elfogadnók. Kissé meghökken az ember, ha pl. azt olvassa, hogy az ausztráliai gyarmatok állami iskoláiban a bennszülött gyermekek ép oly könnyen és gyorsan tanulnak, mint az európai szülők gyermekei; újabban pedig azt, hogy „Victoria államban három egymás után következő esztendőben a vizsgálaton az összes állami iskolák közt a remahyack-i bennszülött iskola mutatta fel a legnagyobb eredményt, a tanulók 100 százaléka részesülvén kitüntetésben.”¹ Az Egyesült-Államokban ugyanily tényekkel találkozunk. Az elemi iskolában a néger népesség gyermekei általában csak úgy megfelelnek, mint a fehérek gyermekei. A néger gyerek semmiféle szellemi alsóbbrendűséget nem tanusít; a tantárgyakban ép úgy halad, mint a fehér ember gyermeke s az életben később nyilvánuló fogynatékossága egészen másnemű.

Végre, ha szorosan vizsgáljuk azoknak állításait, kik elismerik ugyan, hogy az alsóbbrendű fajok kedvező körülmények közt ily könnyen és gyorsan tanulnak, mindamellett fentartják azt a nézetüket, hogy azok egy bizonyos ponton túl haladni nem képesek: úgy

¹ Főtiszt. Mathew János Ausztrália bennszülötteiről. *Az új-dél-walesi Royal Society tárgyalásai*. XXII. k. II. r. kivonata a *Nature* 1890. decemberi számában.

találjuk, hogy ez az eredmény kiváló észlelők szerint oly okoknak tulajdonítandó, melyek az egész tárgyat megvilágítják. Ki van mutatva, hogy az alsóbbrendű fajok tagjainál jóformán soha sem találni azt a kitartó szorgalmat és szivós, hosszas erőfeszítést, mely nélkül nagy sikert elérni a tudomány bármely ágában feltétlenül lehetetlen. Úgy van; az alsóbbrendű fajok fogyatékoságának ebben rejlik igazi oka. Ám az ilyen hiányt nem lehet mély szellemi alárendeltségnek minősíteni. A hiányzó tulajdonságok egyáltalán nem az értelem körébe tartozók; éppen azok, melyek oly nagy mértékben hozzájárulnak a társadalmi erőhöz s a faj felsőbbségéhez; tehát, mint várható volt, mindig ama fajok tulajdonai, melyek a társadalmi fejlettség magas fokát érték el; és csakis azokéi.¹

¹ E könyv közzététele után nemsokára a *Westminster Gazette*, az itt kifejtett érvelés támogatására, idézte brit Közép-Afrika bennszülöttjeinek gyors haladását az európai tudomány megszerzésében és felhasználásában. A Blantyre-i misszió-állomást 1876-ban alapították. 1891-ben az európai népesség ott mindössze 18 lélekből állt. A brit középafrikai megbízott, Johnston H. H., 1894-ben a londoni *Daily Chronicle* képviselője előtt így nyilatkozott: „A yao nép igen értelmes. Érdekes tény, hogy a kormány összes közigazgatási nyomtatványait, valamint a *British Central African Gazette*-et is, bennszülött nyomdászok nyomják, kiket vagy Blantyre-ben, vagy az egyetemek misszió-állomásán tanítottak ki. Még fehér ember felügyeletére sincs szükség s hozzá igen kevés sajtóhibát csinálnak. Ez bizonynyal csuda-munka tősgyökeres vademberektől. A *Brit. Centr. Afr. Gazette*. utolsó számában, melyet elutazásom előtt szedtek, a német hatóságok kérésére, közölve volt egy figyelmeztetés a tűzi fegyvereknek német területen való használatát illető szabályzatból. Ezt a németül írott figyelmeztetést egyszerűen átadták a yao szedőnek, ki azt csaknem hibátlanul kiszedte, noha azelőtt soha sem látott német írást.“

E nézeteknek más irányban is van bizonyos jelentősége, mely felett a nyugati művelődésünk körébe tartozó népek most folyó történelmében nem lehet észrevétlenül átsiklani. Tekintettel a fajoknak arra a nagyfokú keveredésére, mely csaknem minden európai országban végbement és a mely Amerikában nagy arányban most megy végbe, szoros értelemben, nem szólhatunk egyetlen nemzetiségről sem, mint valamely faj képviselőjéről. A nemzeti jellemvonásokat, a mennyiben azok faji eredetűek, valószínűleg ama fajok lelki vonásainak különbözőfokú összeolvadása eredményezte, melyekből az illető nemzet kialakult. Mindamellett, némi korlátozással, vonhatunk némely következtetést egyik-másik nép faji jellemvonásaira, melyek mai nemzetiségeink alkotórészeivé váltak. Két ily igen különböző csoport — a kelta és teuton — némely jellemvonása most is világosan megkülönböztethető.

A mi a kelta törzs népeit illeti, azokat szellemi tekintetben kétségkívül igen magas polcz illeti meg. Ezt el kell ismernünk, úgy az egyének története, mint amaz országok történelme alapján, melyekben e népek jellemző vonásai művelődésünk körében legteljesebben és leghívebben juthattak kifejezésre. Ha Franciaországot vesszük, melyben Nyugateurópa három vezérállama közül a kelta vér kovásza alighanem legnagyobb mennyiségben volt meg, minden pártatlan egyénnek, a ki a bizonyítékokat igazságosan mérlegelte, el kell ismernie, hogy nagy, sőt majdnem döntő ok szól a mellett, miszerint Franciaországot, bizonyos értelmi vonások szempontjából, a nyugati nemzetek bármelyikénél egy fokkal magasabb hely illeti meg. A nemzeti féltékenységet számbavéve, nevezetes az az általános elismerés, melyben a francia

szellemet a gondos megfigyelők különböző országokban részesítik. A francia értelme hatását tényleg nyugati művelődésünk egész alkotmánya megérzi; a politikának egész mezeje, a művészetnek csaknem minden ága s a tudomány minden tere.

Még a hol a teuton népek értelme a lehető legmagasabb eredményt éri is el, még ott is észrevehető, hogy az értelme minősége némileg más, mint a francia. A teuton népek rendszerint ott érik el a legmeglepőbb szellemi eredményeket, hol a legnagyobb siker eléréséhez mélységes kutatás, fáradozás, lelkiismeretes törekvés s a tudomány épületének darabonkint való gondos összeillesztése és felépítése szükséges. De bennük a francia szellem eszményisége nagy mértékben hiányzik. Nincs meg bennük a francia szellemet jellemző könnyed, de fürge és erőteljes megragadása az elveknek és eszméknek. Némely oly vonás is, mely az antik görög szellemnek volt sajátja, inkább látszik kifejezést találni a francia népben, mintsem művelődésünk körében bárhol egyebütt. Még a teuton népek művészetében is hiját érezzük egynémely legmagasabbrendű vonásnak, mely hiányt némelyek annak tulajdonítják, hogy bennük az erkölcsi érzék az esztétikait elhomályosítja. Bármely lelkiismeretes megfigyelőnek éreznie kell, ha a francia szellemmel először jut közvetlen érintkezésbe, hogy van abban valami meghatározhatatlan, de kétségkívül az értelme legmagasabb fajtájához tartozó, a mi nem születik vele sem a némettel, sem az angollal. Nem kevésbbé érzik az a mai irodalomban és művészetben, mint a nemzeti géniusznak a multban létrehozott legnagyobb alkotásaiban. A főváros s a vidéki városok utcáiban, a középületekben, a templomokban, imaházakban és

műgyűjteményekben, még könyves boltjaikban is lépten-nyomon talál az ember valamit abból a nemes értelmi érzékből az eszményi s a találó iránt, mely a görög szellemre oly jellemző volt.¹

De míg mindezt el kell ismernünk, az a tény mindamellett áll, hogy viszont a teuton népeknek vannak oly jellemző vonásaik, melyek, noha magukban véve nem értelmiek, a társadalmi erőt nagy mértékben nevelik s melyeket — a természetes kiválasztás szempontjából s az emberiség evolúciójának irányát tekintve — mégis nyilván sokkalta fontosabbnak kell tekintenünk a pusztá értelmi tehetségek-nél. Ha majd egykor a tizenkilencedik század történetét megírják, az arálynak azzal az érzékével, melyet csupán a távolság adhat meg: be fogják látni, hogy e század történelmének megkülönböztető jellegét két vonás adja meg, melylyel szemben minden egyéb fejlődés és esemény eltörpül és jelentéktelenné válik. Egyik ama politikai idealizmus elveinek, mely a francia forradalomban talált kifejezésre, teljes és feltétlen diadala egész nyugati művelődösünkben. Másik a teuton törzshöz tartozó népeknek hasonlóképp diadalmas és mindent lebíró terjeszkedése, valamint a nyugati népek ama másik ágának, mely szellemi tehetségének bélyegét a századra oly félreismerhetetlenül reányomta, általuk való határozott és végleges legyőze-

¹ E tekintetben érdekes Allen Grant minapi kijelentése („Kelták az angol művészetben“, *Fortnightly Review*, 1891. I. r.), mely szerint összetett angol nemzetünknel a kelták helye az irodalomban kétségtelen, a művészetben csak kimutatásra szorul. Azt is tartja, hogy az angol művészet és irodalom, sőt a vallás és politika idealizmusa is, túlnyomó részben kelta termék.

tése a létért való küzdelemben, a föld kerektségén csaknem minden érintkező ponton.

A XVIII. század közepe táján Anglia és Franciaország a világtörténelem egyik legesodálatosabb párbaját fejezte be — ha t. i. a harcz kimenetelétől függő minden érdeket számbaveszünk. Mielőtt az véget ért volna, a rázkódást az egész művelt világ megérezte. A harczter Európa, India, Afrika, Észak-Amerika s az Óceán volt. A képzeletre ható minden látszat szerint minden a csillogóbb faj mellett szólt. Fegyverzet, pénzforrás, népesség tekintetében azé volt az elsőség. 1789-ben Nagybritannia népessége mindössze 9,600.000 lélekből¹ állt, Franciaországé 26.300,000-ból.² Franciaország évi jövedelme 24 millió £ (600 millió K),³ Nagybritanniaé csak 15,650.000 £ (391¹/₄ millió K).⁴ A XIX. század kezdetén a francia nép száma mintegy 27,000.000⁵ volt, míg az összes angolul beszélő népeké, az irt s Észak-Amerika államait és gyarmatait beleszámítva, nem haladta meg a 20.000,000-t.⁶

¹ *Politikai földrajz.* Európa államainak statisztikai táblázata, 1789. Lowdnes, London.

² Levasseur E. becslése szerint — *La Population française.*

³ *Politikai földrajz.* Európa áll. stat. tábl., 1789. Lowdnes, London.

⁴ U. o.

⁵ Levasseur E. *Franciaország népességének első apadása, 1801-ben.*

⁶ Boetticher J. G. *Európa statisztikai táblái, 1800-ban:*

Anglia 8,400.000,

Skócia 1,600.000,

Irország 4,000.000.

Az északamerikai Egyesült-Államok népességét 1800-ban 5,308.000-re becsülték.

A tizenkilencedik század utolsó tizedének kezdetén az angolul beszélő népek száma, az alávetett népeket, a bennszülött vad népeket s az Egyesült-Államok színes bőrű lakosságát nem számítva, mindamellett 101,000.000-ra rúgott, míg a francia nép alig érte el a 40,000.000-t. A múltba visszatekintve, azt látjuk, hogy az angol nép csaknem az egész világon, minden küzdelemben győztes maradt. Észak-Amerika és Ausztrália csaknem egész szárazföldjét, Délafrika ama részeit, melyek az európai fajoknak legalkalmasabbak, az angolul beszélő népek bírják. Állását semmiféle más nép oly szilárdan és állandóan meg nem erősítette. Valószínű terjeszkedésüknek, akár csak a jövő században, határt szabni nem lehet; s szinte kikerülhetetlennek látszik, hogy világhatalmi befolyásuk a jövőben túlnyomó lesz.

Ezzel a tehetséges francia faj által elért eredmény éles ellentétben áll. Az utolsó fél század egy másik fővonása az a további megaláztatás, melyet a teuton-törzs egy másik ágától kellett eltűrnie; s itt a történetbúvárnak valószínűleg megint fel kell majd ismernie, hogy az eredmény korántsem esetleges, hanem oly okokra vezethető vissza, melyeknek gyökere az evolúciónkat alakító egyetemes okok közé mélyen benyult. De bármily nevezeteseek voltak az elmúlt 150 év fejleményei, e népnek hanyatlásához, mely a század elején még a nyugati népek értelmének legmagasabb fejlettségét képviselte, egyik sem járult világosabban, mint egy oly ok, mely ez országban mai napig hat. A faj önemésztésének soha megdöbbentőbb példáját nem látta a világ, mint az, a melyet Franciaország népesedési statisztikája mutat fel. A francia népesség szaporodási arányszáma évről-évre csökkent,

mignem végül eltűnt; s Franciaország ma egyedül áll, magányos példa gyanánt Európa népei közt, tényleg fogyó népességével. A születéseknek a halálozások fölött való többlete, mely Angliában 13 ezrelék, Németországban 10 ezrelék, Franciaországban 1 ezrelék és a teljes fogyaték közt ingadozik. Mi több, a népesség egyetlen része, melynél a születések száma a halálozásokét határozottan felülmulja, a Franciaországban lakó idegenek; és Franciaország lakosságának évről-évről való apadását csupán ez a szaporulat s a folytonosan beözönlő idegenek gátolják meg.¹

Abból a szempontból tekintve, melyből az emberi nem evolúcióját a maga egészében néznünk kell, az elmúlt 150 év története a francia nemzetre nézve majdnem teljesen szerencsétlen volt. Nem csupán

¹ A következő táblázat Franciaország népesedési mozgalmát tünteti fel 1881—1890-ig; Turquan értekezése nyomán van összegezve az *Économiste Français* 1891 okt. 31-iki számában:

Év	Születés	Halálozás	Természetes szaporulat
1881	937.057	822.828	+ 114.229
1882	935.566	838.539	+ 97.027
1883	937.944	841.141	+ 96.803
1884	937.758	858.784	+ 78.974
1885	924.558	836.897	+ 87.661
1886	912.838	860.222	+ 52.616
1887	899.333	842.799	+ 56.536
1888	882.639	837.967	+ 44.672
1889	880.579	794.939	+ 85.646
1890	838.059	876.505	— 38.446

(Az arány azóta sem javult.

Ford.)

A hosszabb időszakra vonatkozó adatokat Leroy-Beaulieu P. közölte az *Économiste Français* 1890. szept. 20. és 27-iki számában. Lásd ezt a IV. függ.-ben.

a fajok ama nagy versenyében szorították, csaknem minden ponton legyőzve, vissza, mely a világot a XVIII. században betöltötte, hanem hanyatlása saját határán belül is egyre tart. Még magán Franciaország területén sem bírja a versenyt a beeresztett idegennel; elannyira, hogy egy oly tekintélyes közigazda, mint Leroy-Beaulieu P. leghathatósabb orvoságul tekintettel arra, hogy Franciaországban sok van olyan, a mi vonzó az idegenre, azt ajánlja, hogy évente 50 vagy 100.000 idegent honosítsanak.¹ Lageneau kimutatja, hogy a népesedési mozgalom mai iránya mellett Franciaország a következő félszázad alatt a többi nagy nemzettel szemben igen kedvezőtlen helyzetbe fog jutni. Egy század alatt, írja a *La France* nemrég, tíz angolul beszélő emberre egy fog jutni, a ki francziául beszél. A *L'Univers* azt a véleményt fejezte ki, hogy félszázad alatt „Franciaország Olasz- és Spanyolországnál alább fog hanyatlani, másodrangú hatalommá. A számokat eltagadni nem lehet. Ha a hanyatlás egyéb okai mellett ez is tovább tart, elveszett nemzet vagyunk“.

Látjuk tehát, hogy saját korunkben, saját szemünk előtt folyik a fajok oly harcza, mely, ha eredményeit megértjük, megerősíti azokat az általános következtetéseket, mikre jutottunk. Aligha tartható az a fel fogás, mely szerint ama népek részéről, melyek e versenyben felülkerekedtek, a döntő tényező az értelem lett volna; vagy hogy ennek eredményeül a természetes kiválasztás irányzata az volna, miszerint ezt a tulajdonságot fejlessze. Ellenkezőleg: ugyanannak az irányzatnak találjuk bizonyítékát itt is,

¹ Lásd a IV. függelékét.

melyet a társadalmi fejlődés történetében egyebütt is felismertünk. A természetes kiválasztás, úgy látszik, *első sorban nem az értelmi tehetséget fejleszti ki,* hanem egyéb, a társadalom megerősödéséhez közvetlenebbül hozzájáruló tulajdonságokat, melyek ezért végtelenül fontosabbak és nagyobb horderejűek az emberiség evolúciójában. Alig lehet kétség az iránt, hogy a teuton népek kivivott fölénye főként az utóbb említett tulajdonságok náluk elért magasabb és teljesebb kifejlődésének tulajdonítható. Nyilván épp oly kevésbé kérdéses az is, hogy *e tulajdonságok hiányáért még a legragyogóbb szellemi tehetségek sem kárpótolnak.* Sőt tovább mehetünk s kimondhatjuk azt is, miszerint ezeknek bírása ama tulajdonságok nélkül világosan oda irányul, hogy az illető nép társadalmi erejét alászállítsa.

A francia nemzet újabbkori hanyatlásának okai ismeretesek. A népesség csökkenése csaknem egészen szántszándékkal előidézett okokból ered. Ezer húsz éven felüli férfi közül Franciaországban átlag csak 609 nő.¹ Ezer család közül 640-nek nincs kettőnél több gyermeke, sőt annyi se (ezek közül 200 család teljesen gyermektelen). A sarjadékok szántszándékos korlátozásának okát Lageneau abban keresi, hogy „a szülők meglevő gyermekeikről bőségesen kívánnak gondoskodni“. Leroy-Beaulieu P. ezt az okot elismeri; úgy látja azonban, hogy ahhoz „még inkább hozzájárul a nép részéről a vallásos hit csökkenése s az egykori megadásnak s a sors végzésében való megnyugvásnak kiveszése“. Ebben az

¹ Lageneau megállapítása, az Académie des Sciences 1890. júliusi ülésén.

esetben voltakép csak egyik legegyszerűbb példáját láthatjuk az egyén felvilágosodott önzésének, mely azt mindig arra ösztönzi, hogy saját vagy közvetlen hozzátartozói jelen érdekét elibe tegye ama hosszabbéletű társadalmi szervezet nagyobb és egészen különböző érdekeinek, a melyhez tartozik. Csupán egyik phasisa ez a társadalmi fejlődésünk alapját képező sarkalatos kérdésnek, melyet e könyvön végig megvitattunk. Egyik legközönségesebb példája ez a magát túlbecsülő egyén társadalombomlasztó racionalizmusának, melynek korlátozására törekedtek az emberi társadalom evoluczióján munkálkodó erők kezdetről fogva.¹

Ha a bejárt területet most még egyszer áttekintjük, látjuk, hogy a feltűnő tények egész sora áll előttünk, melyek megmagyarázhatatlanok és megdöbbentők volnának, ha azt a nézetet fogadnók el, hogy az emberi nem társadalmi evolucziója, mely által annak némely fajai a többi fölött fölénybe jutnak, főleg értelmi evoluczió. Láttuk, hogy egy oly népről, mint a görög, mely a magunkénál korábbi művelődést hozott létre és azóta rég el is tűnt, nagy tekintélyek azt tartják, hogy szellemileg nálunknál sokkalta különb volt. Láttuk, hogy daczára annak a felsőséggnek, melyet ma művelődésünk a világon kivív, nem biztos, hogy azért benne az értelmi fejlődés a társadalmi fejlődéssel lépést tartana; sőt hogy művelődésünk irányzata valószínűleg az, miszerint a szellemi fejlődést gátolja. Azt is láttuk, hogy az anthro-

¹ Lásd: a pénzügyminiszter jelentését a kamarához; ennek kivonata a Times 1890 jún. 23-ki számában. Lásd továbbá Levasseur E.-től *La Population Française*.

pologusok nem képesek világosan megállapítani az összefüggést a társadalmi fejlettség s a koponya térfogata közt; minthogy a tudomány figyelmünket sokszor oly népekre irányozza, melyeknél az agy nagy térfogata a társadalmi fejlettség alacsony fokával társul. Láttuk, hogy a közkeletű felfogás valamely mérhetetlen szellemi távolságról köztünk s a társadalmilag fejletlenebb népek között nagyon is túlzott, sőt nagy mértékben csalóka; hogy azt a tények nem igazolják; s hogy annak eredetét abban a téves irányzatban kell keresnünk, mely szerint a művelt fajokhoz tartozó egyének lelki fejlettségének mértékéül a művelődés amaz értelmi örökségét veszik, melyet a múltban a nemzedékek hosszú sora gyűjtött s mely, szabatosan szólva, csupán az azt felhalmozott fajok társadalmi erejét bizonyítja.

Végre láttuk, hogy a nemzetek versenyében, mely művelődésünk közepette végbe megy, a meglevő tények nem igazolják azt a következtetést, mely szerint a döntő siker főtenyezője a magasfokú értelmi fejlettség volna. Láttuk, hogy bizonyos tulajdonságok, melyek magukban véve nem értelmiek, de a társadalmi erő kifejtéséhez közvetlenül hozzájárulnak, nyilván sokkalta fontosabbak; s hogy eme tulajdonságok híján a magasfokú értelmi fejlettség a társadalom erejét még veszedelmesen csökkentheti is s ezzel a végbemenő evolúció közepette hozzájárulhat az illető nép végzetes legyőztetéséhez.

Ha minde tényeket egybevetjük, azok kétségtelenül igen meglepően támogatják azt a következtetést, melyre a megelőző fejezetekben jutottunk. Az tűnik ki, hogy, a mikor az emberből társas lény lett, haladása megszűnt *első sorban* értelmi fejlődés lenni.

Attól fogva ama feltételek közt, melyek mellett a természetes kiválasztás működött, az ő egyéni érdekei többé nem voltak döntők; alárendelteké váltak azok ama hosszabb életű társadalmi szervezet önálló és egészen különböző érdekeivel szemben, a melyhez tartozik. Az értelem, természetesen, továbbra is felette fontos tényező marad, a mennyiben azt a társadalmat, a melyhez az egyén tartozik, képessé teszi arra, hogy helyét az élet versenyében megtartsa; de többé nem a legfőbb tényező. És egyre hajlandó összeütközésbe jutni *azokkal a nagyobb evolúziós erőkkel, melyek a vallásos rendszerek közreműködésével biztosítják a magát túlbecsülő egyén jelenlegi érdekeinek alárendelését a társadalom jövő érdekeivel szemben.* Az emberi történelem tanulsága, úgy látszik, az, hogy a diadal végre mindig e nagyobb erőké. Szóval, a természetes kiválasztás állandóan azt a jellembeli típust látszik a fajban kifejleszteni, a mely ezen erők hatása iránt legfogékonyabb; azaz *első sorban a vallásos típust fejleszti ki; az intellectualist csak azzal együtt másodlagos termék gyanánt.* Nem mintha az emberi természet meghasonlott volna önmagával. Inkább úgy tűnik fel, hogy a készség az értelem alávetésére oly szabályok korlátai alá, melyek az ész hatáskörén kívül állnak, az emberi társadalomban végbemenő evolúziós folyamatnak legfontosabb és legjellemzőbb terméke. Úgy látszik, az emberi nem tényleg egyre vallásosabbá válik; a győztes fajok pedig azok, melyekben az e jellembeli típus *caeteris paribus* legteljesebben ki van fejlődve.

De, mint minden ilyennemű mozgalom, az evolúció is igen lassan halad előre. Fajokat és művelődéseket egymásután mintegy elkoptatni látszik útjában. *Ha*

az emberi nem bármely fajának értelmi fejlettsége valamikor felülmulta annak erkölcsi fejlettségét, a természetes kiválasztás azt a fajt nyilván úgy kigyomlálta, mint bármi egyéb alkalmatlan gyomot. Ha társadalmi rendszereinket élő szervezeteknek tekintjük, szoros analogiát találunk az ő életük folyása s általában a szerves életéi közt. Egyfelől amaz erkölcsi rendszerekben, mikre alapítvák, találjuk azt a fejlesztő erőt, mely a physiologusok által *anabolizmus*nak nevezett, alkotó és életetfolytató folyamatot megindítja. Másfelől, vele összeütközve, ott az egyén magát-túlbecsülő észszerűsége, az a magában véve is bomlasztó és romboló irányzat, melyet a tudomány *katabolizmus* néven ismer. A társadalmi szervezetben, mint bármely másban, a visszafejlődés a hanyatlás felé valószínűleg akkor kezdődik, mikor a katabolikus irányzat egyre jobban felülkerekedni kezd az anabolikus felett.

Az evolúziós erők által az emberi társadalomban lassankint kifejlesztett jellembeli típus egyik túlnyomó elemének a *tisztelet* látszik. Ama tulajdonságok pedig, melyekkel szorosan társul: a nagy szellemi erély, elhatározás, vállalkozási szellem, az összpontosított és kitartó szorgalomra való képesség és az egyéni jámbor kötelességérzet.

TIZEDIK FEJEZET.

Befejező megjegyzések.

Valószínűnek látszik, hogy a mint egyszer az evolúziós tudomány elveinek a történelemre való alkalmazását teljesen megértik, a társadalomban élő emberrel foglalkozó tudomány körében épp oly forradalom tanúi leszünk, a milyent már az összes alsóbbrendű szervezetekről szóló tudomány birodalmában végbemenni láttunk, a darwini biológiai elméleteknek a XIX. században való kifejtése és általános alkalmazása által. Nyilvánvaló, hogy oly korszakhoz közeledünk, a mikor már nem lesz, miként a multban, mentségünk arra, hogy az emberi történelmet az egyetemes törvény alóli zavarba ejtő kivételnek tekintsük — mintegy magányos és titokzatos szigetnek a mindenség közepette, mely értelem és vezérfonál nélkül van kiszolgáltatva a villongó erőknek. Daczára a történelemben talált kérdések bonyolultságának, a látszólagos zűrzavar alatt a rendszeres fejlődést mindenütt megtaláltuk. Társadalmi évkönyveink minden eseményében és phasisában nyilván csak egyetlen, roppant rendes evolúziós folyamat szorosan összefüggő jelenségeit látjuk.

Ha a társadalmi evolúziót irányzó elvek magyarázata, melyet a megelőző fejezetekben adtunk, a fő-

dologra nézve helyes, akkor ezen elvek alkalmazásának sokkalta tágabb körűnek kell lennie, hogysen azt e könyv szűk keretében megfelelő méretben tárgyalni lehetne. Az írónak itt nem volt célja e tárgyat a bölcséleti kutatás tágabb mezejéhez való viszonyában fejteni ki, melynek az csak egy része. Immár csak egy-két oly tárgy megbeszélése van hátra, mely az eddigi érvelésből közvetlenül következik.

Az eddigiekben mindig hangsúlyoztuk, hogy elejétől kezdve világosan fel kell ismernünk amaz inherens és elkerülhetetlen ellentétet, mely az emberi társadalomban az egyén érdekei és a társadalmi szervezet érdekei között fennáll, s melyek egyike szükségkép a saját jólétével gondol, másika szorosán hozzá van kötve a még meg sem született nemzedékek jólétéhez. Az alapvető gondolat, melyre az eddigelé uralkodó bölcséleti iskola okoskodása épült, mely iskola az egyéni viselet észszerű normaléját a dolgok természetéből igyekezett megállapítani, mindig az volt: hogy az egyén érdekei vagy már is összeesnek, vagy [közvetlenül] odairányulnak, hogy összeessenek a társadalom egészének érdekeivel. Ezen *utilitarius* iskola elvei Hobbes és Locke útján szálltak reánk, és azokat a bölcséleti írók nagy és jeles csoportja fejtette ki, kik közül legnagyobb befolyásuk Hume-nak, Bentham-nak s a két Millnek volt. Jövőben valószínűleg el fogják ismerni, hogy leghivebb tudományos kifejezésüket Spencer Synthetikus Bölcséletében találták. Ezen iskola sark-felfogását félreérteni nem lehet. Az egyéni érdeknek a társadalom egészének érdekével való azonosítása — ez a gondolat egyre jobban kidomborodott. Bentham politikai rendszerének kulcsát Priestley egyetlen mondata fejezte ki — „a legnagyobb boldogság a legnagyobb számú egyén szá-

mára“ — s ez Anglia politikájában sokáig uralkodó tan volt. Az érdekek e két csoportjának azonosságát Mill Stuart János irataiban ismét állandóan és világosan kifejezve találjuk. Hogy az utilitárius erkölcsi felfogást lehetőleg tökéletesítse, azt hajtotta, miszerint „a hasznosság azt parancsolja, hogy a törvény s a társadalmi intézmények minden egyes egyén boldogságát vagy (miként gyakorlati nyelven mondhatnók) érdekeit lehetőleg szorosabb összhangzásba hozzák az egész társadalom érdekeivel.“¹ Spencer megkísérelte a tételt egy fokkal tovább vinni és azt tudományos alapra helyezni. *Data of Ethics*-ében azt tanítja, hogy a körültünk végbemelő társadalmi evolúcióban kibékül „minden egyes polgár érdeke a polgárok összességének érdekével“ s hogy a fejlődés „mindegyre oly állapot felé irányul, melyben a kettő egybeolvad s melyben a mindegyiknek megfelelő érzelmek teljesen megegyezésre jutnak.“²

Úgy látszik, ezt a felfogást, minthogy az az evolúciós tudomány tanításával összeférhetetlen, el kell vetnünk. A társadalmi evolúcióban működő erők a haladó közösségben egészben bizonyára a legtöbb egyén számára a legtöbb jót eszközlik. De a korábbi utilitárius felfogás a legnagyobb számot illetőleg mindig csupán a társadalomnak egy adott időben létező tagjainak többségére vonatkozott. A legnagyobb jó, a mit a társadalomban ható evolúciós erők eszközölhetnek, a társadalmi szervezet egészének java. A legnagyobb szám ebben az értelemben a még meg se született vagy el se gondolt nemzedékek tagjaira értődik, kiknek érdeke iránt a létező egyének teljesen közö-

¹ Mill S. J. *Utilitarizmus*, 25. l.

² Spencer, *Data of Ethics*, 243. l.

nyösek. Az emberi nem társadalmi evolucziójának folyamatában pedig mindig ezeké az utóbbi érdekeké az elsőség.

A darwini tudományban, a mint azt ma értelmezik, úgy látszik nincs semmiféle biztosíték, melynél fogva a társadalomnak Spencer által contemplált állapotát várni lehetne. A Synthetikus Bölcsélet írója előtt a dolgok oly állapota lebegett, melyben egyrészt a társadalmak közt fennálló ellentét teljesen megszűnván, másrészt az egyén érdekei s a társadalmi szervezet érdekei tökéletesen ki lévén békítve : az egyén is oly fejlettségi fokot ér el, melyben legfőbb élvezetét abban fogja találni, ha a társadalmi szervezet javára fog közreműködhetni ; nyilván még akkor is, ha az ily eljárás saját anyagi érdekeibe ütközik — épp úgy, miként ma a legnagyobb boldogságot sokan a szülei önfeláldozásban találják. Ez az altruisztikus ösztön Spencer szerint tényleg „érhet el egykor oly színvonalat, hogy önkénytelenségében hasonlatos lesz a szülők altruizmusához, s ezzel az egyént oda emelheti, hogy az legnagyobb megelégedését a társadalmi szervezet érdekei iránt való önkénytes feláldozásban fogja találni.¹

Az eszményi társadalomról alkotott illetén képpel Spencernek kettő közül egyet kellett értenie. Vegyük mindegyiket külön-külön. Ha azt képzelte, a mit a régi utilitáriusok nyilván képzeltek, hogy az egyén érdekei a társadalom érdekeivel — az emberi természetet olyannak véve, a milyen, de a ma uralkodótól eltérő társadalmi szervezetben — kibékíthetők, akkor egynémely mai társadalmi reformerrel egyetért. Hogy

¹ *Data of Ethics*, XIV. fejezet.

a társadalomnak ezt az állapotát előidézzük, nincs szükség egyébre, mint hogy határainkat körbástyával bekerítsük, az erők vetélkedését megszüntessük, a társadalmat socialisztikus alapon szervezzük, a népesség számát pedig jövőre pontosan az illető időben található létfeltételek szerint szabályozzuk. A társadalom jelenlegi jólétéhez hozzájáruló magatartást az ily közösségben az egyénnek csak maga a „józan önérdék“ parancsolná; az érdekek kibékítése pedig lehetőleg teljes volna. A socializmusról szóló fejezetben említettük már ama nehézségeket, melyek egy ily társadalom útjába gördülnének. De az evolucionista, ki a darwini természetes kiválasztás tanának a Weismann keze alatt végbement fejlődését és ennek alkalmazását átértette, az ily társadalom állandó sikerét kezdettől fogva kizártnak tartja. Ha egyszer az evolucionista ama legfőbb tény jelentőségét megértette, mely felé a biológia lassan halad — t. i. hogy az élő lények minden tulajdonsága csak úgy maradhat meg hathatósan s visszafejlődése csakis az által gátolható meg, ha a kiválasztás küzdelme szakadatlanul és ernyedetlenül foly tovább — egyszerűn lehetetlennek találja, hogy valamely társadalom állandóan ily állapotban létezzék. Létezését egyáltalában csakis egyetlen feltétel mellett tartja lehetőnek — a fokozódó elkorcsosulás kezdő fokán.

De Spencer nevében erre azt lehet felelni, hogy ő ezen a tételen túlment; hogy ily érvelés, ha mindjárt egynémely régebbi utilitarista nézetére, valamint a társadalomban uralkodó socialista elméletekre alkalmazható is, ő reá nem illik. Mert ő, mondhatnák, igenis, számításba veszi az egyén érdekeinek szükséges feláldozását a társadalmi szervezetével szemben,

melyet az evoluczió feltételei megkövetelnek. Csak-hogy az egyén úgy lesz alkotva, hogy ez az áldozat önkénytes lesz. Boldog és elégedett lesz, hogy meghozhatja. Jelleme akkorára tényleg olyan mély módosulaton megy át, hogy az a társadalmi altruizmus „egy színvonalra fog emelkedni önkényteesség dolgában a szülői altruizmussal“. Foglalkozzunk e módosított nézettel.

Itt a Spencer okoskodásában a hiányosság ugyanaz, a mely synthetikus filozófiájában mindig nagy mértékben észlelhető, mihelyt azt a társadalmi tüneményekre alkalmazzák. Ő sohasem képzelte el azt a lényeges különbséget, mely az emberi evolucziót bármily egyéb evolucziótól megkülönbözteti: t. i. benne az egyéni észnek, mint tényezőnek létezését. Ezért nem vette észre, hogy, míg a mi evoluczióink kiválólág társadalmi evoluczió, a fajban egyre jobban kifejlődik, az ember legmélyebben egyéni tulajdonsága, mely, ha ellenőrizetlen, társadalomellenes és evoluczióellenes, t. i. az ész. Következésképp sohasem képzelte el, miszerint evoluczióink sarkvonása mindig az a legfőbb harcz volt, mely által e bomlasztó befolyás folytonos ellenőrzése gyakoroltatott, először a társadalom, másodszor a faj érdekében; s hogy amaz óriási és jellemző társadalmi tüneményeknek, miket vallásos rendszereinkben birunk, tiszte: az önző egyén jelenlegi érdekeinek szükséges alárendelését biztosítani a folyamatban levő evoluczió egyetemes érdekeivel szemben. Azt várni, hogy az egyén saját józan ösztönét, mely arra indítja, hogy első sorban a maga érdekét nézze, a Spencer által kigondolt módon egy oly evolucziós folyamatnak rendelje alá, melyben ő érdekelve nincs: annyi, mint a körülünk levő

tényekről és feltételekről, miknek értelme félreérthetetlen, nem venni tudomást.

Mert lehetetlen volna bármely e nemű altruisztikus érzést elképzelni, a mely a szülői ösztönt erőre felülmulná. Mégis korunk s a mult egyik legegyszerűbb tanulsága az, hogy *ez az ösztön a racionalizmus hatása alatt megromlik, s annak a faj evolúciója érdekében való működése megszűnik.* A mai irodalomban vita folyik, melyben a racionalisták ismételten nyomatékallyal hangoztatják a már idézett mondatot, hogy t. i. „képtelenség, miszerint a felnőttek nemzedékről-nemzedékre feláldozzák magukat gyermekeikért“. A figyelmes észlelő, ki az idők jeleit megfigyelte, legkevesebbé sem kételkedhetik abban, hogy a féktelen racionalizmus korában a házasság és család intézménye oly módosuláson menne át, mely összeférhetetlen volna az egyszerű önfeláldozás menetének folytatásával, melyhez a faj érdekei fűződnek. A szülői érzelemnek az ily rationalista befolyás alatti megromlásáról a görögöknél és rómaiaknál félreismerhetetlen bizonyítékaink vannak. Az athéni nép hanyatlásáról szólva, Galton F. ezt mondja: „Tudjuk s még inkább sejtjük, mi volt oka annak, hogy ez a csodálatosan tehetséges faj hanyatlásnak indult. A társadalmi erkölcs rendkívül meglazult; a házasság kiment a divatból és elkerülték; a becsvágyóbb és kiműveltebb nők közül sokan beismert courtesane-ok voltak s következőképp meddők maradtak s a következő nemzedékek anyái heterogén származásúak voltak.“¹ A házasságot illetőleg a római birodalom hanyatlása korában ugyanez a felfogás volt elterjedve. „A courtesane-ok“, írja Lecky, „a köz-

¹ Öröklődő lángész, 331. l.

becsülésben példátlanul magasán álltak s a házasságtól való idegenkedés általánossá vált.“ Manapság pedig ott a csattanó példa, melyre az utolsó fejezetben utaltunk, arra, hogy hasonló körülmények közt a szülői érzelem Európa legtehetségesebb és legeszebb népénél megromlott s hogy ennek következtében az a faj a többi népek közt elfoglalt helyét nem bírja megtartani; ez szemünk előtt történik, korunk civilisatiójának közepette.

Pedig e szülei ösztönök mögött, melyek a racionalizmus előtt ilykép meghátráltak, az élet kezdetétől fogva felhalmozódott erő áll, melyet mind az a számtalan korszak fejlesztett, melyen keresztül a legalsóbbrendű szervezettől az emberig emelkedtünk. Azt várni, a mit Spencer várt, hogy az emberi evolúció bármely végtelenül hosszú szaka alatt, melyet számba vehetünk, egy oly hasonló nemű, de egyenlő erős érzelemnek vagy ösztönnek kifejlődése fogná megtenni, a mit a szülői ösztön már nem tesz meg: annyi, mint teljesen félreérteni az emberi evolúció jellemző problémájának természetét, következésképp félremagyarázni korunk s az emberiség multjának némely legegyszerűbb tényeit.

A társadalomra alkalmazott evolúziós tudomány tanítása az, hogy az emberi evolúció *rationalista tényezője csak egy módon ellenőrizhető: a vallásos rendszerek közreműködése által.* E rendszerek evolúciónak feltétlenül jellemző vonását, eszünknek pedig szükséges és elkerülhetetlen kiegészítőjét alkotják. A faj evolúciója e rendszerek befolyása alatt megy végbe; a társadalmak és művelődések jellemét, növekedését és hanyatlását szabályozó törvényeket e rendszerekkel összefüggésben kell tanulmányoznunk. Amaz

egyre előretolódó, meg visszahúzódó határokon, a hol azok egymással összeütköznek, találjuk a természetes kiválasztásnak némely legmeglepőbb hatását az emberi nemre. E rendszerek határain belül vagyunk szemtanúi ama folyamatnak, mely által a faj sorsán dolgozó örök erők folyton folyvást működnek az egymást követő nemzedékek érdekeinek alárendelésén ama nagy érdekekkel szemben, mik iránt az egyén közönyös s miknek akár természetét, akár nagyságát csak igen halványan tudja elképzelni.

A megelőző fejezetekben láttuk, hogy a művelődésünkben kibontakozó evolúziós folyamat lényegileg ama katonai társadalmi típus lassú felbomlásából állt, mely legmagasabb kifejlődését oly társadalmi fokon érte el, hol a nép nagy része ki volt zárva abból, hogy a létért való küzdelemben egyenlő feltételek mellett vehessen részt és melyben az ő élete egy viszonylag csekélyszámú kiváltságolt és hatalmon lévő osztály kizárólagos hasznára volt állandóan kizsákmányolva. A modern világ története, mint láttuk, egyszerűen ama fejlődési folyamat története, mely eme hatalmon lévő osztályok állását aláásván, az egyént egyenjogúvá tette s a népet polgári joggal ruházta fel; most pedig iránya az, hogy az emberiség története folyamán legelőször juttassa az élet versenyében a társadalom minden tagját egyenlő feltételekhez. Ez a mozgalom emelte nyugati művelődésünket arra a polczra, melyet az ma a világban elfoglal; s minden társadalmi és politikai mozgalom azokban az országokban, a hol ez uralkodik, csupán ennek egy-egy jelensége.

A reformáció néven ismert mozgalom fontosságára a fejlődési folyamat szempontjából már utal-

tunk; de azt ritkán értik át világosan, mily módon befolyásolta és befolyásolta e mozgalom társadalmi és politikai fejlődésünket. Hogy a tizenhatodik századbeli vallásos mozgalom hatása a nemzeti jellemre nevezetes volt, azt a társadalmi jelenségek tanulmányozói immár teljesen elismerik. Így Marshall tanár az ő *Principles of Economics* (A közgazdaság elvei) cz. munkájában nemrég nyomatékkal emelte ki gazdasági jelentőségét annak a változásnak, melyet az az angol nép jellemében előidézett. Tanai, mondja, a nemzeti jellemet mélyítették, „visszahatottak életmódjára és iparát erősítették“. A családi élet bensőbbé vált, elannyira, hogy „a családi kötelék azoknál a népeknél volt legerősebb és azoknál legtöbb benne az emberi érzés, a melyek az új vallást fölvetették; egy nemes társadalmi élet felépítéséhez soha sehol azelőtt oly erős és finom alkatú anyagot nem használtak“.¹

A népjellem tényleg nem csupán mélyült és erősült, hanem addig ismeretlen mértékben meg is szelídült. Valószínű, hogy ezt az eredményt a tanokban történt változások közül főként azok idézték elő, melyek az egyént bensőbb érintkezésbe juttatták a kereszténység megalapítójának valódi életével és példájával, tehát a vallásos rendszerünk alapját képező s azt minden egyéb ily rendszertől megkülönböztető szellem lényegével. A mint gyakran helyesen mutatták ki, a latin kereszténység jellemző vonása más volt. Ez az alakzat mindig arra törekedett és törekszik most is, hogy főfontosságúnak nem az egyén jellemében előidézett változást tekintse, hanem hitét az egyház és emberi

¹ *Principles of Economics*. I. k., 34., 35. l.

rendeletek tekintélyében és az elrendelt szentségek legfőbb hathatóságában, miket kiszolgáltattani — saját végzése szerint — egyedül az egyház volt hivatva. Másrésről a reformáció sarkeszméje a szellemi átalakulás szüksége volt az egyénben s annak erejénél fogva elismerése a papi méltóságnak saját magában. Mint Marshall megállapítja: „Az ember mintegy közvetlenül teremttője elé bocsáttatott, emberi közvetítő nélkül; az élet erőteljes lett és telve félelemmel, s a nyers és műveletlen népek sokasága most először vágyódott a feltétlen lelki szabadság titkai után. Minden egyén vallásos felelősségének elszigetelése embertársaiétól, jól értelmezve, szükséges feltétele volt a legmagasabb lelki haladásnak.“¹ Így az egyéni jellemet egyfelől az egyéni felelősség elszigetelése nagyban erősítette; másfelől mélyítette és szelidítette azt az a körülmény, hogy szoros és benső érintkezésbe jutott ama csodálatosan megindító és megillető altruisztikus eszményekkel, melyeket a kereszténység megalapítójának egyszerű élettörténete és tettei kifejeznek.

Az ebből eredő jellembeli különbség, mely a hitvitákban, a megfigyelő szempontja szerint, sokat is, keveset is jelenthet, a társadalmi evolúció vizsgálója szemében mély jelentőségre tesz szert. Szemünk előtt kell tartanunk azt a tényt, melyet mindig hangsúlyoztunk, hogy a jellemnek szelidülése és mélyülése s a társadalmi életünkben azzal együttesen felszabadult óriási és mindent átható tömege az altruisztikus érzésnek, szolgáltatva valódi mozgató erejét annak az egész haladásnak, melylyel korunkat azonosították. Következésképp megjegyzendő, mennyivel messzebbre

¹ *Principles of Economics*, I. k., 34. l.

haladt az emberbaráti érzelmek fejlődése művelődésünk ama részeiben, melyekre a tizenhatodik század mozgalma leginkább hatott, s kiválólág az angol-szász népek között. Az altruisztikus érzelemnek ama nagy hulláma, mely e népeknél a rabszolgaság elleni keresztes-hadjáratnak oly feltűnő fejlődését idézte elő, előbbre haladt, hullámtaraján az emberbaráti és emberséges vállalatok sokaságát hordozza, mik az összes angolul beszélő államoknak oly jellemző vonásaik; valamint az oly kevésbé megértett mozgalmakat, minő az elevenen bonczolás ellen irányult, továbbá a vegetarianizmus, a nők szavazatjoga, az állatkínzás meggátlása s a prostituczió állami szabályozásának eltörlése. Ezekben birjuk külső jeleit ama nagyobb erőnek, mely a népeknél ama társadalmi és politikai mozgalmat hajtja, mely a népet fokonkint fölemelte és polgári joggal látta el, s mely most állandóan oda irányul, hogy annak minden tagját egyenlő feltételek mellett engedje részt venni a létért való küzdelemben.

Mint Lecky nemrég mondotta, valószínűleg nincs jobb próbaköve valamely nemzet politikai géniuszának, mint az a képesség, hogy régi intézményeket új szükségletekhez tud idomítani és e részben az angol nemzetet legkiválóbbnak találja.¹ Azonban alig szenved kétséget, hogy a mit itt politikai géniusznak nevezett s a mi egészben véve kétségkívül az angol-szász népek jellemző vonása, ez esetben oly okokban gyökerezik, mik közvetlenül és bensőleg összefüggnék az altruisztikus érzelmeknek e népeknél, a fent említett okoknál fogva elért kivételes fejlettségével. Ebben egyik legvilágosabb példáját birjuk annak, hogy egyes

¹ *A történelem politikai becse*, 1892.

népek társadalmi fejlődését mennyire mélyen befolyásolta amaz irány, melyet a művelődésünk alapját képező erkölcsi mozgalom náluk vett.

Angliában, hol a XVI. század vallásos mozgalma csekély megszakítással folyhatott, kimutatták, hogy ama társadalmi fejlődésnek, melyben a hatalmat bíró osztályok teljes, tudatos visszavonulásban vannak az előrenyomuló néppel szemben, legjellemzőbb vonása, hogy a kor szelidítő hatását maguk amaz osztályok is mélyen érzik. *Minden* társadalmi osztály nagy mértékben fogékony lett bárminemű szenvedés vagy igazságtalanság iránt. A hatalmon levő osztályokra a hatás az, hogy elveszítik tulajdon ügyükbe vetett hitüket. Ezek az osztályok állásuk egész óriási lappangó ereje mellett sem fejtenek ki s vagy tudatosan vagy öntudatlanul érzik, hogy nem is fejthetnek ki hathatós ellentállást a népnek az ő rovásukra való fölemelkedésével szemben. Legjobbjaik nyíltan vagy titkon a nép pártján állnak s a párt egyetlen politikai harcza következetesen a hátráltató védelem.

Ennek gyakorlati jelentősége igen nevezetes. Abban áll, hogy a fejlődés, melynek révén a kizárt néptömegek az élet versenyében egyenlő feltételekhez jutnak, egyre halad és Nagy-Britanniában tovább is fog haladni, még pedig nem erőszakos forradalmak alakjában, hanem mint a társadalmi átalakulás fokozatos és rendes folyamata. A hatalmon levő osztályok a nép elől visszavonulóban vannak; de a visszavonulás egyik oldalon rendes és megszakítatlan, míg az előhaladás a másikon egy oly párt szilárd, óvatos előre menése, mely saját ügye erejének és igazságának tudatában van és annak végső kimenetele felől nem kételkedik. Következésképp mély elkeseredés egyik olda-

lon sincs. A két ellenfél megbecsüli egymást s mintegy elismeri a harcz végkimenetelét. *A nagy folyamat természetes és rendes fejlődés gyanánt megy végbe — a régi intézményeket az új szükséglethez idomítjuk.* Ebben áll igazi titka annak a politikai géniusznak, melyet az angol-szász népek manapság tanusítanak és aligha van más tulajdonságuk, melynek olyan jó hasznát vehetnék ama nagy társadalmi forradalomban, mely a huszadik század történetét be fogja tölteni.

De ha ama népekhez fordulunk, melyeknél a tizenhatodik század válságos mozgalma megszakadt vagy elnyomatott s melyeknél a kereszténység római alakja uralkodik, úgy találjuk, hogy a helyzet nem egészen ugyanez. Minden ember veleszületett egyenlőségének eszméje, az ebből következő alapvető joggal az egyenlő versenyfeltételekhez, a mi a művelődésünk alapját képező erkölcsi rendszernek sajátlagos terméke, gyakorlatilag e népek között is éppen úgy kifejlődött, mint egyebütt. De a *társadalmi jellem* mélyreható átváltozása, mely e fejlődéssel járt, pl. az angol-szász népeknél, nem haladt annyira. Az egyéni jellem mélyülése, mely bizonyos veleszületett feddhetlenségi érzéket eredményez, az igazságtalanság tudatát elviselhetetlenné tette; továbbá a szelidítő folyamat, mely az angol-szász népeket a nyomor vagy szenvedés látása iránt oly érzékenyekké tette, náluk nem fejlődött ennyire.

A gyakorlatban ez igen fontos különbség. A folyamatban levő társadalmi fejlődés két ellentétes pártja — a hatalmon levő osztályok s a nép, a vagyonosak s a nincsetlenek — más indulattal állnak egymással szemben. A harcz oly nemzeteknél, melyeket az ember-

baráti mozgalom kevésbbé mélyen érintett, inkább hajlandó önző erőmérkőzésévé fajulni, melyben mindenik párt elszántan és elkeseredetten harczol a saját anyagi érdekeiért, s melyben a kimenetel az ellenfelek viszonylagos erejéhez képest ingadozik, egyfelől a sikeres ellentállás, másfelől a sikeres forradalom között. Mindkét eredmény majdnem egyenlően veszedelmes. A hatalmon levő osztályok sikeres ellentállása a fejlődést szakítja és állítja meg; a nép sikeres forradalma a haladást teszi szabálytalanná és bizonytalanná. Mindkettőre találni példát Európa ama nemzetei közt, melyeket a XVI. század vallásos fejlődése érintetlenül hagyott. A győzelem, természetesen, a nép felé hajlik; de ily feltételek közt a sikeres forradalomnak nagy az ára. Mert miként nemrég igazán és belátással mutatták ki, „keves nagyobb baj érhet nemzetet, mintha maga vágja el, mint ily viszonyok közt Franciaország, nagy forradalmában, minden eleven összefüggését tulajdon multjával.“¹

Minthogy művelődésünket a maga egészében úgy kell tekintenünk, mint valami kibontakozó életfolyamatot, annak ama részei, melyeket (miként a jövőben valószínűleg egyre jobban be fogják látni) nem érintett ama nagy természetes fejlődés, melyen az alapját képező erkölcsi rendszer a XVI. században átment — s melyben kétségkívül mély társadalmi ösztön nyilvánult — hijával lesznek bizonyos feltűnő jellemvonásoknak, a melyek a még egyre folyó társadalmi evolúcióban igen becsesek. Kérdés, vajjon ama népeknek, melyeknek, a XVI. században a vallásos fejlődés elfojtásával, az egyházi egységet külsőleg megtartaniok

¹ Lecky: *A történelem politikai értéke.*

sikerült, épp úgy fog-e sikerülni a keresztény szellem lényegét végleg megtartaniok, miként azoknak, melyeknél a fejlődés szabadon követhette természetes folyását? Az előbbi népeknél az egymást követő mozgalmak félreismerhetetlenül a rationalizmus felé irányultak. Nyilvánvaló, hogy az a társadalmi átalakulás, melynek véghezvitelére művelődésünk van rendeltetve, leg-sikeresebb kifejezését az utóbb említett népeknél fogja elérni és azoknál fog legrendesebben és leg-szabályosabban végbemenni.

Művelődésünk jövőjének elgondolásánál egyik legfontosabb kérdés, miként fog alakulni az európai népek viszonya az úgynevezett alsóbbrendű fajokhoz? Az európai nemzeteknek az egész föld kerek-ségén való állandó terjeszkedésében valószínűleg egyik legfeltűnőbb vonás ama változás lesz, melyen ez a viszony a közel jövőben át fog menni. Ama számításoknál, melyeket a színes fajokhoz való jövőendő viszonyunk felől csináltak, egy tényezőt, mely pedig minden valószínűség szerint teljesen uralkodni fog a helyzeten, alig méltattak figyelemre.

A nyugati népek viszonya amaz alsóbbrendű népekhez, melyekkel terjeszkedésük folyamán érintkezésbe jutottak, egyik legérdekesebb tárgya a történelemnek. Bármily zavarosnak látszik e viszony, annyi látható, hogy a fejlődésnek bizonyos jól megkülönböztethető fokozatain ment át. Mellőznünk kell ama fajokat, melyek az európai gyarmatosításra alkalmas országokban laktak, minthogy azok mostani szempontunkon kívül esnek. Az e fajta területeket birtó összes fajok sorsa azonos volt. Akár irtó háborút folytattak ellenük, akár jól bántak velük és polgár-jogot adtak nekik: lassankint mindig eltűnedeztek

az életrevalóbb bevándorló faj elől. Főként az európai telepítésre alkalmatlan tájak lakóival s főként a mérsékelt éghajlaton kívül lakó törzsekkel kell foglalkoznunk.

A módosulás, mely e fajokkal való viszonyunkban a XVI. és XVII. század óta észlelhető, igen fokozatos volt, de általános jellege félreismerhetetlen. A XVI., XVII. és XVIII. században földünk forró égövi országainak legdúsabb tájai nagyrészt a négy nyugat-európai tengeri nagyhatalom kezébe kerültek. Spanyolország, Hollandia, Francia- és Angolország egymásután a legelkeseredettebb versenyre keltek az e fajta óriási területek birtokáért, melyek az állandó gyarmatosításra alkalmatlanok voltak, de a természet-től dús jövedelmi forrásokkal voltak megáldva. Az uralom e kiterjesztése mögött általában főként a katonai hódítás gondolata lebegett. A gyöngébb népek területére berontottak, azt megszállották s az erősebb betörő javára kizsákmányolták. Az eredeti birtokosok érdekeit kevésbé, vagy egyáltalán nem vették figyelembe. Főczél a hódító közvetlen haszna és előnye volt. Nyugatindia szigetein a bennszülötteket a bányákban s az ültetvényeken dolgoztatták, mignem csaknem kihaltak; azután a spanyolok Afrikából szerecseneket kezdtek bevinni. Ezt oly nagyban üzték, hogy a XVIII. századot megelőző 20 év alatt az angolok Afrikából 300,000 rabszolgát vittek ki; a következő 80 év alatt pedig csak magán Jamaica-szigetén 600,000 rabszolgánál többet raktak partra. A rabszolgamunkát a birtokba vett legtöbb országban roppant mértékben alkalmazták. Azonban az elfoglalt területek természeti kincseit jelentékenyen kifejlesztették. Az a roppant gazdagság, mit Spanyolország a tropikus Amerikában tett hódításaiból és vállalatai-

ból meritett, Európa háborúiban és politikájában sokáig hatalmas tényező volt; Hollandia, Francia- és Angolország szintén, úgy közvetve, mint közvetlenül, meggazdagodtak. A keleti félgömb spanyol, hollandi és angol telepítvényein és ültetvényein, valamint Nyugatindia és Délamerika spanyol, holland, francia és angol uralom alatt levő részeiben a kereskedelem, földművelés és bányászat terén nagy, sikeres vállalatok keletkeztek. Szervezték a kormányzatot, rendet teremtetek és nagy városok keletkeztek, melyek terjedelemre és pompára az európai nagyvárosokkal vetélkedtek. Ez az első időszak a lázas tevékenység ideje volt s a bevándorlók részéről a hirtelen meggazdagodásra való egyetemes vágyakozása. A gyöngébb fajokon sok kegyetlenkedést vittek véghez s noha e részben nem mindegyik hatalom volt egyenlőn bűnös, ártatlan egyik sem maradt. De az egész időszakot a maga egészében s a vállalatokat igazi mivoltukban nézve — t. i. mint arra irányuló próbát, hogy európai felügyelet alatt dolgozó színes kényszermunkások által fejleszszék ki az európai telepítésre alkalmatlan amaz országok természetes jövedelmi forrásait — a sikernek bizonyos foka nem tagadható el s ama vállalatok a maguk idejében kétségkívül hozzájárultak az illető hatalmak anyagi gazdagodásához és jövedelmi forrásaik szaporításához.

A XVIII. század vége felé a végbemenő változás iránya kezdett láthatóvá válni. Világossá lett, hogy az európai népek nem remélhetik állandó megtelepedésüket az általuk elfoglalt forró égővi országokban s hogy, ha a természetes kincseket ki akarják fejleszteni, az csak európai felügyelet alatt végzett, bennszülött munka által lehetséges. De ekkorra már

az idáig folyt altruisztikus fejlődés hatása általában érezhető lett s az emberek már a XVIII. század végén kezdték előre látni a társadalmi forradalom természetét, melyet az művelődésünkben esetleg felidézhet. A rabszolgaságnak európai pártfogás mellett fennálló intézményét a tropikus országokban nyíltan elítélték. A messzebbre látók előtt elítélendőnek tetszett egy más intézmény is, melytől nyilván az európai vállalkozás s az európai tekintély fentartása függött oly országokban, melyek a nyugati fajok állandó letelepedésére alkalmatlanok voltak.

A hódítás vagy erőszak alapján való foglalás és kormányzás joga, érezték, mindinkább anachronizmusná kezdett válni; ellentéte volt és megtagadását jelentette ama szellemnek, mely rugója volt a művelődésünkben végbement, fölfelé irányuló mozgalomnak és mely a népet az élet versenyében lassankint egyenlő feltételekhez juttatta. Noha a multban csaknem minden oly európai nép, mely nemzeti erejének némileg öntudatára ébredt, törekedett a régi birodalmak katonai típusát utánozni és uralmát hódítás által magához hasonló műveltségű népek fölé is kiterjeszteni, ezt egyre csökkenő sikerrel tették. Az ily czélok megvalósítását egyre jobban nehezítő befolyások és feltételek növekedése félreérthetetlenné vált. Érezték, hogy a mely nemzet európai nép ellen nagy arányú ily vállalatba bocsátkoznék, az a közel jövőben oly erőket találna maga ellen sorakozva, mikről az ó-kori világ nem is tudott s melyeket semmiféle katonai ügyesség, bármily nagy is, vagy semmiféle nemzeti erő és elszántság, ha még oly összpontosított és ernyedetlen volna is, egészen legyőzni nem bírna. Tehát valamely népet, ha az mindjárt sokkal alantibb fejlettségű is,

puszta katonai erővel leigázva tartani egyre nehezebbé válik; még pedig nem annyira a hadi értelemben vett hathatós ellentállástól való félelemnél fogva, hanem azért, mert az illető erősebb népben hiányzik az erkölcsi erő oly harcz megindítására, mely elvi ellentétben áll ama fejlődés szellemével, melyen maguk e népek átmennek.

E szellem kifejlődését és annak következményeit a XIX. század korai és középső tizedeiben észlelhetjük. A rabszolgakereskedelem ellen a gyarmatokban megindított izgatás a XVIII. század vége felé nagy arányokat öltött. Az angol alsóházban 1792-ben nyújtottak be indítványt ama kereskedelem fokozatos eltörlése iránt. 1794-ben a francia convent elrendelte, hogy a francia gyarmatokban az összes rabszolgák francia polgárjogot nyerjenek; és noha a rabszolgaság a francia gyarmatokban még vagy ötven évig nem szűnt meg, a convent ebben is, mint sok egyébben, megelőzte korát. Miután Angliában a rabszolgakereskedés elleni izgatás sikerrel járt, a közérzés a rabszolgatartás ellen egyre erősödött, mignem végre 1834-ben törvényt hoztak a rabszolgaság teljes eltörlésére s a brit gyarmatokban a rabszolga-tulajdonosoknak 20 millió font (500 millió korona) kártérítést szavaztak meg. A francia telepítvények szerecseneit 1848-ban, a holland gyarmatokat 1863-ban szabadították fel; míg az amerikai Unió déli államai-ban a rabszolgafelszabadítás az 1862—65-iki polgárháború gyümölcse lett.

Közben a másik befolyás, mely az európai fajok állását az általuk elfoglalt forró égálji országokban aláasta, egyre növekedett. A XVIII. század vége körül Hayti színes népe, a francia forradalmi eszmék be-

folyása alatt, lerázta a francia igát. Mielőtt a XIX. század első negyede eltelt volna, Közép- és Délamerika spanyol területei — miket még ma is sokszor úgy emlegetnek, mintha európaiak lagnák őket, noha a nép zöme legtöbbjükben rézbőrű indián, bevitt szerecsen és keverékfaj — egymás után kiáltották ki függetlenségüket az európai uralomtól. S mindezt, hogy, hogy nem, természetesnek és elkerülhetetlennek találták; és csak idő kérdésének tekintették, hogy a holland birtokok s a megmaradt spanyol gyarmatok ezt a példát kövessék. Föltételezték, hogy Anglia nyugatindiai birtokai szintén függetleníteni fogják magukat; kezdtek azokat olybá venni, mintha máris elvesztek volna. Froude mondja, hogy még 1860 körül, előkelő hivatalos helyről hallotta, hogy az átmenetre már minden előkészület meg volt téve. „A döntés visszavonhatatlanul megtörtént. El volt határozva, hogy a csapatokat a szigetekről visszahívják s Jamaica, Trinidad és az angol Antillák saját sorsuknak urává válnak.“¹ A visszahívás nem történt meg; de az angol politikusok felfogása akkoriban olyan volt, hogy egy ily elhatározásnak kétségtelenül kedvezett volna.

Ha most már a dolgok állását nézzük, mely ezen eseményeket az illető országokban kísérte, akkor egyik legrendkívülibb látvány tárul elénk, melyet a világ valaha látott. A vállalkozás, mely egykor az illető ország természetes kincseinek kifejlesztését kísérelte meg, nagyrészt megszakadt. Előbb Nyugatindiát véve, ott azt látjuk, hogy a korábbi jólét eltűnt. A fekete fajok az új rend következtében szerfelett elszaporodtak. A hol, angol uralom alatt, magukra

¹ *Az angolok Nyugatindiában*, 6. lap.

hagyták őket, akár a haladott európai népek politikai intézményeivel, akár azok nélkül, az örökségkép rájuk szállott dús és termékeny országoknak természetes jövedelmi forrásait nem fejlesztették. E feladat elvállalására nem is mutatnak hajlandóságot. A leírások, melyekben egyik-másik nyugatindiai sziget írói és politikusai az utóbbi évek során azokról beszámoltak, mintha valamely korábbi művelődésről szólnának. Pusztuló kikötők, mikben egykor hajó hajót ért; rombadőlt rakodópartok, miken egykor üzleti élet nyüzsgött; födeletlen árúházak; omladozó hatalmas épületek, tropikus kúszónövényekkel benőve; elhagyatott bányák és terjedő vadonok — ime a változás néhány jele. Haytiban, hol a feketék az európaiaktól a múlt század nagy részében függetlenek voltak, a kép még komorabb. Forradalom forradalomra ütött ki, sokszor felháborító bűnök kíséretében; az európai kormányzás külalakja alatt a korrupciónak és visszaélésnek minden fajtája uralkodott; a kereskedelmet a politikai forradalmak nem egyszer csaknem teljesen elpusztították; az ország jövedelmi forrásai kiaknáztatlanok; a fehér fajokkal való érintkezést rossz szemmel nézik s a fekete köztársaság, mint mondják, haladás helyett lassan hanyatlik.

Középamerika szárazföldjéhez s a tropusi Dél-amerika egykor spanyol és portugál uralom alatt állott óriási területeihez fordulva, a látvány bizonyos tekintetben még figyelemreméltóbb. E területen, mely az Egyesült-Államoktól délre eső összes szárazföldnek mintegy háromnegyedrésznél többet foglal magába, a földkerekség egyik leggazdagabb tája. Mindamellet, az európai kormányzat külső alakja mellett, mintha assan-lassan kicsúsznék művelődésünk köréből. Meg-

szoktuk ezekről az országokról úgy gondolkozni, mintha azokat európai fajok lagnák s mintha azok nyugati művelődésünk körébe tartoznának; mely megszokás kétségkívül onnan ered, hogy európai nagyhatalmak gyarmatainak tekintjük őket, a melyek épp úgy felszabadultak, mint az Egyesült-Államok. Ezt a nézetet alig igazolja valami. A kérdéses területen levő huszonkét köztársaságban az eredeti indián népesség ivadéka vagy behozott néger vagy keverékfaj tetemesen több a lakosság háromnegyedénél. A tisztavérű fehér lakosság, úgy látszik, képtelen magát néhány nemzedéknél tovább fentartani, a nélkül, hogy kívülről ne frissítse fel megritkult sorait. Fokozatosan apadó elem az, mely egyre jobban vegyül a színesekkel. Úgy éghajlati szempontból, mint a fentebb említett, egyetemes népesedési törvénynél fogva, mely szerint a társadalom felső rétegei (melyhez itt a fehér népesség nagy része tartozik) képtelenek magukat huzamos időn át elkülönítve fentartani: nyilván el lehetünk készülve, hogy lesz idő, mikor e területeket csaknem kizárólag indián és fekete fajok fogják népesíteni.

Közben ezen óriási tájak kincsei majdnem egészen kiaknáztatlan hevernek vagy pusztulásnak indulnak. Az elmúlt ötven év alatt az európai hatalmak, mondhatjuk, igyekeztek azokat oly módon kifejleszteni, mely mindkét félre nézve előnyösnek ígérkezett és nem ellenkezett az új altruisztikus eszmék szellemével, melyek az emberi lelken uralkodókká váltak. Közép- és Délamerika köztársaságai, függetlenségük kimondása óta, rengeteg kölcsönöket vettek fel a végre, hogy jövedelmi forrásaikat fejlesszék; és magánegyének is nagy összegeket fek-

tettek be közvállalatokba, miket ezen országokban európaiak indítottak. Ámde ama tulajdonságok uralkodása, melyek a csekély társadalmi erejű népeket jellemzik, mint valami dögleletes lehelet, úgy elkopáritják az egész tájat. A kormányzat története csaknem mindig egyik köztársaságban ugyanaz volt. *Az írott törvények s a legpéldásabb alkotmányok külső képe alatt teljes hiányát tanúsították annak a köz- és magánkötelesség-érzetnek, mely mindig jellemző az oly népekre, a melyek a társadalmi fejlődés magas fokát érték el. Korrupció a kormányzat minden ágában, fizetéseképtelenség, csőd s egymást sűrűn követő politikai forradalmak, csaknem rendes eseményeivé váltak a közéletnek; ezeknek kíséretében a folytonos bizonytalanság, a népben az erély és vállalkozás hiánya s az általános üzleti pangás.* Az emez államok által birt terület nagy része természeti kincsek dorgában a világon a legdúsabbak közül való. De, úgy látszik, odáig jutottunk, hogy a nyugati fajok vállalkozása onnan majdnem oly hathatósan ki van zárva, vagy úgy körül van benne korlátozva, akár csak Kinában. Azonban nem a nép valamelyes elzárkózása következtében, vagy mintha az a kincseket maga akarná kiaknázni, hanem egyrészt a társadalmi erőt növelő tulajdonságok hiánya folytán a lakosokban, másrészt amaz altruisztikus szellem hatása következtében a nyugati népek lelkére, a mely, kivéve világos kötelesség vagy szükség esetén, minden oly irányú kísérletet, hogy más népek kormányzását vagy azok jövedelmi forrásainak igazgatását erőszakkal ragadja magához, megfoszt a sikerhez szükséges erkölcsi erőtől.

Immár valószínűnek látszik, hogy a nyugati népeknek a színes fajokhoz való jelenlegi viszonyában egy

igen érdekes és fontos s eddig még aligha megértett átmenet jelenségével állunk szemben. Nyilvánvaló, hogy az alsóbbrendű fajok jogai iránt tanúsított nagyobb figyelem daczára, a nyugati népek s a nyugati művelődés feltétlen felsőbbbsége a mai világban kétségen kívül áll. Ez a felsőség egyetlen történeti korszakban sem volt oly kétségtelen és oly teljes, mint a mi korunkban. Nincs kétség az iránt, hogy a ma vezető európai nemzeteknek — ha úgy kívánnák, megvolna a hatalmuk arra, hogy az egész egyenlítői földövet egy sereg helytartóságra szabdalják fel s hogy azok jövedelmi forrásait kezeljék; nem úgy, mint a multban — állandóan ott lakó népesség útján, hanem a mérsékelt éghajlat alól, aránylag csekélyszámú európai hivatalnok-személyzet által. Még pedig a nélkül, hogy a bennszülött népesség részéről a legcsekélyebb ellenállástól kellene tartaniok. *Azonban mindig föltéve, hogy valamely kötelesség vagy szükség világosan hívja őket, mely az ily tényhez szükséges erkölcsi erőt megadja.*

Ezt az utolsó kikötést eszünkben tartani mindenél fontosabb, mihelyt a jövő események valószínű alakulását kiszámítani kívánjuk. Mert az érdeklődés és megfigyelés középpontja legott magukba az európai népek által lakott országokba helyeződik át. Szóval, e népek haladásában, nem pedig a fekete és színes fajok által elfoglalt országok mai eseményeiben, kell keresnünk a közel jövő irányzó tényezőjét, a világ tropikus tájait illetőleg.¹

¹ Pearson H. C. egy nemrégén figyelmet keltett jövendölésében, mint a szerzőnek látszik, azt a komoly tévedést követte el, hogy a jövőre inkább a mérsékelt égövön kívül végbemenő események folyásából következtet, semhogy amaz

Nos, a megelőző fejezetekben hangsúlyoztuk amaényt, hogy művelődésünk erejének megértéséhez a vezetőfonalat az európai népek közt lassankint végbe ment altruisztikus fejlődésben találjuk meg. Nyugati művelődésünket ez a fejlődés emelte a világban ma elfoglalt előkelő helyére az által, hogy befolyása révén egy korábbi társadalmi szervezetet lebontott; s azon irányzata által, miszerint az emberi nem történetében legelőször teszi a népet egyenlő feltételek mellett a létért való verseny részesévé. Mindamellett folyvást

eseményekhez a nyugati népek fejlődésében keresné a vezetőfonalat. Ennek megfelelően ő meg meri jósolni, hogy „Eljő a nap s talán nincs is messze, mikor az európai megfigyelő, ha körülnéz, az egész földgömb körül megszakítottan övét fogja látni a fekete és sárga fajnak, mely többé nem lesz a támadásra gyöngé, vagy gyámság alatt, hanem politikailag egészen vagy részben független és saját régiójának kereskedelmét monopolizálni, az európaiak iparát pedig korlátozni fogja; mikor a kínaiak és Hindostan nemzetei, Délamerika államai — akkorára túlnyomóan indiánok s talán Kongó- és Zamberi-melléki afrikai nemzetek — idegen uralkodó kaszt kormányára — az európai tengereken hajóaraikkal jelennek meg, nemzetközi tanácskozásokra meghívottnak s a művelt világ összetűzéseiben szívesen látott szövetségeseik lesznek. Ezen országok polgárai akkor a fehér faj társadalmi kötelekeibe fognak vétetni, hemzsegni fognak az angol gyepen vagy Páris salonjaiban és meg lesz engedve a velük való összeházasodás. Hiábavaló beszéd arról szólni, hogy mindennek elkövetkezte büszkeségünket sérteni fogja. Mi magunk közt harcztunk az elsőségért oly világban, melyről azt hittük, hogy az árja fajé s a keresztény hité, azé az irodalomé, művészeté és társadalmi modoré, melyet az elmúlt legjobb időkből örököltünk. S arra fogunk ébredni, hogy talán könyökkel fognak félre taszigálni az útból oly népek, melyeket, mint szolgálait, lenéztünk s melyekről azt véltük, hogy örökké a mi szükségleteinket kötelesek kielégíteni. — *Nemzeti élet és jellem*, I. fejj.

emlékezetünkben kell tartanunk, hogy létrejövetelében egyik főható ok amaz erkölcsi rendszer tanítása volt, melyre művelődésünk épült — a szilárdan és megalkuvást nem tűrőleg tartott tantétel minden embernek születésénél fogva való egyenlőségéről. A legyőzendő ellentállás oly nagy, a terjeszkedési folyamat, a melyen átmentünk, az emberiség történetében oly kivételes volt, hogy ily nagy társadalmi átalakulást csakis egy így követett tantétel a mögötte álló félelmes szentesítéssel vihetett végbe. E folyamat oly erős jellegű, a társadalmi ösztön, mely annak életbevágó jelentőségét magukra a nyugati népekre nézve felismerte, oly hatalmas volt, hogy az azt előidéző tantétellel szemben minden egyébnek háttérbe kellett szorulnia. Ez a tantétel emelte Északamerika déli államainak szerencsénét az Egyesült-Államok polgárává, daczára a nem adaequat helyzetnek, melyben az ma ott él. E tantétel elől, annak *magunkra nézve való mindennél nagyobb fontosságánál fogva*, nem pedig a színes fajok elől, vonultak vissza az európai nemzetek ama forróéögövi országokban, melyek gyarmatosításra alkalmatlanok lévén, csakis a katonai megszállás rendszere mellett lehettek volna kormányozhatók és fejleszthetők.

Ennélfogva, ha a mérsékelt égövön kívül lakó színes fajokhoz jövőendő viszonyunkat mérlegelni kívánjuk, világosan eszünkben kell tartanunk ezen altruisztikus fejlődésnek a nyugati nemzetekre nézve eddigi fontosságát, tehát az emberek velükszületett egyenlőségének velejáró tantétel fontosságát is.

A XX. század történetének nagy részét valószínűleg két nagy esemény fogja kitölteni. Egyik a nyugati népeknél ama társadalmi fejlődési folyamat befeje-

zódése lesz, melynek iránya az, hogy a létért való versenyben az egész népet egyenlő feltételek mellett tegye annak részesévé. A másik az lesz, hogy e népek véglegesen teljesen benépesítik a mérsékelt földöv mindama tájait, a melyek állandó megszállásra alkalmasak. Minthogy immár mindkét folyamat vége felé jár, bizton el lehetünk rá készülve, hogy jelenlegi viszonyunk a mérsékelt égövön kívül eső területeket bíró színes fajokkal további változáson fog átmenni. Minthogy a társadalmi evoluczió ama folyamata, melyben az emberek velükszületett egyenlőségének tana oly fontos szerepet játszott, vége felé jár; s minthogy ennélfogva az az ösztön, a mely idáig e tantételnek, megalkuvást legkevésbébbé tűrő alakjában, reánk nézve való életbevágó fontosságát felismerte, valószínűleg módosulni fog: valószínűnek látszik, hogy kell támadnia oly irányzatnak, mely szorosabb vizsgálat alá fogja venni a köztünk s a színes fajok közt — a társadalmi erőt fejlesztő tulajdonságok szempontjából létező — különbségeket; ez az irányzat pedig lazítani fogja azt az eddig uralkodó nézetünket, mely szerint az egyenlőség tantétele azt követeli, hogy ama különbségek előtt, a mikor politikai viszonyokról van szó, szemet kell hunynunk.

Minthogy ezen érzés növekedése egybe fog esni az európai megszállásra még alkalmas területeknek a szélső határig való betöltésével s így azokban a népességnek egyre nagyobb nyomásával: előre látható, hogy a nyugati népek egyre jobban be fogják látni czélszerűtlenségét annak az eljárásnak, mely szerint a földgömb legdúsabb régiójában, a trópusokban, nagy földterületeket hagynak kihasználatlan, kincseit csekély társadalmi erejű népek kezelése

alatt pusztulni engedve. Valószínűleg nincs messze a nap, mikor, a tudomány haladtával, be fogjuk látni, hogy a föld legnagyobb eleségtermelő és anyagtermő tája nem a mérsékelt, hanem a forró égöv alatt van; hogy e világon a kereskedelem országútjai északtól délnek futnak; s hogy nekünk lehető legfőbb érdekünk a trópusi országok megfelelő fejlesztése és hathatós közigazgatása, valamint azok termékeinek nagyobb mértékben való kicserélése, mint a hogy azt eddig megkísérelték vagy csak el is képzelték.

A megoldandó kérdés tehát ez: Miként biztosítható e régiók fejlesztése és hathatós igazgatása? A művelődésünkben végbement fejlődés az egykor arra nézve tett kísérletet, hogy amaz országok kincseit bennszülöttek kényszerszolgálatával aknázzák ki, ezután lehetetlenné teszi, vagy megengedhetetlenné, ha mindjárt lehető volna is. A tapasztalat nyomása alatt azzal az egykor uralkodó eszmével már felhagytunk, mely szerint a trópusi vidékek európai fajok által megszállhatók és állandóan gyarmatosíthatók lennének, miként a mérsékelt éghajlat alatti óriási területek. A jövőben megmérhető időszak alatt s a tapasztalat nyomása alatt valószínűleg azzal az egyidőben szintén uralkodott gondolattal is föl kell hagynunk, mintha a magukra hagyott színes fajokban megvolnának az általuk örökölt áldott országok természeti kincseinek kiaknázásához szükséges tulajdonságok. Mert az emberi evolúciót alakított törvények világosabb ártérte annak felismerésére kényszerít, hogy az a folyamat, mely észak felé az emberi nem erélyét, vállalkozó szellemét és társadalmi erejét kifejlesztette és mely e tekintetben ama vidékek lakói iránt, hol az életfeltételek legkönnyebbek, kevésbbé bőkezű volt:

nem múlt, esetleg vagy tetszés szerint megváltoztatható körülmények eredménye, hanem a dolgok kozmikus rendjéhez tartozik, a melyen változtatni nem áll hatalmunkban.

Úgy látszik, hogy a megoldás, melynek a körülmények nyomása alatt kifejlődnie kell, a jövőben az lesz, miszerint az európai fajok lassankint belátják, hogy a forró égövet a mérsékelt éghajlat alól kell igazgatni. E feladat elé nem gördül legyőzhetetlen nehézség. Mindaz, a mi sikerültének biztosításához szükséges, még ma is csupán az erkölcsi szükségesség világosan meghatározott felfogása. Ennek a jelzett feltételek mellett, úgy látszik, el kell következnie, mihelyt a világ erélyes fajai, befejezván a mérsékelt égöv gyarmatosítását, azt látják, hogy földünk legdúsabb régiójának kincsei a gyarló kezelés alatt egyre pusztulnak.

Amerika trópusi tartományainak jelenlegi helyzetét vizsgálva, nem szólottunk ama kísérletről, mely a keleti félgömb megfelelő részében, brit uralom alatt történt Indiában. Az elmúlt félszázad alatt az Angolország és India közötti viszony az angol haladó politikai iskola hívei közt sok nézetösszeütközésnek és jelentékeny vitának volt oka. Az eszközök, melyek által Anglia ott lábát először megvetette, kevésbé különböztek a már említettektől, melyek segítségével az európai fajok egy időben roppant területeket szállottak meg a trópusi vidékeken. A XIX. századbeli altruisztikus fejlődés folyamán, melynek az európai népek s a többi fajok közötti viszonyra oly mély hatása volt, sok politikus érezni kezdte, hogy Nagy-britannia állása Indiában megtagadása annak a szellemnek, mely a haladó népekben működik s hogy ennél-

fogva erkölcsileg tarthatatlanná kezd válni. Ez volt kétségkívül igen sok ember érzülete Angliában, még nem régen.

Idő jártával azonban a helyzetnek más vonásai is egyre nagyobb erővel vésődtek be a brit nép lelkébe. Minthogy az angol nemzetet a művelődésünk alapját képező altruisztikus szellem kivételes mértékben befolyásolta, az angol közigazgatást Indiában sohasem jellemezték azok a vonások, mik a spanyol uralmat Amerikában. Az angol uralom egyre jobban oda irányult, hogy az a helyzetünkkel járó kötelességeink lelkiismeretes teljesítése legyen a bennszülött fajok irányában. Tiszteletben tartottuk jogaikat, eszméiket, vallásukat, sőt függetlenségüket is, a lehető legvégső határig, a meddig az a tartomány hathatós kormányzásával összeegyeztethető.

Az eredmény meglepő. Indiában a természetes kincsek kiaknázása állandó, oly fejlődésben volt, mely a világ trópusi országaiban páratlanul áll. Nagyarányú és tartós jellegű közmunkákba fogtak és azokat be is fejezték; utak és hidak épültek; a bányászat és földmívelés föllendült; öntöző-csatornák épültek, mik nagy területek termékenységét és hozamát nagyban növelték; sőt még a közegészségi reformok is kezdenek szépen haladni. Az európai vállalkozás is, *a közbiztonság és a tisztességes közigazgatás által odavonzatva*, tevékenyen működött. Lassankint vasutak szelték át a félszigetet. Az indiai tea, mely nemrégiben még ismeretlen volt, a megfelelő vidékeken európai felügyelet alatt való termesztés következtében a világpiaczon, immár komoly versenytársa lett a kinainak. India gyapot-ipara immár barátságos versenyre kelt a lancashireivel. Az ország viszonyainak megfelelő

egyéb iparágak hasonlókép kezdenek emelkedni, *minden mesterséges védelem vagy támogatás nélkül; a kormány egyetlen hozzájárulása a közboldoguláshoz abból állván, hogy a társadalmi rendet biztosítja és a közigazgatás különböző ágaiban a tisztesség felett örökdik s a hathatóság feltételeit fentartja.*

Még feltünőbbben fejlődött a kereskedelem. A világ legnagyobb nyílt piaczn — Nagybritanniában — India ma a termelők sorában harmadik helyen áll, mindjárt az Egyesült-Államok és Franciaország után és Németország s az összes ausztráliai brit gyarmatok előtt. Azonfelül India maga is annyit vesz, a mennyit ad, mert kivitele és behozatala Angliába, illetőleg onnan, csaknem kiegyenlíti egymást. Mint behozó, Anglia összes vevői közt első helyen áll, megelőzván még az ausztráliai gyarmatokat s az Egyesült-Államokat is. Az árúk e kicserélése nyilván mindkét félre egyenlőn előnyös és mindkettőnek egyaránt becsületére válik.

Igen különbözik a szellem is, mely India kincseinek e kiaknázásában a két fél részéről — a multhoz képest — érvényesül. Most nincs szó arról, hogy az uralkodó faj Indiát pusztá önzésből kizsákmányolja. Nagybritannia részesülni óhajt a jólétben, melynek megteremtésében segédkezett, az igaz; de többnyire csak közvetve részesül, osztozva abban a világ egyéb nemzeteivel. India árúit az angol piacra küldi; de szabadon küldheti bárhová. Fejlődésével egyre tágabb piaczul szolgál a brit iparnak; de Anglia az ind piaczkon a maga részére semmiféle kizárólagos előnyt nem kötött ki. A szabad kereskedelem elve szerint azokon a piaczkon az egész világ kereskedelme versenyre kelhet vele. Anglia nyeresége

nem csupán Indiára, hanem az egész civilizációra nyereség.

A mindebben rejlő tanulság az angol közvéleményt nem hagyta érintetlenül; a hatás egyre mélyebbé válik, a mint a két ország közötti viszony természetét egyre jobban felfogják. Hasonló tapasztalat egyebütt sem hiányzik. Franciaország munkája Tuniszban és Algirban, noha sokban különbözött a britekétől Indiában s noha a közvetlen francia érdekre való ügyelés kétségkívül nagyobb mértékben sugalmazta,¹ egészben véve, ezt nyíltan el kell ismerni, az egyetemes művelődés érdekében véghez vitt munka volt. Az elmúlt évtized még meglepőbb példával szolgált Egyiptomban. Mintegy tizenhét évvel ezelőtt ez az ország az európai civilizáció szeme láttára s azzal közvetlenül érintkezve, a példátlan rossz közigazgatás, tékozlás és elnyomás következtében oly nyomorúságba jutott, hogy, egy illetékes újabb író szavával élve, „ahhoz fogható egyetlen ország történetében sincs följegyezve, a legrégibb időtől fogva egész napjainkig.”²

¹ Pl. a *Times* dunkerquei tudósítójának 1893 aug. 4-ről kelt következő sürgönyét közli: „Okt. 1-től Algir és Franciaország közt a forgalmat kizárólag francia hajók közvetítik, minden más hatalom, Nagybritannia is, lemondván az abban való részvétel jogáról. Ez a rendszabály főként amaz angol hajókat fogja sujtani, melyek eddig az árúk zömét szállították. Csak magában e kikötőben az angol hajók szállítmánya Algirba 1891-ben 34.507 tonna tiszta súlyra rugott, 1892-ben pedig 31.103 tonnára. Ha bármely európai hatalom megtagadta volna jóváhagyását, az algiri kikötőknek, a fennálló szerződések értelmében, minden zászló előtt nyitva kellene állniok. Angliát kivéve azonban egyik sincs eléggé érdekelve, hogy a védvám-nak adott ezen újabb engedmény ellen tiltakozzék”.

² *Anglia Egyiptomban*, Milner A., egyiptomi volt pénzügyi államtitkártól. London, 1893.

Tizenhárom év alatt a 6 millió népességű ország állam-adóssága 3 millióról 89 millióra növekedett, vagyis megharminczsorozódott.¹ Az alázatos népben, a korrupt hivatalnokseregben s a vakmerő, nagyravágyó és kéjencz uralkodóban, kit a kalandorok minden fajtája környezett, a nemzeti tönk és csőd minden eleme megvolt. A dolgok állapota rosszról-rosszabbra fordult; de érezték, hogy mi sem állhatna elméletileg inkább ellentétben az Angliában akkor kormányon volt szabadelvű párt elveivel, mint Angliának tényleges beavatkozása más ország ügyeibe. Ámde néhány év alatt a körülmények erősebbeknek bizonyultak az uralkodó nézeteknél és Anglia Egyiptom kormányzásába kénytelen-kelletlen erőszakkal avatkozott be; és a fennálló sajátságos viszonyok közt kényszerült az egyiptomi ügyek igazgatásával oly feladat megoldására vállalkozni, mely a lehető legreménytelenebbnek, legnehezebbnek és leghálátlanabbnak látszott.

Annálmeglepőbb volt az eredmény. Az ország néhány év alatt kiemelkedett a chronikus és nyilván reménytelen csőd állapotából, ismét fizetéképes lett, sőt bevétele kezdte meghaladni kiadásait. Az állami közigazgatásban nagy javításokat eszközöltek. Az ország jólétéhez nagyban hozzájáruló közmunkákat végeztek el. A *kurbas*-t eltörölték; a robotot csökkentették; az útdót megtérítették; a honi jogszolgáltatást tökéletesítették. A tökéletesített öntözési rendszer mellett a sivatagból művelés alá fogott termőföld területe óriásilag megnövekedett. A gyapothozam, mely az ország egész mezőgazdasági termelésének egyharmadát tette, néhány év alatt 50 százalékkal gyara-

¹ Anglia Egyiptomban, Milner, (koronaértékben: 75 millióról 2225 millióra.) Ford.

podott. A külkereskedelem jobban föllendült, mint valaha; s az ország hitele annyira megjavult, hogy összesített részvényeinek ára 59-ről 98-ra emelkedett.

Mindez eredményeket egyszerű eszközökkel érték el; oly tulajdonságok érvényesítésével, miket nem szokás sem csillogóknak, sem észbelieknek tartani; melyek mindazonáltal minden másnál jellemzőbbek az oly népekre, a melyek a társadalmi erő nagy fokára képesek; és csakis azokra. Milner szerint a brit befolyás Egyiptomban „nem arra irányul, hogy idegen szellemű rendszert erőszakoljon az ellenszegülő népre. Oly erő az, mely a becsületesség, emberségesség és igazságosság leg-egyszerűbb eszméit juttatja diadalra s melyek értéke iránt az egyiptomi nép csak oly fogékony, mint bármely más.“¹

Az se mondható, mintha Nagybritannia Egyiptomot a saját érdekében kizsákmányolta volna, vagy az ország jövedelmi forrásainak fejlesztésével a maga részére bármely kizárólagos előnyt biztosított volna. Az igaz, hogy a bekövetkezett javulásból neki is van haszna, még pedig jelentékeny. De itt is csak úgy, miként Indiában. „Mert, mondja Milner, az egyiptomi közigazgatás tökéletesítése egyenesen fel-támasztotta az egyiptomi kereskedelmet és ebben Angolország, mely Egyiptom kereskedelmének felét kezében tartja, félreérthetetlenül, közvetlenül érdekelve van. Országunk így mindenek után kárpótlást nyer, még pedig igen kézzel fogható és megtisztelő kárpótlást minden áldozatért, a mit Egyiptomért hozott. Nem mások rovására nyer, hanem másokkal együtt. Ha ő nyer legtöbbet, egyszerűen azért van, mert az üzletben is ő kockáztatott legtöbbet.“² De „Nagy-

¹ *Anglia Egyiptomban*, Milner.

² U. o.

britannia uralkodó állásából más nemzetek rovására sem közvetve, sem közvetlenül nem húzott hasznot".¹ A mi nyereségünk ott is a művelődés nyeresége.

El lehetünk rá készülve, hogy időjártával, majd ha az előbb említett feltételeket megközelítjük, az e fajta tapasztalati tanulságok nem maradnak hatás nélkül az európai népek lelkére. Valószínűleg fel fogják ismerni, hogy az európai gyarmatosításra alkalmatlan területek kincseinek kiaknázására irányuló kísérletek, minő ma van folyamatban Indiában, úgy jellegükre, mint szellemükre nézve lényegesen különböznek a multban tett minden próbálkozástól. Valószínűleg ki fog derülni, még pedig nem valami sokára, hogy művelődésünk végre is nem tűrheti állandóan, hogy e föld leggazdagabb tájainak jövedelmi forrásai elpocsékolódjanak azért, mert az azokat bíró fajok hiján vannak a társadalmi képesség elemi tényezőinek. El fogják ismerni ama fajok jogát birtokuk megtartásához, de az már valószínűleg nem fog az ily elismerés jövődő feltételeihez tartozni, miszerint megengedjék nekik, hogy a rájuk bízott rengeteg természeti kincs kihasználását meggátolják. E kincsek kiaknázásának, a művelődésünknek rendelkezésére álló eszközök mellett, nem nagyon sokára egyik legsürgősebb és legéletbevágóbb kérdéssé kell válnia a nyugati fajokra nézve. A haladott nemzetek a bekövetkezendő változást máris mintegy intuitive megéreztek. Annak az általános érzésnek, mely a tropusi vidékeknek az erélyes fajok szempontjából való fontosságát felismeri, bizonyítékát Afrika felosztásában látjuk az európai hatalmak közt, mely a XIX.

¹ *Anglia Egyiptomban*, Milner.

század végén az idők egyik legbeszédesebb jele volt. Ugyanez az érzés még az Egyesült-Államokban is észrevehető, hol, valami nemzeti ösztön folytán, felismerték az angolul beszélő népek jövődő uralkodó befolyásának szükségét az amerikai szárazföldön, a mi idővel alighanem világosabb kifejezésre is fog találni.

Végre, lényegesen elő fogja segíteni ennek és más nehéz kérdéseknek a megoldását, ha képesek leszünk (s úgy látszik, leszünk is) a jövőben tisztábban látni, mintsem a múltban tudtuk, *miben rejlik valamely faj felsőbbbsége vagy alsóbbrendűsége*. E tárgy felől alighanem sok régi gondolatunkat el kell vetnünk. A tudomány sem pusztán a szín, sem a származás, sőt még a magasfokú értelmi tehetség bírása alapján sem jogosíthat fel arra, hogy valamely fajt egy másiknál felsőbbrendűnek tekintsünk. Az az evolúció, melynek az ember alá van vetve, mindenekfölött társadalmi evolúció. Ennélfogva a felsőbbbségnek csak egyetlenegy próbaköve van. *A felsőbbbségre csupán az a faj tarthat igényt, mely a társadalmi erőt növelő tulajdonságokat a legnagyobb mértékben bírja.*

Csakhogy ezek a tulajdonságok rendszerint nem csillogók s a képzeletet nem ragadják meg. Közöttük legmagasabban állnak: a jellemerő és erély, az emberiség, a becsület és feddhetetlenség és minden körülmény közt őszinte, odaadó kötelességérzet. A kik az angol nyelvű népek világraszóló befolyását kormányzóik machiavelli-i rendszerének tulajdonítják, sokszor igen messze járnak az igazságtól. Ez a befolyás jobbadán egyáltalán nem mutatós tulajdonságoknak köszönhető. Pl. több, mint felületes jelentőségű és megjegyzésre érdemes az a tény, hogy a délamerikai köztársaságok-

ban, hol a brit származásúak sokféle gyülevész nemzetiség között élnek, *az őket megkülönböztetőnek elismert vonás egyszerűn — „az angol ember szava“*. Hasonlóképp Indiában az angol uralom sikeréhez (mikor hasonló kísérletek egyebütt szerencsétlenül ütöttek ki) nagyban járultak oly tulajdonságok, minők *az emberséges, a jellemerő és egyenesség s az odaadás a közvetlen kötelesség iránt, a nélkül, hogy csillogó czélok vagy eszményi eredmények lennének kitűzve*. Az e fajta tulajdonságoknak tulajdonítható főleg az a siker is, melyet Anglia az Egyiptomban tett rendkívül nehéz kísérletével elért. És ugyancsak eme tulajdonságokra, *nem pedig eszményi tervekre kell támaszkodnunk, ha a társadalmi kérdést megoldani akarjuk és ha szerencsésen akarjuk átélni a XX. században reánk váró társadalmi forradalmat, mely a nyugati népek különféle ágainak társadalmi erejét a valaha tapasztalt legszigorúbb próbára fogja tenni*.

Megjegyzendő, hogy az itt hangsúlyozott következtetés ugyanaz, mely felé a történetíró a maga módszereivel lassankint már kezd tapogatódzni. Lecky nem régen, *a nemzetek boldogulásáról s annak a történelem által kimutatott okairól* szólva, ezt mondotta: „*Annak alapja a tiszta családi élet, a kereskedelmi tisztesség, az erkölcsi érték s a közszellem magas színvonala; az egyszerű szokások, a bátorság, az igazlelkűség s az egészséges, higgadt ítélet, melynek forrása épp annyira a jellem, miként az értelem*. Ha valamely nemzet jövőjéről helyes ítéletet akarsz alkotni, vizsgáld meg gondosan: *növekvőben vannak-e e tulajdonságok vagy kiveszőben? Főként azt figyeld meg: mely tulajdonságokat becsülik legtöbbször a közéletben? Vajjon a jellemre nagyobb vagy csekélyebb súlyt helyeznek-e?*

Vajjon az emberek, kik a nemzet életében a legmagasabb polczokra jutnak, oly férfiak-e, kikről illetékes bírák a magánéletben, pártkülönbség nélkül, őszinte tisztelettel szólnak? Őszinte-e meggyőződésük, következetesek-e, kétségtelen-e feddhetetlenségük? ... Ez erkölcsi áramlat megfigyelése alapján állapíthatod meg legjobban bármely nemzet horoscopját.¹

Ez ama tudomány kijelentése, mely, mihelyt igazi alapjai felismerve lesznek, előbb-utóbb valamennyi tudomány közt a legelső lesz. Csakhogy még gyöngé hangon mondja azt, a mi jövőndő verdiktje lesz s melyet nagyobb tudománynyal és nagyobb nyomatékkal fog kimondani az evolúziós tudomány, ha nemsokára képessé fog tenni bennünket arra, a mire így képesek eddig sohasem voltunk, hogy „túllátva kicsinyes czivódásaink füstjén és háborgásán, a mult lassú fejlődésében föl tudjuk fedezni ama nagy, állandó erőket, melyek a nemzeteket szilárd léptekkel viszik majd a tökéletesedés, majd a pusztulás felé“.

Az a nagyobb világosság, mely mellett így képesek vagyunk az emberi társadalom alapvető, nagy kérdéseit szemlélni, *lehetetlen, hogy a jellemre erősítő és szilárdító befolyással ne volna*. Látjuk, hogy nyugati művelődésünknek összes komplex jelenségei között a rajtunk végbemenő legfontosabb fejlődési folyamat az, hogy, az emberi nem történetében legelőször, az egész népet egyenlő alkalom adásával tegye az élet versenyének részesévé. E folyamatban a kérdés, melylyel a társadalomnak s a törvényhozóknak, a jövőbe messze benyúlólag, foglalkozniok kell, az lesz: *miként lehet az egyenlőség e fel-*

¹ A történelem politikai bece, Lecky.

tételeit legteljesebben biztosítani, egyúttal megőrizvén az egyenlőtlenségnek azt a fokát, melynek abból kell erednie, hogy eléggé vonzó jutalmat kínálnak a közösségben ama küzdelem és erőfeszítés biztosítására, mely nélkül egyetlen nemzet sem tarthatja fenn sokáig társadalmi erejét. Mert a nagy átalakulási folyamatban mindig a társadalmi erő feltételeit, nem pedig azokat, miket maguknak egyének vagy osztályok kívánnak, fejlesztik ki a közöttünk működő, láthatatlan evolucziós erők. Bennünket mint egyéneket is mindig a társadalmi erő mértékével mérnek. Ez a társadalmi erő ösztönzi folyvást egymás ellen a népeket és nemzeteket, többnyire öntudatlanul, az élet bonyolult versenyében. És a sikerre s a felsőségre annál a fajnál van meg minden kedvező feltétel, melyben ez a tulajdonság jelenleg legmagasabb fokra van kifejlődve.

Nincs rá ok, miért kellene a művelődésünkben végbe-
menő nagy társadalmi fejlődést, melyet az eddigi fejezetekben csak halványan és nem adaequat módon rajzoltunk meg, bizalmatlansággal tekinteniök közülünk azoknak a konzervatívabb hajlamúaknak, kik azt vallják, hogy a társadalom legmagasabb érdekeit hordozzák szívéükön. A népet fölemelő mozgalom — szükségkép jórészt a felette állók rovására — csupán végeredménye egy hosszú, szerves fejlődésnek. A közeledő demokrácia jövőjét illető minden föltevés és jövőndőlés, mely a multtal való összehasonlításra van alapítva, megbízhatatlan vagy értéktelen. Mert a világ sohasem látott olyfajta demokráciát, minő ma kezd a nyugati népeknél lassanként legfőbb hatalomra szert tenni. Azt a hajdani birodalmakban uralkodott demokráciákkal összehasonlítani annyi, mint teljesen félreismerni úgy műve-

lődésünk természetét, mint az azt létrehozott erők jellegét. A mult demokráciaival nincsen abban sem alakra, sem szellemre semmi közös. Bármily nagy volt a haladás a külső alakban, a fontosabb különbség mélyebben rejlik. *A nép fokozatos felszabadítása és fölemelkedése a legfelső hatalomra, a mi esetünkben egy lassú erkölcsi fejlődésnek volt terméke, mely a jellemet mélyen befolyásolta, s melyben az egyenlőségről s az egymás iránti felelősségről való fogalmak a közlelkületre eddigelé páratlan hatással voltak. Korunknak minden egyebet elhomályosító ténye: a demokrácia elérézése.* De magának e ténynek felismerése kevésbé fontos, ha egyszersmind azt is fel nem fogjuk, hogy *az egy új demokrácia lesz.* Sokan vannak, kik a nemzetek új uralkodójáról úgy beszélnek, mintha az ugyanaz a tétlen demos volna, melynek fülét a becsutelen udvarlók emberemlékezet óta csiklandozzák. Nem úgy van. Még azok se értik meg egészen, kik vezetésére vállalkoztak. A kik pedig azt vélik, hogy rend helyett khaoszt fog hozni, nem értik át helyesen ereje minéműségét. Nem veszik észre, hogy *eljövetele koronázó eredménye egy oly erkölcsi mozgalomnak, melyben ama tulajdonságok és attributumok, mikről mindnyájan azt tanultuk, hogy legmagasabb rendűek mindazok közül, mikre az emberi természet képes, a faj történetében valaha elért legteljesebb kifejezésre fognak találni.*

I. FÜGGELÉK.

Válasz a bírálatokra.

Hogy idáig még nem kíséreltetett meg részletesen válaszolni mindarra a fontos bírálatra, mely e könyvről úgy Európában mint Angliában megjelent, annak főként egy oka van és ez az, miszerint ama bírálatok, bármily értékesek lettek légyen más tekintetben, az írónak úgy látszik, hogy könyve fő tételét válasz nélkül hagyták. Minden kritikai vitának szükségszerű hátránya az, hogy a figyelmet mellécsatornákba, másodrangú czélok felé hajlandó terelni. A mi e könyv fejezeteinek érvelését illeti, az elejétől végig minden részében lényegesen összefügg. De szükségkép oly tág szemhatárt fog be, hogy az olvasónak szinte lehetetlen azt mindenben szorosán követnie s imitt-amott egy-egy oly dolognál, mely legmélyebb egyéni meggyőződéseivel függ össze, eltérő véleményt nem alkotnia. Talán ennek tulajdonítható a bírálatok fő hiánya, mely a szerző szerint abban áll, hogy azok az arány és összefüggés helyes érzékének hijával vannak. A bírálatok magukban véve a könyvvel összefüggő, bizonyos részleteknek értékes vizsgálatát tartalmazhatják, de annak sarkalatos érvelését érdemlegesen nem érintik. Emez érvelés lényegét csaknem teljesen szem elől tévesztik.

A *Társadalmi Evoluczió* főgondolata tényleg valamennyi fejezeten végighúzódik. Abban egy czéllal szemben minden egyéb alárendelt. E cél annak egyszerű, tudományos szavakban való megállapítása, a mi az író szemében az emberi evoluczió eddig még ki nem hirdetett törvényének tűnt fel — a nélkül, hogy e végre nagy theologiai fölszerelésre volna szükség. Ha e célját némi siker követte volna, úgy jövőben valószínűleg nehéz lesz azt a meggyőződést elkerülni, miszerint az emberi történelem egész drámája az így felfogott törvényen fordul meg. Ha az írónak az is sikerült volna, hogy egy ily törvényt, ha még oly tökéletlenül is, formulázzon, bármily sikerrel vagy sikertelenséggel járt volna is saját erőlködése annak alkalmazására: valószínűleg épp oly kevésbé lesz könnyű a jövőben azt a meggyőződést elkerülni, hogy a végleges eredmény majdnem ugyanaz lesz. Ám maradjon másokra, hogy a munka ez utóbbi részét tágabbkörű ismerettel és mélyebb tudással úgy végezzék el, a mint azt elvégezni kell. De a társadalomban élő emberrel foglalkozó tudománynak egyetlenegy ága sem maradhat általa érintetlenül.

Az emberi evolucziónak egyik alapvető ténye, a melyet fel kell ismernünk, az, hogy kezdettől fogva oly lényvel van dolgunk, mely két együttjáró oly jellemvonással van felruházva, a milyent az élő lények körében egyebütt sehol sem találunk; s melynek befolyása az ő evoluczióját határozott választóvonallal különíti el az őt megelőzőtt összes élő lények evolucziójától. Egyik jellemvonás az emberi ész; másik, ezzel velejáró vonás a képesség, melynél fogva az ember eszének befolyása alatt embertársaival összhangban,

társadalmi csoportokban képes működni. Kezdetről fogva nyilvánvaló, hogy e két sajátosság adomány az emberrel kezdődő korszakban folytonos fejlődésen fog átmenni. Először is az ember fejlődése legfelsőbb fokát s erejének legteljesebb kifejtését csakis embertársaival társulva érheti el; következőleg ettől fogva megindul az az evolúziós folyamat, melynek iránya folyton az, hogy az egyénben a társadalmi erőt lehető legmagasabb fokra fejlessze ki. Másodszor, minthogy az egyén értelmi tehetsége oly tényező, mely a sikerhez s a társadalmi erő kifejtéséhez hozzájárul, a többi feltételek egyenlők lévén, azt fogjuk találni, hogy az evolúziós folyamat mindig oda is irányul, miszerint az egyénben az értelmet minél magasabb fokra fejlessze.

Van egy harmadik tényező is, melyre figyelmünket reászegezünk szükséges. Ez az új teremtmény, melylyel ezentúl dolgunk lesz, daczára sajátosság adományainak, feltétlenül alávetve marad, és nyilván fog is maradni örökre, egy alapvető élettani törvénynek, mely, úgy látszik, az étellel épp oly bensőleg társul, mint a gravitáció törvénye az anyaggal, — a mely törvény (s ezt hinni minden ok megvan) az élet evolúciójának egész folyamatát minden ponton épp oly közvetlenül alakítja, mint a hogy a gravitáció törvénye alakította a naprendszert. Ha lefosztjuk róla mindazt a részletet és technikai formaságot, melybe azt a modern biológiai tudomány burkolta, ezt az életelvet röviden úgy határozhatjuk meg, hogy *a visszafejlődés törvénye*. Kivéve egyetlen föltétel mellett, *minden magasabbrendű élő lény nyilván visszafejlődésre és elfajzásra hajlandó*. E hajlam leküzdésére minden valószínűség szerint egyetlen mód van: tudniillik

oly uralkodó feltételek, melyek a kiválasztást lehetővé teszik, s melyek az élet minden alakját képesítik arra, hogy a maga fajtát egy fokkal tökéletesebbre fejleszthesse, oly egyének útján, melyek az átlagot felülmulják s hogy az átlagon alul maradókat annak megfelelően kiselejtezhesse. A mit meg kell értenünk, röviden annyi, hogy némely mindig létezett, terhes föltételek hiányában a magasabbrendű lényekben nemhogy a haladásra volna velükszületett hajlandóság, hanem minden egyes szervük, testrészük vagy tulajdonságuk, melylyel fölszerelődtek, tényleg arra hajlandó, hogy még átlagos fejlettségét se érje el; s hogy ez a hajlandóság állandó mennyiség, mely ha hatását meg nem gátolják, rendesen mindenféle egyéb haladásra való hajlandóságot ellensúlyoz.

Itt nem szükséges azoknak a kérdéseknek érdemét vitatni, melyek Weismann tanárnak ehhez az életelmélethez való hozzáadásából származnak. Bármilyen legyen az emez elmélet kapcsán támadt vitatkozások kimenetele (nagyobb részük technikaibb, hogysen itt megemlíthetnők): az író előtt meg lehetős sok éven át folytatott éber megfigyelés után, egy dolog majdnem bizonyosnak látszik, s ez az, hogy ez az egyszerű, de nagy horderejű elmélet oly alapon épült, melyet már aligha lehet megrendíteni, s hogy annak eredményében mélyen módosítania kell a társadalommal foglalkozó tudományok kilátásait.

Ezen életelmélettel kapcsolatban első tény, a mely figyelmünket magára vonja, az, hogy sok olyast megmagyaráz, a mit előbb is igaznak éreztünk, noha csak homályosan értettük, mért kell úgy lennie. Szóval, ha ez a nézet helyes, megértjük, miért volt az élet evolúciójának története szükségképp szakadatlan ver-

senyegés, erőfeszítés és önfeláldozás lánczolata. *Az egyszer megindult haladás sohasem szűnhetik meg; de az ahhoz elválaszthatatlanul kötött törvény az egyéntől átlag mindig az állandó erőfeszítést és önfeláldozást követeli.*

Most már végre az emberrel van dolgunk. A közte s az összes alsóbbrendű lények között levő különbség egyik föelvé nyilván ebben áll: esze hatalmat adott neki arra, hogy ama terhes kozmikus folyamat következményeit kikerülje, melynek haladását köszöni. Minden valószínűség szerint magát a folyamatot is megakaszthatja. Még se akasztotta meg soha. Ha egyszer fejlődését megértettük, mi sem világosabb, mint az, hogy ez neki sohasem sikerült és hogy egy állandó ok folyton hat, a mely sikerét gátolja. Röviden, ugyanaz a kozmikus folyamat ez, melylyel az élet kezdete óta dolgunk van, mely az egész emberiség történetén végig sikeresen haladt előre, le, egész nyugati művelődésünk kellős közepéig.¹ Azonban messze

¹ Ezzel kapcsolatban lehetetlen volna a XIX. század gondolkozóinak sajátoságos korlátolt szemhatárát világosabban kimutatni, mint a hogy az boldogult Huxleynek *Evoluczió és Erkölc*s című s az oxfordi egyetemen 1893-ban tartott felolvasásában nyilvánul. E felolvasás egyik vezérgondolata az a nézet volt, hogy a társadalmi haladás a kozmikus folyamat megszüntét s annak mással való helyettesítését jelenti, melyet Huxley ethikai folyamatnak nevez. Az írónak lehetetlenség gyanánt tűnik fel, hogy bármely jövőendő evoluczionista, ki egyszer tárgya föelveinek urává lett, ily sajátyszerűen hiányos és rövidlátó nézetet vallhasson. A kozmikus folyamat nemcsak hogy mindenütt diadalmaskodott, de nála nélkül ethikai és erkölcsi haladásunknak értelme sem volna; ezek amannak phasisai; mint az élet minden phasisa kezdettől fogva, úgy ezek is a természetes kiválasztás legszorosabb s legszigorúbb

járnánk a valóságtól, azt gondolván, hogy az ember sohasem próbálta volna meg e feltétel megszüntetése, mely haladásra kényszeríti. A világtörténelem nem egyéb, mint erre való szakadatlan, de egészben véve mindig sikertelen kísérlet. A haladás feltétele nyilván mindig oly állapot, mely állandó erőfeszítést és önfeláldozást kíván. De a visszafejlődés törvénye, az ellenkező állapotra való természetes hajlamban, a történelem folyamán mindenütt érvényesül. Az egyének átlagának eszménye, miként a politikai pártok programjai állandóan bizonyítják, nem az erőfeszítés s az önfeláldozás, hanem a lehető legkönnyebb és legkényelmesebb élet, a lehető legkevesebb fáradsággal. Az osztályok története hasonló irányzat példáját mutatja. A történelemben támadt csaknem valamennyi uralkodó osztály eszménye az volt, hogy a maga számára, az erőfeszítés és áldozat legcsekélyebb mértéke mellett, a jólét, kényelem és biztonság netovábbját érje el, ha mindjárt a többiek rovására. A kifejlődött és aláhanyatlott nagy civilizációk körében amaz

feltételei mellett fejlődtek. A közkeletű irodalom egyik legfelületesebb eszméje az, mintha az embernek e kozmikus folyamat felfüggesztésére hatalma volna. Ily hatalommal nincs felruházva. A magaviselet mértéke, miként az élet minden egyéb attribútuma, csakis egy változatlan feltétel alatt tarthatja meg helyét: ha a társadalom *jövendő* legnagyobb ereje kifejtéséhez hozzájárul. Az egyénnek e mértékek felől nézete lehet tetszés szerinti. De a nép, mely azt a mértéket elfogadta, csak akkor fogja abban a jövőben helyét megtartani, ha maga e mérték a mondott feltételnek megfelel. Az embernek minden cselekvési szabadsága mellett, nem áll jobban hatalmában a természetes kiválasztás törvényét, tehát a kozmikus folyamat hatását is megszüntetnie, mint akár a legutolsó, legszerényebb lénynek, melyre reá lép.

osztály eszménye, mely a hatalmat épp kezében tartotta, majdnem mindig az volt, hogy tagjai közül a lehető legtöbb részére a jólét és kényelem lehető legmagasabb fokát érje el, a lehető legcsekélyebb fáradtság mellett.

Az ember megjelenése előtt a haladás ügyét mindig az őt megelőzőtt oly élethalakok szolgálták, melyek őstőneiknél fogva hozzájárultak ama cél eléréséhez, mely felé az evolúció folyamata irányult. Az ő esetében a különbség az volt, hogy esze által az ily őstönök kielégítésére hatalmat nyert, a nélkül, hogy a következményekkel számolnia kellett volna. Pályája nem egy pontján s különösen civilizációi hanyatlásakor, sokszor megkísérelte, és egy időre mindig sikeresen, megkerülni amaz őstönöknek olykor legparancsolóbbikát is, minő pl. a szülői őstön. Az utóbbi óhajítás esetén a népesedés s család korlátozása, valamint a házasság és család intézményeinek megrontása által, sokszor sikerült egy időre az egyén számára amaz óhajítás kielégítését elérnie; de a szülői őstön hatása, mely abból áll, hogy a társadalom s a faj végső érdekeivel egybeforrott terhes evolúciós folyamatot elősegítse, ilyenkor szünetelt.

Az emberi gondolkozás története ugyanezt az összeütközést mutatja. A faj legelső gyermeki gúgyogásától le egész a „szabad szerelemről” s az „új hedonizmus”-ról szóló legújabb, közkézen forgó ujságczikkig, megszakítottan krónikáját bírjuk annak, a mit ezen irányzat értelmi kiegészítőjének nevezhetnénk. Az alapvető tévedés ama befolyásos bölcséleti iskola tanításában, mely Angliában az utilitarizmusban csúcsosodott ki, s melynek kifejlesztésében Hume-nak, Benthamnak, a két Millnek és Spencernek oly nagy

része van, egyszerűen abból áll, hogy a helyes magaviselet sanctióját saját önérdékünkben keresi, azaz a visszafejlődés törvényének alávetett, eszes és társas lény hajlamaiban. Világos, hogy haladó társadalomban a helyes magaviselet végső szentesítése ily forrásból sohasem eredhet. Az emberi elme történetében csakugyan nincs is nevezetesebb jelenség, mint a bölcelet örökké folytatott, de örökké sikertelen erőlködése a világ meggyőzésére arról, hogy a helyes egyéni magaviseletnek észszerű szentesítése a dolgok természetében rejlik; s úgy látszik, e jelenségnek a modern evolúziós tudomány világos magyarázatát tudja adni. A bölcelet nemzedékről-nemzedékre nyomatékka! hangoztatta az utilitárius tantételt, hogy a helyes magaviselet mindene!ket kielégítő szentesítése egyszerűn: a józanönzés. Csak-hogy ezt ama, jóformán egyetemesen vallott hitt! szemben hangoztatta, mely szerint a magaviseletnek valami más végső szentesítésre van szüksége, s mely szerint az ily tantétel nem tökéletesedésre buzdít, hanem inherensül társadalomellenes és erkölcs!telen. Szóval, folyvást szemlé!lhetjük azt a rendkivüli látványt, hogy ez a nagy, hallgatag világ, melyhez embertársaink nagy része tartozik, ez a világ, mely saját tapasztalatából indul ki, s melyet a társadalom legislegerősebb ösztöne (az önfentartásé) mozgat, e kérdést illetőleg a történelem folyamán végig néma, de elszánt és változatlan ellentmondás mozdulatával áll szemben a bölcelettel,

Mindez azonban csak bevezetés ahhoz, a mi az író előtt az emberi történelem sarkalatos vonásának tűnik fel: t. i. két nagy természeti hajlandóságnak ebből eredő összeütközéséhez, melyet eddigelé sem a tudomány, sem a bölcelet kielégítőn megmagyarázni nem tudott. Úgy látszik, ez az összeütközés a sark-

vas, mely körül a történelem forog. A történelem a természeti törvények nyelvén csakis ezen összeütközés világánál magyarázható meg. Ezen összeütközés törvényeinek megértése nélkül nyilván sohasem lehetséges sem oly történelembölcselet, mint az, a melyet Fichte vázolt; sem oly történelemtudomány, minőt a modern történészek iskolája elképzel. Mert igazában a történelem összes jelenségei belőle erednek.

A helyzet körvonalait megérteni könnyű. Az emberi ügyekben oly teremtménynyel van dolgunk, mely a visszafejlődés törvényének van alávetve s ennél fogva helyét megtartani csak úgy képes, ha terhes evolucziós folyamatnak van alávetve, melynek haszna igen távoli — a saját élete határánál sokkal messzebb eső — s melynek sikerében ő, mint egyén, érdekelve egyáltalán nincs. Ha tehát ő e világot pusztán az anyagi ok és okozat sorozatának tartja, s ha vagy a folyamat megakasztása, vagy az, hogy annak következményeit elkerülje, hatalmában áll: abból csaknem a mennyiségtani bizonyítás kényszerűségével következik, hogy saját józan esze sohasem nyújthat hathatós sanctiót arra nézve, hogy magát e folyamatnak alávesse. Valószínűleg nemsokára be fogják látni, hogy idáig a bölcselet minden erőlködése egy ily szentesítés feltalálására egy kategóriába sorozandó az örökmozgás elvének fölfedezésére irányuló kísérletezéssel. A végleges természeti feltételeknél fogva egyik feladat épp oly inherensül lehetetlen, mint a másik.

Ha ezt megértettük, egy ugrással oly álláspontra jutunk, melyből elevenen megvilágítva látjuk a társadalmi tünemények ama mérhetetlen osztályát, melyet az emberiség vallásos rendszereiben bírunk. Ha e

jelenségek óriási méretét meggondoljuk és azt, hogy a világtörténelem mily nagy mértékben csupán a valóságok története, és ha tovább is abban a szellemben járunk el, melyben az evolúziós tudomány vizsgálódásait más téren végezte, lehetetlennek látszik azt a meggyőződést kikerülnünk, hogy az eme hitek működéséről eddigelé nyújtott magyarázatok egytől-egyig trivialisak és ki nem elégítők. Az elfogadott magyarázatnak legalább is olyannak kell lennie, hogy az a tünevény nagyságát és egyetemességét igazolja. Úgy látszik, arra a következtetésre kell jutnunk, miszerint az emberi evolúcióban az alárendelő tényezőt a rendszerek alkotják. Az ő tisztük végső szentesítést szolgáltatni a társadalomban végbemenő evolúziós folyamat folytonosságához szükséges erőfeszítéshez és áldozathoz, melyet az ember, mint eszes s a visszafejlődés törvényének alávetett lény, a saját értelmében sohasem találhat meg.

Érezvén, hogy ez a megengedésünk igazolt, éreznünk kell azt is, hogy messzeérő, sőt következményeiben forradalmi lépést tettünk. Két dolog legott nyilvánvaló. Először is a vallásban megtaláltuk az emberi evolúció jellemző vonását, azt a lényeges mozgató erőt, mely a társadalomban minden kozmikus haladás megindítója. Másodszor magában a vallásban megtaláltuk tulajdon lényeges elemét, t. i. a magaviseletet szabályozó észfölötti szentesítést. A régi társadalomtudományt tényleg újjáalkottuk; mert ettől fogva a határozott életerővel felruházott társadalmi szervezet, mely a növekvés és hanyatlás tudományosan meghatározható törvényének van alávetve, a történelemben feltűnő ama társadalmi rendszerekben kell

keresnünk, mik a magaviseletet észfölkötti szentesítéssel szabályozó hitformákra vannak alapítva.

Szóval, megtaláltuk a két ellentétes, de egymást kiegészítő meghatározást, melynek segélyével az emberi társadalom némely törvényét némileg megközelítő szabatosággal kijelenthetjük. Egyfelől tényezőül ott az ész, mely maga is a hathatóság és siker eleme lévén, ha a többi feltételek egyenlők, szükségképp maga is folytonos fejlődésre hajlandó. De mindig csupán egy feltétel alatt: ha továbbra is alárendelt tényező marad. Mert a végbemenő evolúziós folyamatnak az egyén értelmében nem lévén végső szentesítése: az észszerű tényező irányzata, ha ellenőrizetlen, mindig bomlasztó s az evolúziós folyamatot megakasztó. Másfelől ott a kiegészítő tényező: az észfeletti hit rendszere, melylyel minden társadalmi szervezet élete véglegesen egybeforr, melynek tiszte az, hogy az erőfeszítéshez és áldozathoz szükséges szentesítésről gondoskodik, mi nélkül a haladás nem folyhat tovább.

Oly álláspontra jutottunk tehát, melyen egy sor megállapodást formulázhatunk; ha azok helyesek, se többet, se kevesebbet nem jelentenek, mint a történelem alapvető elveinek sorozatát. Következő sorba szedhetők:

1. *Minden vallás lényegileg észfeletti. A társadalom evolúziójában a vallás tisztét a hitnek semmiféle alakja sem töltheti be, hacsak a magaviseletre nézve észfeletti szentesítést nem szolgáltat.*

A megelőzőből következik az is, hogy:

2. *A vallásos hit valamely alakjára alapított társadalmi rendszer élő szervezetet alkot, mely egész sor*

oly történelmi tünemény székhelye, a melyek kijelenthető törvényeknek engedelmeskedve bontakoznak ki.

E társadalmi rendszerekben a fejlődés és hanyatlás elveit a már említett összeütközés szavaival kell megállapítanunk. Tehát:

3. Az emberi társadalomban működő folyamat egyre két, inherensül ellentétes, de egymást kiegészítő irányzatot fejleszt ki: t. i. (1) azt az irányzatot, mely az egyénnek a társadalommal szemben való alárendelését követeli; (2) az észszerű irányzatot, mely az egyént egyidejűleg arra ösztönzi, hogy egyre sürgetőbben kérdezze: mi jogon kívánják tőle, hogy oly társadalmi rendnek vesse magát alá, melyben érdekelve egyáltalában nincs s mely nagyrészt még meg se született nemzedékek érdekében működik? Egészséges és haladó társadalomban, annak alapvető lételeve, hogy a második irányzat az elsőnek mindig alája legyen rendelve.

Minthogy a közöttünk végbemenő fejlődés mindezekfölött társadalmi evolúziós folyamat, s minthogy a természetes kiválasztás mindig arra hajlandó, hogy a társadalmi erő lehető legfelsőbbrendű típusát fejlessze ki: ebből az következik, ha ugyan eddig helyesen okoskodtunk, hogy történelmi törvényül állapíthatjuk meg a következőt:

4. Minden haladó társadalom a következő problémával áll szemben: miként tartsa fenn a legmagasabb fokban ható észfeletti szentesítést ama terhes életföltételek számára, melyek lényegesen szükségesek, ha helyét az evolúció folyamatában meg akarja tartani? — s ugyanakkor miként engedjen legszabadabb mozgást amaz értelmi erőknek, mik ugyan e szentesítéssel összeütköznek, mindamellett hozzájárulnak ahhoz,

hogy a tagok összegét a társadalmi erő legmagasabb fokára emeljék?

E négy állítás világa mellett folytatja az író nyugati művelődésünk életfolyamatának elemzését. Akár helyesen nevezhetők ezek, akár nem, e könyv legfontosabb állításainak, mindenestre a legfontosabbak közé sorozandók, mert a könyv főtétele nagyrészt ezeken nyugszik. De a részletes bírálatban, melynek e könyvet alávetették, az író alig talált kísérletet arra nézve, hogy azt e sark-szempontról vizsgálják. A könyvben érintett tárgyakat illetőleg sok részlet-bírálat keletkezett; de azt alig kísérelték meg, hogy a könyvet mint szerves egészet tekintsék; holott azzal komolyan foglalkozni csupán ez egy szempontból volna érdemes. Nem mintha az itt említett állítások jelentéktelenek lennének. Ha az elfoglalt álláspont a fődologra nézve helyesnek bizonyul, valószínűleg nincs a társadalomtudománynak ága, mely attól érintetlen maradna. Nem is, mintha e könyv az író saját meggyőződését illetőleg, kétségben hagyta volna az iránt, hogy igenis kell lennie oknak, mely a történelem eseményeit rendes sorba fűzi. Világosan ki van fejezve abbéli nézete, hogy nem vagyunk messze amaz időponttól, mikor útszéli tudományos igazsággá fog válni, hogy a történelem összes tüneteinek az itt leírt két természetes hajlandóság összeütközéséből erednek, legyenek azok vallásiak, erkölcsiak, igazságügyiék, társadalmiak vagy politikaiak. Bármennyire burkolt legyen is a folyamat, melyben azokat nyomozzuk, a bármely művelődési típus történelmét alkotó események sora ezen összeütközésben bírja okát és eredetét s csakis ezzel összefüggőleg tanulmányozható értelemmel és érthető is meg.

A nyugati művelődés története tényleg a keresztény vallás természetrajza. Ez a vallás szolgáltatta az okokat, mik a társadalmi erő ama típusát létrehozták, s mik ezt a művelődést minden mástól megkülönböztették. S az összes társadalmi változások jelentősége, miken a nyugati népek e vallás befolyása alatt átmentek, amaz egyszerű tényben áll, hogy az élet kezdete óta ható kozmikus folyamat abban nem megszakadására mutatott hajlandóságot, miként boldogult Huxley sajátságosan rövidlátó tanulmányában (*Evoluczió és Ethika*) állította, hanem arra, hogy abban érje el legteljesebb, legmagasabb és legtökéletesebb kifejezését, melyet az emberi nem történetében valaha elért.

A felől se lehet kétség, hogy ezt az eredményt két főjellemvonása révén érte el. Minden vallás lényeges eleme a viseletet szabályozó észfeletti szentesítés. A keresztény vallás rendkívüli erejű és hathatóságú ily szentesítést szolgáltatott. Minden vallás közös elve az áldozat érdeme. A keresztény vallás az önmehtagadás legfenségesebb conceptióját szolgáltatta és szolgáltatja ma is, mely az emberiséget valaha megindította. Az elsőnek — az általa szolgáltatott észfeletti szentesítésnek — köszönjük azt az egyesítő, szerves erőt, melylyel művelődésünk élete végleg egybeforrt. A másodiknak — e példátlan önmehtagadás szelidítő befolyásának — köszönjük azt az evolúciós erőt, mely az egész társadalmi fejlődés folyamatát mozgatta; a mely a társadalom katonai szervezetét modern állammá alakította át s mely útját közöttünk mindmáig fennakadás nélkül folytatja. A rabszolgaság eltörlésén kezdve, lassankint, egymásután aknázza alá az uralkodó osztályok állását, melyek egy korábbi társadalmi szervezet idejében nyerték azóta egyre

szűkebb körre szorult hatalmukat; a politikai jogot a nép egyre nagyobb köreire terjesztette ki; s végre oly korba vezérelt el bennünket, mikor az emberek — az emberi nem történetében legelőször — gyakorlatilag törekszenek lehetővé tenni, hogy a nép összes kizárt tömegei egyenlő feltételek mellett vehessenek részt a létért való küzdelemben.

Szóval a demokrácia egész folyamata, kezdettől fogva, bensőleg hozzátartozott amaz erkölcsi rendszerhez, melyen művelődésünk alapszik. Mindvégig oly életfolyamat gyanánt bontakozott az ki, melynek története bármely ponton a természeti törvények szavával állapítható és határozható meg. A fent tárgyalt összeütkezés kifejezéseivel minden fejlődési mozgalom megállapítható, le egész az utolsó politikai phasisig, melyet a nyugati népek krónikája fölemlít. Valamennyi közt a legutolsót — a modern socializmust — valamint minden megelőzőt, szabatosan meghatározni csakis ezen összeütkezés kifejezéseivel lehet, másokkal nem. A socializmus előtt álló problema egyszerűn ez: oly mozgalom-e az, mely a társadalmi erő lehető legnagyobb fokának létrehozására törekszik? — vagy olyan-e, melynek eszménye soha össze nem egyeztethető ezzel, t. i. a jólét és kényelem maximumával az erőfeszítés minimuma mellett a létező lakosság lehető legnagyobb száma részére? A mozgalom sorsa előre megmondható, nem valami jóslat gyanánt, hanem mint szorosan tudományos előrelátása a most, miként örökké változatlan és kérlelhetetlen erők munkájának: mennyiben a modern socializmus az utóbbi eszményt az előbbi kizárásával igyekszik megvalósítani, annyiban sikertelennek kell lennie.

Társadalmi tünetényeink vizsgálójának ez idő

szerint alig lehetséges meg nem lepődnie az ellentétben a társadalomtudomány s ama gyakorlati és kísérleti tudományok között, melyeken az előbbi alapszik. Az utóbbiak erejét és elevenségét kiemelni szükségtelen, valamint azt az új életet is, melyet sokjukba az utolsó ötven év tudományos fölfedezései öntöttek. Mindez úgy van, a mint lennie kell. Az ellentét az, a mi meglepő. A magasabbrendű munkaágak egymástól s a többi tudományoktól való elszigeteltsége (t. i. azoktól, melyeken alapszanak) igen feltűnő. Az életnek ma az alsóbbrendű tudományágakban mindenütt észlelhető egysége, melynél fogva azok minden ponton egymásba kapcsolódnak s melynél fogva szigorú határvonalakat húzni közöttük majdnem lehetetlen, a tudomány magasabbrendű ágaiban seholsem található.

Alig lehetne meglepőbb helyzetet elképzelni, mint a melyet ma a közgazdaságtan nyújt. Az utóbbi harmincz év alatt a társadalmi fejlődésnek oly közgazdasági conceptióra alapított elméletét kaptuk, melyet e tudomány hivatalos képviselőinek sorához nem tartozó tudós gondolt ki. Utalás történik Marx nézeteire a modern társadalomról s az értéktöbblet elméletére, melyen az alapszik. Ez a nézet annyira teljesen egyoldalú, oly nyilván csak részben igaz s oly világosan bizonyítja a szerző tudatlanságát az emberi társadalomban érvényes cselekvési módszert, valamint a létező evolucziós erőket illetőleg, mik sokkal nagyobbak, mint bármely azok közül, miket ő számításába bevett: hogy a jövőendő társadalmi tudományban alig lehet kiváló helye. Mégis, a mi eléggé különös, manapság nyugati művelődésünk határán belül bármely egyetemen alig van a közgazdaságnak tanára, kinek munkásságán Marx elmé-

letének közvetlen vagy közvetett hatása meg ne éreznék. Annak befolyása, daczára a közgazdák részéről egyre sűrűbben felhangzó czáfolatoknak, egyre növekszik. Sőt valószínű, hogy egy újabb socialista író¹ nem becsülte szerfelett túl Marx igazi helyét, midőn egyedül őt állítja Darwinnal párhuzamba, mint olyat, ki a XIX. század gondolkozását hasonló mértékben befolyásolta. S miben rejlik a Marx elmélete befolyásának titka, mely tévedései mellett is uralkodó? Az írónak úgy tetszik, egyszerűen ebben: hogy sikerült neki társadalmi elméletét világos és nagy részben igaz megállapítás alapjára helyeznie; egy oly viszony emberi alakjának megállapítására, mely az élet történetén végighúzódtott. A jövőendő emberi társadalom történetében Marx művét valószínűleg első, kezdetleges kísérletnek fogják tekinteni abban az irányban, hogy az emberi történelem tünetényeit a létért való küzdelem szavaival tolmácsolják. De nem tanúsítja az a szerző ismeretét a természetes kiválasztás törvényének sem értelme, sem alkalmazása felől; következésképp ama végtelen és bonyolult tüneténysorozat megértését sem, mely e társadalomnak sajátja s mely az abban mindig legfelsőbbrendű tulajdonság, t. i. a társadalmi erő lassú evolúzióját mindig kíséri. Jóllehet Marx csak tökéletlenül látta meg azt a természeti törvényt, mely az emberi társadalomban tágabb értelemben hat, mint a hogy a közgazdák azt megérteni idomítva voltak: annak hatása oly magasra emeli őt bírálói fölé, hogy elmélete, mint politikai és társadalmi erő, csaknem érintetlen marad, s valószínűleg továbbra is érintetlen fog maradni azok bírálatá-

¹ Aveling Edvard dr., *The Student's Marx*.

tól, kik azt a pusztán közgazdasági szűk szempontból próbálják megítélni.

A mai Angliában a politikai bölcsélet ama képviselői, kik a Spencer-féle synthetikus rendszeren (ez óriási művön, melyet szerzője lassan és fáradságosan alkotott meg, az iskolák mesterségszerű tudásától külön s majdnem függetlenül) kívül állnak, mind máig oly gondolatvilágban élnek, melyet az alsóbbrendű tudományok haladása következtében beáramlott tudás alig módosított. Korunkban, midőn a természeti törvény egységének és folytonosságának az élet egész birodalmában való felismerése lett minden igazi munka kiinduló pontjává, nincs meglepőbb látvány, mint mikor oly férfiakra akadunk, kik ugyan a saját tudományukban tekintélyek, de az emberi lét kérdését úgy próbálják megvitatni s az emberi természet végső elveit úgy kísérlik meg formulázni, hogy alig vágnak valamit is tudni azokból a tudományokból, mik őket tárgyukhoz fölvezethetnék; és így ama hozzájárulások mérhetetlen, sőt forradalmi fontosságát, miket eme tudományok a jelenlegi nemzedék életében az ő tárgyukhoz szolgáltatottak, jóformán fel se fogják. Ez az állásfoglalás még a mult legkevesbbé gyümölcsöző korszakaiban is szerencsétlen lett volna. Mert a bölcsélet történetéből nem meríthető világosabb vagy nyomatékosabb tanulság, mint a mit Huxley oly találóan fejezett ki e szavakkal:

„Azok a férfiak, kik a bölcséletet pozitív hozzáadással gazdagították, mint Descartes, Spinoza, Kant, újabb példákat nem is említve, mélyen át voltak hatva a természettudomány szellemével; némelyikük, pl. Descartes és Kant, még annak részleteiben is igen jártas volt . . . Igazában, a laboratorium a bölcse-

let templomának előcsarnoka; és a ki itt nem áldozott és meg nem tisztult, aligha nyerhet bebocsátást a szentélybe.“¹

És ha ez igaz volt ama tudományok multjában, miken a bölcsélet alapszik, mennyivel igazabb napjainkban, mikor e tudományok váltak a tudás ama kútforrásává, mik az emberi gondolatnak még alapjait is átalakították és újra építették!

Többi közt ezek az okok keltik a szerzőben azt az érzést, hogy műve bírálataira részletes választ adni még nem jött el az idő. Könyvével nem volt egyéb célja, mint az igazságot szolgálni, a mely előtte feltárult. Eszében sem volt, hogy bármely pártot vagy véleményt akár védjen, akár támadjon; és az emberi fejlődés abban kifejtett elvei alkalmazásának nem hagyott útjába állani semmiféle előzetes meggyőződést vagy nézetet sem. A tudomány követelő úrnő; s mivel azt hitte, hogy szolgálatát csak ily szellemben lesz hajlandó elfogadni, azért próbálta munkáját elvégezni. A *Társadalmi Evolucziót* az újabb tudós nemzedéknek szánta, melynek hivatása lesz a tudományos folytonosság szellemében asszimilálni az új tudomány rengeteg készletét a régivel.

1897. deczember.

¹ Huxley, *Hume*, II. r. I. fej.

II. FÜGGELÉK.

Az angol népesség különféle osztályainak házasodási kora.

A következő rész kivonat (a szerző s a Royal Statistic Society engedelmével) dr. Ogle W. egy felolvasásából, melyet a házasságok számáról s a házasulók korviszonyairól tartott a londoni Roy. Stat. Soc. 1890 márcziusi ülésén s mely a társaság közlönyének 1890 júniusi számában jelent meg. — —

— — — — — — — — — —

De ha a házasulók átlagos kora évről-évre alig változik, nem így van a különböző osztályokból való házasulók korával, a mint igen világosan kitűnik a két következő (*F* és *G*) táblázatból; ezek elsejében a különféle foglalkozási ágakbeli legények és hajadonok közepes kora van megadva; másikában a legények és hajadonok kor szerinti megoszlása a különböző foglalkozási ágakban a házasságralépés idején.

F táblázat.*A házasulók közepes kora, 1884—85.¹*

Foglalkozás	Legény kora	Hajadon kora
Bányász	24·06 év	22·46 év
Szövőipari munkás . .	24·38 „	23·43 „
Varga, szabó	24·92 „	24·31 „
Kézműves	25·35 „	23·70 „
Munkás	25·56 „	23·66 „
Kereskedő segéd . .	26·25 „	24·43 „
Boltos, boltoslegény. .	25·67 „	24·22 „
Gazdálkodó és családja-		
beli	29·23 „	26·91 „
Értelmiségi és független	31·22 „	26·40 „

¹ A különféle foglalkozású egyének életkora igen különbözően oszlik meg; és ez, javítás nélkül, természetesen némi különbséget idézne elő az illető csoportok közép-házasulási korában. E bajon lehetőleg segítendő, az értelmiségi és független csoportba foglalvák a törvénytudósok, orvosok, theologusok stb. valamint az egyszerűn „úriember“-nek bemondottak; szintúgy a boltosokhoz sorozvák a boltoslegények is, a gazdálkodókhoz pedig fiaiak vagy más közeli rokonaik, kik velük együtt élnek.

G táblázat.

Kormegoszlás. 1000 különböző foglalkozású legény és hajadon közül az egybekeléskor:

Kor	Bányász		Szövőipari munkás		Munkás		Kéz-műves		Varga és szabó		Boltos és boltos-legény		Kereskedő-segéd		Gazdálkodó és családja-beli		Értelmi-ségi és független	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
21-nél ifjabb	169	439	144	337	121	318	109	282	172	276	55	226	27	197	31	111	7	127
21—25)	535	388	558	432	455	408	489	448	477	412	412	449	432	450	253	396	144	402
25—30)	228	123	205	149	277	184	278	192	232	183	323	232	379	262	349	262	376	278
30—35 } év között	47	30	58	49	88	54	73	48	76	79	128	62	130	61	217	115	272	107
35—40 }	14	11	16	18	29	20	25	16	23	30	53	18	13	17	75	65	98	34
40—45 }	6	4	12	7	18	9	17	8	6	10	19	7	11	7	47	20	43	24
45—50)	—	4	5	4	7	5	4	4	8	4	6	6	6	3	14	20	26	11
50 évesnél																		
idősebb	1	1	2	4	5	2	5	2	6	6	4	—	2	3	14	11	34	17

E táblázatokat az 1884—85-iki házassági anyakönyvekből vett kimutatásokra alapítottam. A kimutatások jó nagyok voltak; lehet azonban, hogy, ha még nagyobbak lettek volna s ha több évre terjednek vala, a számok némileg módosultak volna, noha lényegesen más eredményt alig lehetne várni. Annyit mindenesetre elég világosan mutatnak, hogy a közhitnek igaza van: minél alacsonyabb sorsban él valaki, annál korábban köt házasságot; e részben a különbség a felső és alsó osztályok közt igen nagy. Elég lesz egyetlen példát vennünk s pl. a bányászt hasonlitanunk össze az értelmiségi osztálylyal. 1000 nőszülő bányász közül 704 egyén 25 évesnél ifjabb; ezer értelmiségi közül csak 151; ezer bányászmenyasszony közül 827, a felsőbb osztálybeliből csak 529 van e korban. A bányászférfiak házassági közép kora 24 év, menyasszonyaiké $22\frac{1}{2}$ év; míg az értelmiségi osztálynál ez a kor 31, illetve $26\frac{1}{2}$ év; tehát a férfiaknál a különbség 7 év, a nőknél 4 év.

Az átlagos kor táblázata már megjelent a főanyakönyvelő 49-ik évi jelentésében s azóta sokszor idézték; de valahányszor idézve láttam, mindig meglepett némileg, hogy csupán a férfiak korára vannak tekintettel, a nőkére nem. Holott nekem úgy látszik, a népesedés szempontjából a házassodó férfiak kora aránylag csekély fontosságú. Mert tudtommal nincs semmi ok arra a feltevésre, mintha a kései házasság — természetesen a józanság határán belül — a férfi részéről a sarjdekok számát lényegesen módosítaná; kivéve annyiban, amennyiben, minél idősebb a férfi, valószínűleg annál idősebb lesz neje is és hogy minél későbbi korokban lépnek egymással házasságra, annál nagyobb az eshetőség arra

nézve, hogy vagy a férj, vagy a nő előbb hal el, mintsem a gyermek-nemzés korszaka teljesen bevégeződött volna. De e megfontolástól eltekintve, mondom, nincs ok azt hinni, mintha egy 30 éves korában nősülő férfinak kevesebb gyermeke lenne, mint a 20 éves korában nősülőnek, feltéve, hogy a nő mindkét esetben egyidős. Kétségtelen, hogy általában a nő a két esetben nem lesz egykorú, mert, miként a *H* táblázat mutatja, noha az idősebb férfi idősebb nőt vesz feleségül, mégse a saját korával arányosan idősebbet. A népesedés szempontjából tehát nem a férfi kora fontos, hanem a nőé; és ha a népesedés lényeges csökkenése a kései házasságokra vezethető vissza, annak oka nem a férfiak kései nősülésében, hanem a nők késleltetett férjhezmenetelében rejlik. Ha ez a hatása a férfi magasabb korának is megvolna, akkor a már idézett régi írók, kik mindenekfölött a népeség gyors szaporodását kívánták, nagy tévedést követtek volna el, azt javasolván, hogy a vőlegény kora 30—37 éves legyen, holott tapasztalatból jól tudták, hogy a férfi kora a sarjak számára csekély hatással van; míg a nő kora nagyon is fontos levén, ők azt 18—19 évre tették.

A mi a férfiakat illeti, nem nősülésük kora fontos, hanem az: nősülnek-e egyáltalán? Megpróbáltam kitudakolni, aránylag hány férfi tartózkodik a házasságtól végleg a különféle társadalmi osztályokban. Eljárásom abból állt, hogy sok népszámlálási könyvet végig néztem; így állapítottam meg, hány napszámos és kézműves, hány boltos és értelmiségi s független egyén volt 1881-ben, 50 éves korában, tehát érett korában még mindig agglegény? Azt vártam, hogy az arány a napszámosoknál és kézműveseknél lesz legkisebb.

legmagasabb pedig az értelmiségi és független osztálynál; de eredmény gyanánt az derült ki, hogy a megörögzött aggregények száma a boltosok közt volt legkisebb; a mit egyébiránt előre is gondolhattam volna, tudva azt, hogy a boltosra nézve felesége úgyszólván üzleti szükséglet. A boltos után következik, de jóval távolabb, a napszámos és kézműves; míg, valamennyit messzire túlszárnyalva, jő az értelmiségi és független osztály, a többenél sokkalta nagyobb számú aggregény-nyel. A mi e különböző csoportokban a férfiakra áll, valószínűleg áll a nőkre is; de erről statisztikai bizonyítékom nincs. Azonban bizonyosságát találok ennek olyanok nyilatkozatában, kik a munkásnép asszonyaival érintkeznek. Így Collet k. a. London keleti részéről írva,¹ ezt mondja: „A legalsó osztályokban minden leány férjhez mehet és csaknem kivétel nélkül férjhez is megy valamennyi. Bezzeg nem így a középosztályban“. Ebből az tűnik ki, hogy a középosztályban nemcsak többen maradnak vépkép nőtlenek vagy hajadonok, hanem még a házasságra lépők is sokkal későbbi korban szánják rá magukat erre a lépésre, mint a nép többi része.

¹ *A nép élete és munkája*, 472. l.

III. FÜGGELEK.

A déli Egyesült-Államok fehér és színes népessége 1890-ben.

(Az 1891. márcz. 27-iki népesedési jelentés.)

A fehér és színes népesség viszonylagos szaporodása a déli államokban az utolsó évtized alatt oly általános fontosságú és érdekű tárgy, hogy különös figyelmet kíván. A mit faji kimutatásnak neveztek el, abban számításba vették a dél-atlanti és déli közép-államokat, valamint Misszurit és Kansast, a tabellázási főmunkálatok megelőzésével. Mint a mellékelt táblázatokból látható, a számításba vett összes népesség 23.875,250, kik közül 16.868,205 fehér, 6.996,166 színes és 10,888 kínai, japán és indián. Az idefoglalt államokban találták 1890-ban az Egyesült-Államok összes színes népességének tizenöt-tizenhatodát; tehát a szaporodás százalékának közvetlen megállapítására ezen államok szaporulatai alkalmasak és aligha fognak a többi államok és területek szaporulatai által lényegesen módosulni, minthogy azokban a színes népesség száma csekély.

A színes népességnek az úgynevezett *fekete övben* 1870—80. évtizedbeli rendellenes szaporodása azt a közhitet támasztotta, mintha a szerecsen faj itt

sokkalta gyorsabban szaporodnék a fehérenél. Ez a tévedés természetes volt s abból eredt, miszerint nehéz volt kimutatni, mennyi volt a tizedik népszámlálás szaporulatából valódi s mennyi volt az 1870-iki népszámlálás kihagyásainak betudható. Ezt a kérdést a 16. számú jelentésben részletesen tárgyalták; ehhez most már csak annyit kell hozzáadnunk, hogy az itt közölt táblázatok megerősítik a már előzőleg említett elméletet, mely szerint a színes népességnek 1880-ban kitüntetett nagy szaporodása csak látszólagos volt, nem valódi s a déli államokban 1870-ben végzett tökéletlen számlálásnak volt eredménye.

I táblázat.

Esztenő	Népesség		A színesek száma 100 000 fehérré	Szaporodási %	
	fehér	színes		fehér	színes
1790	1,271.488	689.884	54.258	—	—
1800	1,702.980	918.336	53.925	33·94	33·11
1810	2,208.785	1,272.119	57.594	29·70	38·52
1820	2,831.560	1,653.240	58.386	28·20	29·96
1830	3,660.758	2,187.545	59.757	29·28	32·32
1840	4,632.530	2,701.901	58.325	26·55	23·51
1850	6,222.418	3,442.238	55.320	34·32	27·40
1860	8,203.852	4,216.241	51.393	31·84	22·49
1870	9,812.732	4,555.990	46.429	19·61	8·06
1880	13,530.408	6,142.360	45.497	37·89	34·82
1890	16,868.205	6,996.166	41.475	24·67	13·90

A figyelmet első sorban az I. sz. tábla köti le, mely a szóban levő államok fehér és szines népességét mutatja, 1790 óta, minden népszámláláskor; továbbá a szinesek számarányát mindig 100,000 fehérhez viszonyítva; valamint a szaporodási százalékot, úgy a fehér, mint a szines lakosságra nézve, az egyes évtizedekben.

E tábla az egész dolgot összegezi. 1890-ben a szóban lévő államokban 6.996,166 szines lakó volt, 1880-ban 6.142,360. A szines népség ezen évtized alatt 13'90%-kal szaporodott. Ugyanez államok fehér lakossága 1890-ben 16.868,205, 1880-ban 13.530,408 lélekből állt. A fehérek szaporodása tehát egy évtized alatt 24'67 százalék volt, vagyis majdnem kétszer annyi, mint a szineseké.

1880-ban ez államokban a fehérek aránya a szinesekhez olyan volt, mint 100,000 : 45,397-hez. 1890-ben az utóbbiak aránya rosszabbodott; az arány ekkor 100,000 : 41,475-höz lévén.

A mult évtized alatt a szines faj nem bírt a fehérrel lépést tartani, oly régióban sem, hol az éghajlat s a feltételek az egész Unióban legjobban kedveznek fejlődésének.

Ismét e táblára utalva, látnivaló, hogy a szines faj a fehérnél csupán három évtizedben, 1800 — 1830-ig, szaporodott jobban, tehát oly időszakban, mikor a rabszolgakereskedés emelkedőben volt. 1830 óta a fehér népesség állandóan gyorsabban szaporodott a szinesnél. Ezt a szaporodást nem a bevándorlás idézte elő, mert ezen államokba — Kansas és Misszuri kivételével — viszonylag kevés bevándorló telepedett, akár idegen országból, akár az északi államokból.

Hasonlókép növekedett valamivel 1800 és 1830 közt a színesek aránya is a fehérekéhez képest; de azóta állandóan csökkent. 1830-ban, mikor ez az arány maximumát érte el, csaknem 6 színes jutott 10 fehérre; ám ez az arány 1890-ig 4-nél valamicskével többre szállott alá, azaz az eredeti arányszámnak csaknem kétharmadára.

A kilencedik összeírás hiányai e táblán oly szembeszökők, hogy részletesen kiterjeszkedni rájuk teljesen szükségtelen.

A II. tábla a szóban levő államok fehér, színes, kínai, japán és indián lakosságát mutatja 1890-ben. A VI. a fehér és színes népesség évtizedenkénti szaporulatát százalékokban, 1850-től 1890-ig. A VII. tábla a szóban lévő államok mindenikében a színes népesség számát tünteti fel 1850-től 1890-ig, 100,000 fehérhez viszonyítva.¹

A VI. és VII. tábla kiválóan érdekes, minthogy a színes elem mozgalmát az elmúlt félszázadban azok tüntetik fel. Kiviláglik belőlük, hogy a polgárháború óta ez az elem nem nyomult nagyobb mértékben észak felé. Columbiát kivéve a szélső államok, úgy látszik, inkább vesztettek, mintsem nyertek volna s az utolsó évtized alatt észrevehető kezd lenni a színes elemnek délfelé irányuló mozgalma a határ-államokból a mexikói öböl-melletti felé, különösen Mississippibe és Arkansasba, hol a fehérekkel egyenlő arányban szaporodtak. Ha ez államokat két csoportba

¹ E táblázatok a magyar olvasóra kevés gyakorlati érdekel bírnak, azért azokat mellőzzük s egyenesen a felolvasó következtetéseire térünk át.

osztjuk¹. . . , az elsőben² a fehér lakosság szaporodása 1880—1890-ig 22 százalék, míg a színeseké csak 5·5 %₀ volt. A második³ csoportban a fehérek szaporodása 29·63 %₀, míg a színeseké csak 19·1 %₀ volt. Az első csoportban a 100,000 fehérre eső színesek száma 1880-tól 1890-ig 26,700-ról 23,089-re, azaz 13·52 %₀-al apadt; míg a másodikban 80,116-ról 73,608-ra, azaz csupán 8·12 %₀-kal csökkent. Tehát a színes nép dél-felé húzódása észrevehető; s noha ez a mozgalom korántsem hatalmas, eredménye mégis az, hogy a színes elem jórészt kivonta a szélső államokból s hogy a legdélibb államoknak vagy kettejében a színes elemnek a fehérnél gyorsabb szaporodását idézte elő.

A szóban levő államok közül 1890-ben Dél-Carolinában, Mississipiben és Luisiánában a színesek száma meghaladta a fehérekét. Dél-Carolina lakosságának háromötödénél többje színes. Öt más állam — Alabama, Florida, Georgia, Észak-Karolina és Virginia — színes népessége az összes lakosság egyharmadát vagy felét tette.

California fajok szerint — 1890-ben s 1880-ban.

E hivatal külön faj szerinti számítást végzett Californiára nézve, hogy a kinaiakat s indiánokat a lakosság többi részétől elkülönítve mutathassa ki, miként az államtörvények követelik, az állam arányos felosztása végett. 1880-tól 1890-ig a fehér népesség az egész államban 767,181-ről 1.111,558-ra

¹ Itt az elsorolást megint elhagyjuk.

Ford.

² Az északiban.

³ A déliben.

szaporodott; a gyarapodás 344,377, azaz 44·89 ‰. A színes lakosság szaporulata ugyanezen évtized alatt 5419 lélek, vagyis 90·05 ‰; míg a kínaiak száma 3451-gyel, azaz 4·59 ‰-kal fogyott. Az összes indiánok száma 1890-ben 3922-vel volt kevesebb, mint 1880-ban, az apadás tehát 24·1 ‰. A japánok 1890-iki száma, noha az egész népességhez képest csekély, 1880-iki számukhoz képest felszökött. Az 1890-ben kimutatott japánok száma 1099, holott 1880-ban csak 86 volt. Az állam egész lakossága 1890-ben 1.208,130; 1880-ban 864,694; a szaporulat 343,436, azaz 39·72 ‰.

California-állam.

Fehér		Színes		Kínai		Japán		Indián	
1880	1890	1880	1890	1880	1890	1880	1890	1880	1890
767.181	1,111.558	6018	11.437	75.132	71.681	86	1099	16.277	12.355

IV. FÜGGELÉK.

A művelődés befolyása a népesedési mozgalomra.

Irta Leroy-Beaulieu P.

(*Économiste Français* 1890., szept. 20. és 27.; a londoni *Journ. of Roy. Stat. Soc.* 1891. júniusi füzetében megjelent fordítása.)

A következő tények Franciaországra vonatkoznak :
1801—1810-ig a születések száma 1000-re 32·3 volt;
1811—1820-ig 31·6; 1820-tól 1830-ig 30·8. Ez az arány ugyan, sajnos, csekély; mindazonáltal nincs benne semmi rendkívüli. Igaz, hogy csekélyebb volt, mint Porosz-, Bajor-, Olasz-, Magyarország, Ausztria és Svájc jelenlegi arányszáma; mindamellett nekünk a halálozásokkal szemben 200.000 születési többletet biztosított. 1830-tól 1850-ig a születési arányszám csökkenése észrevehető kezd lenni. 1831-től 1840-ig a születések száma 1000 lélekre 29, 1841-től 1850-ig 27·4. A második császárság korában ismét csekély esés mutatkozik: 1851—1860-ig a középszám 1000-re 26·3 volt; 1860—70 között teljesen változatlanul állt. Azóta az apadás egyre feltünőbb, minthogy 1870—1880-ig a középszám 1000-re nem haladta meg a 25·4-t; sőt 1881—85-ig még ez a szám is 24·6-re csökkent; 1886-ban még lejjebb szállt, míg nem 1887-ben elérte

a 23·5-t; 1888-ban pedig már csak 23·4 volt. E század eleje óta tehát a nemzet nemzőereje 32·3⁰/₀₀-ról 23·4⁰/₀₀-re szállott; a veszteség körülbelül egynegyed; ez a nemzőerő csak 1870 óta 26·3⁰/₀₀-ról 23·4⁰/₀₀-re csökkent.

E rendszeres meddőséggel szemben, mely a francia fajt jellemzi¹, csakis abból a tényből meríthetünk vigaszt, hogy ez az irányzat minden más civilizált nemzetnél észrevehető. Igaz, hogy mostanáig ez az irányzat nem feltűnő; de mihamar, valószínűleg egy-negyed- vagy félszázad alatt, egyre észrevehetőbb lesz. De Foville M. szerint a születési arányszám csakis Ausztriában és Magyarországon volt 1882-ben vagy 1883-ban ugyanaz, mint 1885-ben. Olaszországban e rövid időköz alatt a születések száma 1000 lélekre 38·3-ról 36·9-re esett; Poroszországban 39·1-ről 36·3-re; Bajorországban 36·9-ről 36·2-re; Hollandiában 35·9-ről 35·1-re; Svájcban 35·5-ről 32·5-re; Belgiumban 31·4-ről 30·5-re; Angliában 35·5-ről 33·7-re; Skóciában és Írországon a születési arányszám egész a franciaországgal egy szívonra süllyedt, t. i. 24·9⁰/₀₀-ról 23·6⁰/₀₀-re. Sőt Angliában és Walesben a születések száma 1888-ban 1876 óta a legcsekélyebb volt; s a fő-anyakönyvelő jelentése az 1890. év első negyedéről azt mutatta ki, hogy Anglia születési arányszáma 1000 után 30-ra süllyedt, mely arány, igaz,

¹ De csakis a franciaországi francziát. Holott Kanada francia népessége most is szaporá; a 10—16 gyermekes család nem ritkaság; sőt még 26 gyermekesek is akadnak. Ám ott a nép vallásos maradt; a mi szintén Kidd elmélete mellett bizonyít. Lásd erre nézve a „Magy. Gazd. Szemléje“ 1904. februári számát: „Francia Kanada mai viszonyai.“ (Ford.)

hogyan a francziánál jobb, de sokkal csekélyebb, mint valamennyi megelőző esztendőé.

Belgium példája hasonlót mutat. Itt a születési arányszám 1888-ban 1000-re csak 29·4 volt; holott 1885-ben 30·3, 1871 és 1880 között pedig 32·1. 1840-ben még 34·2; és némi figyelemre méltó az a tény, hogy a születési arány főként a wallon tartományokban alacsony, hol legtöbb a művelt egyén, kik könnyű és kényelmes életet élnek; míg a flamand tartományokban, ahol az anyagi jólét nem oly nagy, s a megélhetés nehezebb, aránylag nagyobb.

Francziaországban nagyobb születési arányszám csakis a legszegényebb départment-okban észlelhető, minők Morbihan, Finistère, Côtes du Nord, Lozère, Corsica, Vendée, Landes és Nord; végre Pas de Calais, hol sok belga lakik.

Egy német ujság, a *Frankfurter Zeitung*, mely e kérdésről a *Journal des Débats*-ban megjelent cikkünket bírálatával tisztelte meg, azt állítja, hogy elméletünk támogatására nem sikerült a bizonyítéknak árnyékát sem felhoznunk. Elméletünk az, hogy az általános jólét s a demokratikus társadalmi szervezet a születések arányszámát csökkenti. Úgy látszik, hogy német laptársunkat nehéz meggyőzni; mi legalább azt hittük, hogy az illető départment-ok elsorolása elég bizonyíték. E départment-okat általában szerény, sokszor igen csekély munkabér, továbbá a műveltségnek némileg alacsony foka s igen mérsékelt iskolabajárás jellemzi. Ha két térképet összehasonlítunk, miknek egyikén a départment-ok a némileg művelt házaspárok száma szerint vannak osztályozva, másikon a départment-ok a születési arányszám szerint, úgy találjuk, hogy e két

térkép majdnem megfordítottja egymásnak. Egy perczig sem állítjuk, hogy kivétel ne volna; noha olyan egy sincs, melyben a műveltnak nevezhető département-t a magas születési arányszám jellemezné; míg másfelől ez utóbbiak nagyobb része, mint Bretagne Haute Vienne, Aveyron és Corsica, a legkevésbbé művelt megyék közt szerepelnek. Azt se állítjuk, mintha a műveltség volna a születéseket csökkentő, egyetlen tényező; ez csupán egyik tényező, mely egyesülve az anyagi jóléttel, a csekélyebb vallásos buzgalommal s az anyagi jobblétre és emelkedésre való hő vágygyal, az értelmi és erkölcsi tulajdonságok oly halmazát alkotja, mely a magas születési aránynak kevésbé kedvez.

Belgiumban ugyanigy van. Már felhívtuk a figyelmet arra a tényre, hogy a wallon tartományokban a születési arány hasonlíthatlanul csekélyebb, mint a flamandokban, míg a műveltség színvonala az előbbieken magasabb; mi több, magasabb a munkabér is.

A túloldali táblázatot az 1889-iki *Annuire de Statistique de la Belgique*-ben közölt adatokból szedtem össze; a műveltségre és munkabérre vonatkozó számok 1880-ból valók, mivel későbbi adatokat nem kaptam; míg a születési arányszámok 1888-ból valók. Az tűnik ki belőle, hogy a születési arányszám az összes flamand tartományokban nagy, a műveltség csekély, a munkabér alacsony; Brabantban a viszonyok hasonlóak. Míg másfelől a wallon tartományokban a születési arányszám igen kicsi, a munkabér sokkal nagyobb s Hainault kivételével, hol sok a köszénbánya, a műveltség jóval előbbre haladott. Ezért mondhatjuk, hogy általában (de ezt nem állít-

B táblázat.

	100 egyén közül irni- olvasni tud.	A mezei férfi- napszamos átlagos munkabére ¹ éle- lem nélkül.	Születési ‰
<i>Flamand tartományok:</i>			
Anvers	59·41	1·40 K	3·52
Nyugat-Flandria	52·67	1·75 „	3·17
Kelet-Flandria	51·68	1·60 „	3·12
Limbours	57·68	1·55 „	2·95
<i>Vegyes fajú:</i>			
Brabant	58·47	1·65 „	2·98
<i>Wallon tartományok:</i>			
Hainault	54·88	2·30 „	2·43
Liége	61·88	2·35 „	2·76
Luxembourg	73·42	2·35 „	2·54
Namur	70·21	2·55 „	2·34

juk feltétlen szabálynak, mely kivételt nem tűr) a csekély születési arányszám a magas munkabérrel s a műveltség terjedésével együtt jár. Úgy látszik, hogy a demokratikus vágyakkal is karöltve jár; még inkább a vallásos hit gyöngülésével s az egykori megadás s a sors rendelésébe való megnyugvás kivésésével a nép körében.

¹ Koronaértékre átszámítva.

Így hát az, a mit közmegegyezéssel civilizációnak hívnak, s a mi valójában az anyagi jólét, a műveltség, az egyenlőség s az emelkedés és a siker utáni vágy kifejlődése, kétségkívül a születési arányszám csökkenésére vezetett.

Nem mondható, mintha a születések számának e csökkenése igazi szerencsétlenség volna, feltéve, hogy a régi országokban csupán a népesség lassúbb szaporodását, nem pedig fogyását vonja maga után; mert hiszen az emberi nem nem szaporodhatik a végtelenségig egy oly bolygón, a mely maga nem növekszik. De a világ mai állapotában, mikor még annyi ország nincs elég sűrűn benépesítve; s mikor az államok az általános hadkötelezettséget léptették életbe s minden perczen készek egymásnak hadat izenni: a születések e fogyása, főként ha oly országban nyilvánul, minő Franciaország, bizonyára viszonylagos szerencsétlenségnek tekinthető. Egy tekintetben kiváltképen káros. Abban az esetben, ha a családban csupán egy vagy két gyermek van, a szülők túlzott gyöngédsége, magzatukért való folytonos aggodásuk, nehogy azt valami érje, s a túlságos elnézés a fiúgyermekből kiöli a merészséget és vállalkozó szellemet és az nem edződik meg. Franciaországnak most ez a baja.

Ez nem ok arra, hogy egy közepesen sűrű népességű ország, mint Franciaország, népesedésének pangását jelentéktelen, figyelmet nem érdemlő dolognak tartsa. Ez a pangás amaz okoknál fogva, mikre e szemle elején rámutattunk, eléggé sajnálatos. A kérdés az: mikép lehet orvosolni? Oka a nép új lelki

állapotában rejlik, azt megváltoztatni pedig törvénnyel vagy szabályzattal nehéz.

Merültek fel tervek, melyek igazán nevetségesek; így pl. a nőtlenek megadóztatása. Megpróbálták ezt Rómában is, csak hogy sikertelenül. Mi több, ha a törvény olyasmieért büntet, a mi az erkölcsi törvénynek megfelel, akkor az alattvaló szabadságát sérti. Mihamar kitűnnék, hogy a nőtlen egyéneknek általában van okuk elég a nőtlenségben maradásra; vagy betegek, vagy szervezetük gyöngé, vagy állásuk nincs, vagy szegények; olykor a legmagasabbrendű erkölcsi tekintetek befolyásolják őket. A mely kormány tehát ily képtelen adózási rendszer elfogadására elég balgatag volna, azt a közmegebotránkozás mihamar elsöpörné.

De a baj nem is a házasságkötések elégtelen számában rejlik Franciaországban a házasságok száma majdnem akkora, mint egyebütt — jelenleg az arány 1000 lélekre 7·4 — míg 1821 és 1830 közt 7·8 volt. A francia házassodási arányszám tehát nagyobb a belgánál; csak hogy az utóbbi országban több a gyermek.

A baj abban áll, hogy egy-egy családban kevés a gyermek; Franciaországban egy, kettő, három; holott máshol négy, öt, hat. De vajjon az következik-e ebből, hogy megjutalmazandók azok, kiknek hat-hét gyermekük van? Ez is kétesbecsű orvosság. Először is nem a hatodik vagy hetedik gyermek születése kívánatos, hanem a harmadiké, negyedike. A hat-hét gyermekes család oly ritkaság, hogy ha még egy-két gyermekük lenne is azonkívül, azzal a népeség alig észrevehetőleg szaporodnék; ha pedig a harmadik vagy negyedik gyermeket jutalmaznák, a mi szükséges volna, ha ugyan azt akarnák, hogy a

jutalmazásnak láttatja legyen: akkor a költségvetést száz meg száz millióval kellene megterhelni. Nem mondjuk azonban, hogy czélszerű és költséggel nem járó úton-módon, pl. az ösztöndíjak helyes felhasználásával, a katonai szolgálat alóli felmentésekkel és egyéb ilyenekkel ne lehetne a népe családok fenn-tartásának gondját csökkenteni.

Egyáltalában nem vagyunk hajlandók az úgynevezett tour-okat, vagyis hivatalos lelenczmenhelyeket visszaállítani, minthogy azok nem csupán erkölcs-tele-nek, hanem hasznuk sincs; azt azonban megengedjük, hogy irgalmas társulatok ám állítsák fel azokat, bizonyos körülmények közt, ha idejüket s pénzüket e célra szánják.

Az igazi orvosságot, vagyis inkább a hasznos óvószert, egyebütt kell keresnünk. Mindenekelőtt elemi iskoláink szellemét s különösen nyilvános iskoláink tanítóiét kell megváltoztatni; az iskolának sokkal kevésbbé kellene a tanuló becsvágyát sarkantyúznia, azt a vágyát, hogy minden erejével győztes akarjon lenni az élet versenyében s hogy az anyagi jólét minél magasabb fokát érje el. Az iskola törekvésének inkább arra kellene irányulnia, hogy a tanulók lelkébe, ha nem is a sorsukkal való megelégedést, de legalább szerényebb gondolatokat s a kézi munkásságban való megnyugvást vesse. A mai elemi iskola, a tanítók rövidlátásánál, a tanterv esztelenségénél s ama vad gondolatoknál fogva, mik, úgy látszik, nevelési rendszerünk ellenőrzőit hatalmukba kerítették, gyorsan visz az általános *déclassement*, az egyetemes becsvágy felé — a becsvágy pedig bizonyára ellensége a házasságkötésnek s a családi terhek önkénytes elvállalásának.

Mindenekfölött szükséges megrövidíteni azt az időt, mit a gyermek iskolában tölt; azt oly módon hozzáalkalmazni a mezei, vagy ipari foglalkozáshoz, hogy a család az ifjabb tagok munkájának valami hasznát vehesse. Régente úgy a városi, mint a falusi iskolákban, a 7—8 vagy legalább 10—11 éves gyermekek már végeztek bizonyos nekik kiosztott munkát. Megengedjük, hogy ilyenkor még korán van a gyermeket munkába fogni; de az iskolakötelezettséget nem kellene a gyermek tizenkettedik évén túl terjeszteni. Oly országokban, hol a tapasztalat szerint sűrűbb lakosságra volna szükség, semmi esetre sem kellene a gyárakat és műhelyeket a 12 évesnél idősebb gyermek elöl elzárni; ezt szomszédaink, az angolok, kik eléggé emberbarátok, csakhogy nálunknál százszor gyakorlatibbak, egészen megvalósították. Szintúgy az oly törvény is, mely a férjes vagy áldott állapotban levő nőt s a gyermekágyából nemrég fölkelt nőt a munkától eltiltja, csökkenti a népesedést. Visszatérve azonban az iskolai rendszerre, az kétségtelen, hogy faluhelyt a fegyelmet, kivált aratáskor, lazítani kellene s hogy bizonyos korú gyermekeknek meg kellene engedni, hogy nyáron iskolába ne járjanak.

Néhány év óta mindenbe valami nevetséges pedánság vette be magát. Írni-olvasni tudni hasznos; az is jó, ha az ember a történelemhez s a földrajzhoz konyit; de emez elemek megtanulásának hosszú éveken át tartó tanulmányozást és szorgalmat szentelni igazán nem szükséges; sokkalta fontosabb, hogy az ember zsenge korában megszeresse azt, a mivel egész életén át foglalkozni hivatva van, hogy a családok szaporodjanak s hogy a népesség el ne satnyuljon. A mesterinaskodás szabályozása is kezd — a túlsok idea-

lizmus miatt — czélszerűtlenné válni. Azt kívánják, hogy az inas ne végezzen mesterének semmiféle személyes szolgálatot; csakhogy akkor az inastartás igenis terhessé válik s ezzel a rendszernek vége.

Azt is kérdezhetnők, vajjon az értelmiségi vagy félig-meddig értelmiségi pályákra lépett fiatal leányok nincsenek-e többé-kevésbbé vénlányságra kárhoztatva? Érdekes lenne a férjes és hajadon tanítónőket és nevelőnőket összeírni. Azt hiszszük, hogy ezek között sokkal több a hajadon, mint általában a nők közt; a minek az az oka, hogy az ily állásba jutott fiatal lány az egyszerű munkásembert vagy parasztot sokszor lenézi; minthogy azonkívül gyakran változtatják állomáshelyüket, nincs is annyi alkalmuk a férjhezmenetelre, mint más leánynak.

Azt talán mondanunk sem kell, hogy távolról sem akarjuk sem az általános népnevelést, sem a nőket elítélni; óhajunk csak az, hogy kijelöljük, mily irányba kellene azt terelni. Minden kort jellemez a maga bogara. A mai koré a korlátlan és oktalan népnevelés s a korlátlan és oktalan philanthropia; mindkettő egyáltalán felületes. Segítségükkel sikerült oly lelkiállapotot s oly társadalmi viszonyokat létrehozunk, mik a népesség szaporodására a lehető legkedvezőtlenebbek.

Végül jegyezzük meg, hogy egy oly országra, minő Franciaország, mely az idegeneket sok mindennel tudja vonzani, leghathatósabb szer volna évente vagy 50—100,000 idegen honosítása. Ezáltal a lakosság száma szaporodnék s egyszersmind az ország szaporodási képessége is nagyban növekednék.

A FEJEZETEK RÉSZLETES TARTALMA.¹

<i>I. fejezet. Szétttekintés</i>	Lap 1—28
<p>A társadalom mai állapota és a társadalomtudomány hiányossága. Spencer Synthetikus filozófiája. Schäffle, Huxley nézetei. A politikai forradalom bevégződött. Az ipari forradalom gyümölcsei. A társadalmi forradalom tünetei. A socializmus hitvallása. A socialista eszmény. A közfelfogás megváltozása a vallást s az egyházak feladatait illetőleg. A tudomány viselkedése a vallással szemben. A vallás, mint állandó társadalmi tünemény. A vallás, mint minden fejlődő társadalom jellemző vonása. Az utilitarizmus. A közgazdaságtan egyoldalúsága. A biologia módszere a társadalmi tudományokra alkalmazva.</p>	
<i>II. fejezet. Az emberi haladás feltételei.</i>	29—59
<p>Az ősemlék. A civilizált ember. Az evolúció törvénye a társadalomra is érvényes. Minden társadalmi haladás a természetes kiválasztás eredménye; a kiválasztás pedig a versenyt feltételezi. A haladás szükségszerűsége. A létért való küzdelem, mint a haladás feltétele. A küzdelem megszüntette visszafejlődésre vezet. Az evolúció, mint a küzdelem és erőfeszítés eredménye. Az ember fegyverei a létért való küzdelemben: értelme és szociális képessége. A társadalmak harcrai</p>	

¹ Ös szeállította a fordító.

egymással. A vademberek társadalmi harczó szervezetek. A haladás az átélt sanyarúságok vívmánya. A haladás az emberi akarattól független; szükségszerűleg megy végbe. Az ó-kori katonai társadalom eszménye a világbirás. Az ó-kori világ összeomlása. A középkor, mint a modern világ magvető kora. A modern világ kifejlődése. Az angol-szász faj térfoglalása. A keresztény erkölcsi rendszer altruisztikus hatása. Az őslakók kivétele. A civilizáció erényei rájuk épp oly végzetesek, mint bűnei. Az amerikai Unió négerai; a politikai felszabadítás a társadalmi kiközösítettséget nem szüntette meg. A fehér faj uralma a színesek fölött. A mai kor az egyéni vetélkedés kora; de a verseny még hathatósabbá vált. A legkeményebb harcot a vezető népek vívják. A haladó népek ismertető vonásai. A világhatalom áthelyeződése dél népei kezéből észak népei kezébe.

III. fejezet. A haladás feltételeit a józanész nem hagyja jóvá.

60—81

Az egyéni érdek alárendelése a társadalmi érdeknek a fejlődés feltétele. A fejlődés törvényének az ember is alá van vetve. Egyéni érdekei a társadaloméival összeütköznek. Esze módot ad, hogy a terhes létfeltételeket elkerülje. Mi bírja rá mégis, hogy magát azoknak alávesse? Holott józan esze azokat nem hagyhatja jóvá. A socialista írók érvelése. A ma élő embernek a még meg sem született nemzedékek érdekére nincs gondja. A néptömegek mai állapotukba a józanész szerint nem nyugodhatnak bele. A nyomor nyugat nagy városaiban. A józanész a nyomorgó nép szempontjából csak a socialisták törekvéseit hagyhatja jóvá. Az egyén és a haladó társadalom érdekei kibékíthetetlenek. A bölcsélet kudarcza.

Lap

IV. fejezet. Az emberi történelem fővonása. 82—97

Az egyéni és a társadalmi érdek összeütközése. A vallási tünemények a társadalomban. A tudomány harca a vallással. A vallás jelentősége a társadalom fejlődésében. A vallás hatása a társadalomra s annak minden egyes tagjára. A vallás szó értelmezése. A vallásos ösztön. A hit összeütközése az észszel. A tudomány véleménye a vallásról.

V. fejezet. A vallás működése a társadalom evolúciójában 98—120

A társadalom, mint élő szervezet. Az egyéni érdek alárendelése a társadalmi érdeknek. Ehhez észfölötti szentesítés kell. A vallás nem lehet észszerű. A vallás lényeges kelléke: hogy észfölötti szentesítést szolgáltatson. Az ész bomlasztó tényező; a vallás alkotó tényező; mert egyik önzésre, a másik altruizmusra ösztönöz. A kezdetleges vallások. Szétágazó nézetek azokról. A vadember vallása is szolgáltat természetfeletti szentesítést: tehát igazi vallás. A polytheizmus. Az ó-kori népek családi vagy nemzeti vallása. A szentesítés itt is természetfölötti. A hit gyöngülése a vallás gyöngülését vonta maga után. A buddhizmus. Az észfölötti elem a keresztény vallásban. A vallás nem az értelemhez szól, hanem a szívhez. A pozitívizmus. A mormonizmus. A vallás a társadalmi evolúció jellemző vonása. Működése a társadalom életében az, hogy az egyéni viseletre észfölötti szentesítést szolgáltat.

VI. fejezet. A nyugati művelődés. 121—148

A mai társadalmi rendszer újkeletű, de gyökerei a múltba nyulnak vissza. A modern művelődés jellemző vonásai. A „nyugati művelődés“ szó meghatározása. E művelődés élő szervezet. Az ó-kori Róma civilizációja. A klasszikus pogány világ halálának. Az élő hit kiveszése. A kereszténység szü-

letése. A korai kereszténység altruizmusa. A pogány tudósok s a keresztény hit. A hit kora. Az aszketizmus. Az egyház szervezkedése. A középkori theokrácia. A középkor a nyugati művelődés növekedésének kora. A kereszténység, mint a társadalmi haladás emeltyűje. Az ész ébredése. A renaissance. Az ó-kori államok katonai szervezete. Az ó-kori görög demokrácia voltaképp osztályuralom volt, rabszolgatartással egyesítve. Róma, mint az ó-kori katonai állam eszménye. Ott a munka lenézése; a hazaszeretet; a rabszolgaság. A nyugati művelődés iránya: a szabadság kiterjesztése az összes néprétegekre. A rabszolgaság eltörlése. A létért való küzdelem legmagasabb foka. Az egyéni érvényesülés.

VII. fejezet. *A nyugati művelődés (folytatás)* . . . 149—192

A nyugati társadalmi fejlődést nem az értelem mozgatja; az a keresztény erkölcsi rendszer eredménye. Az evangéliom, mint az altruizmus legtokéletesebb kifejezése. A keresztény világfelfogás összeütközése a pogánynyal. A keresztény üldözések igazi oka. A középkor erkölcsi eszménye. A reformáció lényegileg társadalmi fejlődés. Az altruizmus a nyugati társadalomban. Az individualizmus kifejlődése. A modern játékonyság. A mások iránt való részvét. A közvélemény állásfoglalása az igazságtalansággal szemben. A sajtó, mint a közérzés tükre. A közlelki ismeret érzékenysége. A jellem szelidülése. Az ó-kori művelt népek szűkkeblűsége. A társadalmi evolúciót nem a nép értelmi emelkedése, hanem az altruizmus kifejlődése idézte elő. A hatalmat bíró osztályok állását az altruizmus ásta alá. E folyamat a vezető népeknél leghathatósabb. A rabszolgaságot a józanész helyesli. Első rést a kereszténység ütötte rajta. Eltörlése nem a felvilágosodás, hanem az altruisztikus érzelmek műve. A hatalmon levő osztályok a nép előtt önkényt hát-

rálnak. Ennek oka nem a nép erejében, hanem saját érzéseik nemesbülésében rejlik. A francia forradalom vezetői a kiváltságosok közül kerültek ki. A mai hatalmon levő párt. A modern törvényhozás az engedmények szakadatlan sora. Ennek közkeletű magyarázatai. Az igazi ok az altruisztikus érzések kifejlődésében rejlik. A hatalmon lévő párt saját erejét kihasználni átalítja. A felsőbb osztályokban az altruizmus az önzést legyőzte. A közvélemény a sztrájkoló pártjára áll. A parlamentarizmust igazságtalanságok elkövetésétől az altruizmus tartja vissza. Az egyenlőség a józan észszel ellenkezik; az az eszme a keresztény erkölcsi rendszer terméke. A reformáció hatása a népek jellemére. Spencer nézete az erkölcsi tőke átöröklődéséről. Az önzés a szülői szeretetet elfojtja. A kiválasztással járó küzdelem híján minden felsőbb szervezet irányba retrográd. Ez a biológiai törvény a társadalomra is érvényes.

VII. fejezet. *A modern socializmus* 193—244

A létért való küzdelem a haladó társadalmakban nem szűnt meg soha. Legteljesebb kifejlődését a legfejlettebb társadalmakban éri el. A socializmus Francia- és Németországban nem tanulmányozható. Amott a társadalmi fejlődés szabálytalan volt. Emitt a fejlődést a militarizmus s egyéb helyi tényezők teszik egyenetlenné. Az amerikai Unió társadalma pedig nagyon is új. A fejlődés Angliában volt a legtermészetesebb. A liberalizmus az új feladatok megoldására képtelen. Feladatát: a nép politikai felszabadítását, véghez vitte. A kiváltságokat apródonként törölték el. A *laissez-faire* elve lejártá magát. A politikai egyenjogúság nem elegendő. A tőke túlkapásai. A nagytőke érdekszövetségei. A munka szervezkedése. A közvélemény a gyöngék védelmére a beavatkozást sürgeti. A gyöngéknek köz-

költségen való erősítését kívánja. A szabadelvű párt bomladozása. A socialisták az utópiák helyett a gyakorlatilag megvalósítható reformokat követelik. A tudományos socializmus. Marx, Engels, Bellamy nézetei. Minden igazi socializmus vég-czélja: a létért való küzdelem megszüntetése. A népesedés problémája. A szaporodás korlátozása. A verseny megszűnte a haladás életerét vágná el. A Marx-féle *értékfelesleg* elmélete. A nagytőke alakulása. A proletariátus kifejlődése. A socialisztikus termelés. Engels elmélete a szervezett társadalmi termelésről. A munka és a tőke mai viszonya s az értékfelesleg a régi civilizációkban is megvolt. A Marx-féle materialisztikus elmélet egyoldalúsága. A társadalmi evolúciót az erkölcsi fejlődés idézte elő. A nép sanyarú helyzete az ó-kori társadalmakban. Ugyanaz a jobbágy-korban. A felszabadítás hatása: a viszonyok minden tekintetben javultak. A nép jobban él és műveltebb; a vagyonmegoszlás kedvezőbb. A verseny azonban, épp a vezető nemzeteknél, keményebbé vált. A nép politikai felszabadítását a társadalmi felszabadításnak kell követnie. Az új közgazdasági iskola. A tőke hatalmát korlátozni kell. A társadalmi egyenlőtlenség. Az egyenlő feltételek biztosítása mindenki számára. A progresszív adózás. A nevelésügy államosítása. A gyöngék gazdasági védelme az állam részéről. A társadalom evolúciója nem a socialista eszmény felé halad. A társadalmi evolúció kettős és ellentétes iránya: a társadalmi, illetve az egyéni érdek érvényesítése. Az egyéni érdek alárendelését a társadalmi alá az értelem nem viszi véghez; minthogy a rationalizmus mindig epikureizmusra vezet. Azt az alárendelést csakis a vallás viszi véghez. A vallás-talan, jó emberek. Ők is a keresztény erkölcsi rendszer alapján kifejlett nyugati művelődés termékei. Marx materializmusa végeredményében

anti-sociális, mert a társadalmat összetartó erkölcsi erőket gyöngíti. A materializmus győzelme a hatalmon levőket hatalmuk kihasználására indítaná s a teljes korrupcziót s ezzel a hanyatlást idézné elő; mint egykor Rómában.

IX. fejezet. *Az emberi evoluczió eredetileg nem értelmi* 245—290

A tapasztalat az emberiséget a racionalizmusból kiábrándította. A társadalmi evoluczió főtényezője a vallás. A létért való küzdelemben a vallásos fajok győztek. A haladást kizárólag az értelmi fejlődésnek tulajdonítani tévedés. A magasfokú értelmi fejlettség a faj győzelmét nem biztosítja. Példa rá az ó-korban a görög, ma a francia nemzet. Amaz értelem dolgában a mai nemzeteket is túlszárnyalta; mégis elpusztult. Emez ragyogó szellemi tehetségei mellett is kénytelen hátrálni s a kihalás útján van. A kiváltságos családok magvaszakadása Rómában s a mai arisztokracziában. A becsvágy, mint a verseny sarkantyúzója. A felső osztályokban állandó hajlam a nőtlenségre s a visszasüllyedésre az alsó osztályok közé. Ugyanez a folyamat a szellemi arisztokracziánál. Az értelmiség kései házasságai s csekélyebb szaporasága. Az értelmi tehetség a koponya és agy térfogatától független. A művelt és műveletlen fajok értelmi különbsége. A civilizáció kész örökség; számtalan nemzedék felhalmozódott társadalmi munkájának gyümölcse. Az egyéni értelemnek nem mértéke; csak a társadalmi erőé. A vadember ily kész értelmi örökséggel nem rendelkezik. De értelmes és sokszor ép oly tanulékony, mint művelt társa. Náluk a hiba nem az értelemben van, hanem a szorgalom, kitartás és szívósság hiányában. Ezek csak társadalmilag fejlett népekben vannak meg. Anglia és Franciaország évszázados versenye. Az angol-szász faj győzelme és terjeszkedése. A francia faj fogyása. A győzelmet nem a ragyogó szellemi

tehetségek, hanem bizonyos erkölcsi tulajdonságok biztosítják. Főként az erély, szorgalom és a kötelességérzet.

X. fejezet. *Befejező megjegyzések.* 291—331

Az utilitarius felfogás. Az egyén boldogulása azonban a társadalomával nem egyeztethető össze. Spencer tévedése. A verseny megszünte elkorcsosulásra vezetne. Az ész az önzést diktálja; a vallás az altruizmust. A racionalizmus még a szülői ösztönt is megrontja. Így a régi Görögországban. Az önzés legyőzésére egyedül a vallás képes. A reformáció hatása a nemzeti jellemre s a családi életre. Ennek jelentősége a társadalomra. Az altruizmus kifejlődése. A reformáció erkölcsi hatását nem érzett népeknél a társadalmi jellem fejletlenebb maradt. Az altruizmus a társadalmi ellentéteket nem enyhíti. Az alsó és felső rétegek összeütközése romboló formákban nyilvánul. A fehér faj viszonya az alsóbbrendű színes fajokhoz. A gyarmatosítás a multban. A gyarmatok felszabadítása. A rabszolgaság eltörlése. Az eredmény megdöbbentő. A szabaddá vált gyarmatok pusztulásnak indultak; a civilizáció helyét ismét elfoglalja a vadon. A színes fajok Haytiban és Délamerikában a trópusok természeti kincseit kiaknázni képtelenek. Ehhez járul a gazdasági csőd s a politikai anarchia. E kincsek kihasználása a túlnépesedett művelt államokra életkérdés. De miként? India fejlődése az angol uralom alatt. Az angol beavatkozás Egyiptomban. A kedvező eredményeket az egyéni becsületesség s kötelességérzet érte el. A nemzetek felsőbbbségét ezek biztosítják. Az igazi demokrácia elérkezése, mint a társadalom erkölcsi fejlődésének eredménye.

Lap

I. Függelék. Válasz a bírálatokra 332—350

A bírálatok a könyv főtételét nem érintik. Az ember eszes és társadalmi szervezkedésre képes lény. De a visszafejlődés törvényének van alávetve. A haladás nem szűnhetik meg. De feltétele az egyéni erőfeszítés és önfeláldozás. A józanész s az önzés az önfeláldozásnak, melyet a társadalom érdeke követel s a vallás parancsol, ellene szegül. Minden vallás észfeletti. A haladó társadalmak problémái. A nyugati művelődés a keresztény vallás eredménye. Az egész demokratikus fejlődés a keresztény világnézet és erkölcsi rendszer gyümölcse. A biológia módszerét kell alkalmazni a társadalomtudományra is.

II. Függelék. Az angol nép különféle osztályainak házassági kora 351—356

III. Függelék. A déli Egyesült-Államok fehér és színes népessége 1890-ben 357—362

IV. Függelék. Leroy-Beaulieu P. A művelődés hatása a népesedési mozgalomra 363—372

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.¹

A

Académie des Sciences 286.
 Agnosticizmus 17.
 Aide 221.
 Alabama 361.
 Algir 323.
 Állami socializmus 207.
 Allen Grant 22, 182, 281.
 Augustus 259.
 Antillák 311.
 Antonius 261.
 Aristophanes 139.
 Aristoteles 254.
 — Politika 139.
 Arkansas 360.
 Assyria 44.
 Aszketizmus 129.
 „A természetes vallás“ szer-
 zője 91, 101.
 Athén 137.
 Aveling Edward, Marx tanít-
 ványai 348.

B

Babylonia 44.
 Bain Sándor 90.
 Bakunin 77.

Balfour A. J., A hit alapjai
 114, 242.
 Ballot Act 199.
 Bax Belfort, A socializmus val-
 lása 76, 189.
 Bellamy 270.
 — Looking backward 68, 74.
 207, 208, 209.
 Bentham 22, 80, 292.
 Blackbelt 50.
 Blanc Lajos 9.
 Blantyre 278.
 Bluntschli, Az állam elmélete
 132.
 Boetticher 282.
 Bonwick 49.
 Booth Károly 202.
 — A nép munkája és élete 73.
 Bradlaugh Károly 15.
 Bribery Act 199.
 British Central African Ga-
 zette 278.

C

Caesar 125, 259, 261.
 Caird Edward 90, 97, 119.
 — Comte társadalmi filozófiája
 és vallása 97.

¹ Összeállította a fordító.

Caird Mona 209.
 Calderon 96.
 California 361, 362,
 Cambridge 223.
 Capitolium 141.
 Camus 116.
 Carlyle 91, 175, 220, 235.
 — A franczia forradalom 176.
 Cato 129.
 Catullus 125.
 Cicero 125, 129, 140.
 Civitas dei 14.
 Claudius 138, 259.
 Cleopatra 262.
 Clowes Laird 50, 51, 52.
 — Black America 51, 53.
 Collet. A nép élete és munkája 356.
 Columbia 360.
 Kommunizmus 75. 76.
 Kollektivisták 2.
 Comte 16, 25, 80, 90, 101, 117.
 — Pozitív bölcsélet 101.
 Contemporary Review 190, 270.
 Contrat social 14.
 Cox G. W. 110.

D

Daily Chronicle 278.
 Damara 272.
 Darwin 21, 31, 32, 37, 81, 294, 348.
 — A fajok eredete 32.
 — Élete és levelei 32.
 Déclassement 370.
 Dél-Carolina 361.
 Descartes 349.
 Demos 9.
 — a demos eljövedele 10.
 Dunkerque 323.

E

Économiste Français 196, 284, 363.
 Écuellée 221.
 Egyiptom 44, 323—326.
 Engels 207, 213, 214.
 Engayage 221.
 Éprouvage 221.
 Esar-haddon 44.
 Észak-Carolina 361.
 Étalage 221.
 Eupatrides 137.
 Eyton 14.

F

Fabian essays 68.
 Fichte 80, 119.
 Florida 361.
 Flower 35.
 Fortnightly Review 42, 141, 281.
 Fourier 9.
 de Floville M. 364.
 Freeman, A szövetséges kormányzás története (Görög foederatiók) 137, 138, 169.
 Froude 90, 125, 311.
 — Caesar 125.

G

Galton F. 49, 96, 254, 260, 272, 273, 277.
 — Inquiries into human faculty 49.
 — Angol tudósok, természetük és származásuk 96.
 — Öröklődő lángész 255, 265, 266, 297.
 Gens 110.

George Henrik 4, 70, 74.
 — Progress and Poverty 68,
 71, 261, 262.
 Georgia 361.
 Gibbon, A római birodalom ha-
 nyatlása és bukása 138, 152,
 259.

Giffen 221.
 Gladstone 257.
 Goethe 97.
 Goschen 225.
 Green 119.
 Grégoire 116.
 Gruppe 91, 106.

H

Harrison Frigyes 17, 141.
 Hayti 312.
 Hegel 80, 90.
 Hobbes 22, 80, 292.
 Homéros 136.
 Horatius 125.
 Hume 22, 80, 292.
 Huxley 2, 3, 11, 16, 71, 74, 90,
 94, 109, 116, 349, 350.
 — Kormányzás: anarchia vagy
 uralkodás 3.
 — Társadalmi bajok s ártal-
 masabb orvosság 3, 71, 72.
 — Evolúció és ethika 3, 336,
 345.
 — Közigazgatási nihilizmus 11.
 — Agnosticizmus 94.
 — Laikus prédikációk és be-
 szédek 109.

I

India 320—323.
 Individualisták 2.
 Ingersoll 16.

J

Jamaica 307, 311.
 Jannet Claudius, A tőke, a
 spekuláció s a pénzügy a
 XIX. században 224.
 Johnston 278.
 Journal de la Société de Sta-
 tistique de Paris 221, 222.
 Journal of the Anthropological
 Society 47.
 Journal of the Anthropologi-
 cal Institute 49.
 Journal of the Royal Statistic
 Society 214, 216, 221, 225,
 229, 263, 363.
 Juvenalis 125.

K

Kansas 357, 359.
 Kant 80, 90, 119, 349.
 Karma 112.
 Karma 112.
 Kaszt-társadalom 136.
 Kleisthenes 137.
 Konstantin 128, 259.
 Kurbas 324.

L

La France 259.
 Lageneau 260, 286.
 Laissez-faire 200, 220, 221, 236.
 de Laveleye Emil 4, 10.
 — Kommunizmus 4.
 Lecky 47, 101, 111, 115, 188,
 297.
 — Az európai erkölcs törté-
 nete 47, 101, 112, 116, 126,
 127, 128, 129, 151, 254.
 — A történelem politikai becse
 302, 305, 329.

Leicester 14.
 Leroy-Beaulieu P. 196, 284, 285, 363.
 Leslie Cliffe 23.
 Levasseur, La population française 282, 287.
 Lewes György Henrik 80, 117, 137.
 — A bölcelet története 118, 137.
 Liebknecht 207.
 Lilly W. S. 116.
 Livius 125.
 Locke 22, 80, 292.
 Lowdnes 282.
 Lubbock, A művelődés eredete 106, 107.
 — Történelem előtti idők 106.
 Lucretius 125.
 Lucullus 261.
 L'Univers 295.

M

Macaulay 188.
 Magyarország 363, 364.
 Mahaffy, Társadalmi élet Görögországban 136, 139, 165.
 Maine Henrik 54, 122, 142, 256.
 — Ancient Law 54, 122, 146.
 Mallock W. H. Az optimizmus tudományos alapja 70.
 Malthus 32.
 Maori 47, 59, 276.
 Marcus Aurelius 80.
 Marshall 23, 24, 26, 55, 146, 214, 216, 229, 230, 231.
 — Principles of economics 23, 55, 148, 300, 301.
 Martineau 91, 242.

Marx Károly 1, 11, 197, 207, 212, 215, 216, 217, 229, 243, 348.
 — Kapital 68, 213, 214.
 Mathew János 277.
 Matthew Arnold 90.
 Michelet, A franczia forradalom a történelem szempontjából 175.
 Mill Stuart 22, 23, 25, 75, 80, 90, 292, 293.
 — A társadalmi gazdaságtan elvei 24, 76, 200, 203—204, 221.
 — Utilitarizmus 293.
 Milner A., Anglia Egyiptomban 323, 325, 326.
 Minage 221.
 Missouri 357, 359.
 Morison Cotter 20.
 — The service of man 20.
 Mormonizmus 117.
 Müller Miksa 105, 106.
 — Természetes vallás 105.
 Mysticismus 16.

N

Nature 107, 276, 277.
 Neymarek Alfréd 222.
 Nineteenth Century 116, 209.
 Non-Conformista 13.

O

Ogle 263, 351.
 Orthodox 13.
 Orthodox közgazdasági iskola. 1.
 Owen Róbert 9.
 Ovidius 125.
 Oxford 14.

P

Pacific-szigetek 49.
 Palette 221.
 Pearson H. C., Nemzeti élet és
 jellem 315, 316.
 Pennefather 47.
 Perzsia 44.
 Peterborough 14.
 Phidias 254, 255.
 Phratriari 110.
 Phylai 110.
 Pied fourchu 221.
 Plato 80, 129, 166, 254.
 — Georgias 139.
 Plinius 125, 153.
 Polis 110.
 Polytheismus 110, 152.
 Positivisták 117.
 Positivizmus 80, 117.
 Prebendárius 14.
 Priestley 292.
 Proudhon 206.

R

Ranke 188.
 Registrar General 47.
 Remahyack 277.
 Regnum hominis 14.
 Renaissance 131.
 Renan 15, 20.
 Review of Reviews 257.
 Ricardi 22, 23.
 Roskoff 106.
 Roth K. L. Tasmania őslakói
 106.
 Rousseau 14, 43.
 Royal Society of New-South-
 Wales 277.

Ruskin 23, 90, 235.
 — Unto this Last 23.
 Russel Wallace Alfréd 39.

Q

Quatrefages, Emberi nem 106.
 — Az emberfajok 266, 267.
 Quintilianus 125.

S

Sallustius 125.
 Salvation army 13.
 de la Saussaye, A tudomány
 és vallás kézikönyve 95.
 Schäffle 2.
 Secessiós háború 49.
 Seeley J. R. 101.
 Seneca 80, 90, 125.
 Shirley Evelyn 260.
 Smith Ádám 22, 23.
 Sokrates 80, 129, 253, 255.
 Solon 137.
 Spárta 166.
 Spencer Herbert 2, 22, 43, 80,
 81, 98, 108, 115, 189, 190, 295,
 296, 298, 349.
 — Synthetikus filozófia 2, 81,
 292, 294.
 — Sociology 21.
 — Data of Ethics 43, 81, 115,
 160, 161, 192, 293, 294.
 — Az erkölestan elvei 185.
 Spinoza 80, 349.
 Stead 257.
 Stephen Leslie 5.
 Sterlage 221.
 Strauss 15.
 Sweating-Commission 202.

T

Tacitus 125, 153.
 Thales 80.
 Theokrácia 130, 155.
 Theosophia 16.
 Tibullus 125.
 Tiele 109.
 Times 287, 323.
 Topinard, Anthropologia 266.
 Tour 370.
 Tunisz 323, 324.
 Trinidad 311.
 Turquan 284.
 Tylor, Kezdetleges műveltség
 106.
 — Kutatások az emberi nem
 korai történetéről 106.

U

Új-Zéland 47, 48, 49, 276.
 Utilitarizmus 80, 101, 292.

V

Varrus 125.
 Vergilius 125.
 Vespasianus 259.
 Virginia 361.

W

Weismann 35, 37, 81, 190, 192,
 335.
 Westminster Gazette 278.
 Wolseley lord 42.

Z

Zeno 80.

